

Алла Диба

Олександра Шалагінова

**Найкраща лілея
з родинного саду
Косачів**

Видавництво
Саміт-книга
2020

УДК 821.161.2.09

Д44

ISBN 978-966-986-255-6

Диба, Алла, Шалагінова Олександра
Найкраща лілея з родинного саду Косачів / К.: Видавництво
«Саміт-книга». — 256 с.

Книга «Найкраща лілея з родинного саду Косачів» розповідає про улюблену сестру Лесі Українки, хранителя її архіву, дослідника біографії та творчості письменниці, автора монографії «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», лікаря за фахом Ольгу Косач-Кривинюк (1877—1945). Особливу увагу авторами приділено 1920—1940-им рокам, коли родина Лесі Українки пройшла через горнило репресій, тюрми й концтабори. У ці роки Ольга Косач-молодша змушена була залишити працю земського лікаря і працювала вчителькою та бібліотекарем-референтом у Національній науковій медичній бібліотеці України. Опубліковано документи, спогади, листи, фотографії, які розповідають про українську інтелектуальну еліту з оточення родини Косачів.

*Незабутньому нашому вчителю,
видатному досліднику творчої спадщини
Тараса Шевченка і Лесі Українки
Анатолію Костенку
(17.08.1908—28.02.1997)
присвячуємо*

Автори висловлюють глибоку подяку за підтримку проекту Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національній академії наук України, Науково-дослідному інституту Лесі Українки Волинського національного університету ім. Лесі Українки, Національній спілці письменників України та її Київській міській організації, Національній науковій медичній бібліотеці України та Публічній бібліотеці ім. Лесі Українки для дорослих м. Києва.

*Підготовка книги виконана авторами за рахунок бюджетної програми
«Підтримка розвитку пріоритетних напрямів наукових досліджень»
(КПКВК 6541230).*

© Алла Диба, Олександра Шалагінова, 2020
© Видавництво «Саміт-Книга», 2020

**Алла Диба
Олександра Шалагінова**

Сестра Олеся

На літо зелене
Поїду я геть в чужий край,
Згадай же про мене,
Як підеш по квіти у гай.
Спогадуй, Олесю,
Сестру свою Лесю!
Весняного ранку
Даю тобі сюю веснянку!

Цього симпатичного вірша Леся Українка написала 6 квітня 1890 року, збираючись на лікування до Криму, в подарунок тринадцятилітній сестричці. Вона дарувала «сестрі Олесі» (так зазначено над основним текстом вірша) свій поетичний букет, постійно відчуваючи глибинну спорідненість з цією, ще тоді юною дівчиною, якій і справді судилося стати для письменниці не тільки улюбленою сестрою, щирою подругою, але й довіреною особою у найсокровеннішому. Їй першій сестра Лариса розповідала про Сергія Мержинського і Климента Квітку. Вона довіряла Ользі як лікареві, завжди радячись із нею щодо майбутнього лікування та операцій. І саме сестра Леся першою благословляла її на шлюб, вважаючи Михайла Кривинюка власним братом, вірним і щирим побратимом. Саме цьому подружжю Леся Українка розповідає про нові творчі сюжети, які тільки-но зароджувалися в ній. Вони ж шукали їй книжки та інші необхідні для праці джерела. Їм на схов віддавала вона найцінніше — власні рукописи. По смерті Лесі Українки сестра стала хранителем її архіву, невтомно збираючи і впорядковуючи матеріали до її життєпису, вишуковуючи розпорошені по світах твори сестри в авто-

графах і публікаціях. Перед власною смертю завершила головний труд свого життя—книгу на тисячу сторінок «Леся Українка. Хронологія життя і творчості», яку 1970 року, напередодні столітнього ювілею Лесі Українки, у США опублікує їхня наймолодша сестра Ізидора Косач (Борисова), здійснивши це за підтримки тамтешньої Української вільної академії наук.

За фахом Ольга була лікарем. Закінчила Жіночий медичний інститут у Петербурзі. Була доброю матір'ю для трьох дітей, стала бабусею і прабабусею. Була й лікарем-матір'ю для тих дітей-сиріт, якими опікувалася як патронажний лікар у Лоцманській Кам'янці на Катеринославщині. Вона була коханою і сама кохала, здійснивши у своєму шлюбі те, що, на превеликий жаль, не вдалося «найкращій з людей», як вони з чоловіком називали сестру Ларису. Вона була однією з небагатьох, хто у своєму розумінні підійшов до божественних філософських вершин текстів Лесі Українки. У свою чергу саме вона, Ольга, довіряла сестрі Ларисі глядіти немовлятко-сина, коли на декілька годин у день мала відлучатися на службу, працюючи лікарем.

Обставини у країні (йдеться і про царські часи, й про радянські, зокрема 1920-ті—30-ті, сталінські), коли дуже тяжко було працевлаштуватися за фахом, трагедія у власній родині—несподівана смерть маленької донечки у 1910-х, коли мама-лікар не змогла її порятувати, усі подальші роки шматуючи серце згорьованої жінки,—змусили її змінити улюблений фах і шукати іншої можливості заробити на хліб насущний. Тоді вона стає вчителькою, робить переклади світової класики для видавництва.

Як бібліотекар проявила себе в роботі київської та катеринославської «Просвіт», коли у першому випадку працювала, самовіддано допомагаючи Лесі Українці формувати просвітянську бібліотеку. Вона, Ольга Косач-Кривинюк, стала бібліотекарем-референтом Державної наукової медичної бібліотеки України у Києві. Робила переклади із багатьох мов світу найкращих публікацій про нові відкриття у лікувальних методиках додання найтяжчих хвороб, тим самим допомагаючи вітчизняним вченим робити власні дерзновенні кроки у боротьбі з жахливими епідеміями, у підготовці унікальних операцій, у проведенні неймовірних, здавалося б, медичних досліджень.

Надзвичайно любила квіти, все щось копала і пересаджувала в садку й на городі. Та й її саму в родині називали іменем чарівної, вишуканої квіттки—Лілеєю. А її небесною покровителькою була Свята Ольга, і названа вона була на честь матері, Ольги Косач-старшої (письменниці Олени Пчілки). Була її ученицею і послідовницею в етнографії, у перекладацтві й видавничих проектах. А ще Ліля Косач—наймолодша з членів гуртка «Плеяда», вона формувалась там як професіонал-перекладач і українознавець, пройшовши неперевершену освітню школу першого, нехай ще й неформального, українського університету. Тому й сформувалася вона глибокою, багатогранною особистістю, здатною на безліч, здавалося б, нездоланих трудів.

І звали цю унікальну жінку Ольга Косач-Кривинюк, у літературі—Олеся Зірка, а в родинному колі жартома—Пуц, Пуцик, Ліль і Ліцик, Лілія та Giglio (сестра Леся залюблено вивчала італійську, і саме так, італійською, теж називала її Лілією), а ще Лілея (і навіть героїню своєї авторської казки Леся Українка назвала так, як улюблену сестричку) та Олег («віщий Олег»!—жартувала), коли той «пуц» від «пуцьвірінка»—безперого пташеняти (чому б у Косачів, де косач—птаха із породи тетеруків не могло бути пуцьвірінка?!) або від «пуцьнути»—швидко впасти, бухнутися, як то буває у діток, які роблять тільки перші кроки в житті, виріс у мудру й жертовно-альтруїстичну людину.

Народжена 26 травня 1877 року в Новограді-Волинському і вихована батьками найвідданішою патріоткою України, Ольга Косач-Кривинюк змушена була закінчити свій земний шлях 11 листопада 1945 року в таборі для переміщених осіб у м. Аугсбург в Німеччині, згорючи від невиліковної хвороби й непереможної туги за Батьківщиною, за чоловіком і сином, з якими так і не побачилася, відходячи за обрій.

У запропонованому виданні ми запрошуємо читачів ознайомитись із дослідженням Олександри Шалагінової «До біографії Ольги Петрівни Косач-Кривинюк, сестри Лесі Українки», спогадами Валентини Ліщинської «Записки о прошлом», дослідженнями Алли Діби «Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки» і «Найкраща лілея з родинного саду Косачів», науковою розвідкою про родину друзів Ольги Косач Кобилків-Сидоренків, яка дала Україні унікальних вчених і борців за Незалежність, та оригінальними фо-

тоїлюстраціями — світлинами з фондів Інституту літератури та Київського музею Лесі Українки, з приватного архіву Олександри Шалагінової, від київської родини Сидоренків та з публікацій Тамари Скрипки, першопублікаціями листів племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка-молодшого до Алли Дибби та Олександри Шалагінової, його спогадами про родину. У своїй книзі ми свідомо використали своєрідні повтори-рефрени, вважаючи це дуже важливим для підкреслення окремих виразних фактів, деталей, зайвий раз прийомом контрапункту зупиняючи на них увагу читача і тим увиразнюючи портрети героїв дослідження.

З нетерпінням чекаємо нової документальної книги Лариси Мірошниченко про родину Кривинюків, де набагато докладніше має бути розкрита ця сторінка родоводу Косачів-Кривинюків. А також щиро надіємося на те, що й зібрані нами свого часу в Київському музеї Лесі Українки під керівництвом Анатолія Костенка та Бориса Шалагінова матеріали про улюблену сестричку письменниці стануть гідним підґрунтям для багатьох інших досліджень про родину Лесі Українки.

Олександра Шалагінова

До біографії Ольги Петрівни Косач-Кривинюк, сестри Лесі Українки

Ольга Петрівна Косач-Кривинюк, улюблена сестра великої української письменниці Лесі Українки, народилась 26 травня 1877 року в місті Звягелі (нині Новоград-Волинський). В родині завжди панували вільнолюбні традиції. Наприклад, брат діда О. П. Косач-Кривинюк Петра Якимовича Драгоманова Яків був декабристом, членом Товариства Об'єднаних слов'ян, тітка Олена Антонівна Косач (в одруженні — Тесленко-Приходько) відбувала заслання за політичними звинуваченнями, дядько Михайло Петрович Драгоманов був політичним емігрантом.

Вищу освіту О. П. Косач-Кривинюк здобула у Петербурзі. Вона закінчила Жіночий медінститут, який до 1906 року був одним з небагатьох убових закладів у Росії, де жінка могла здобути вищу освіту, бо до університетів тоді приймали тільки чоловіків. Під впливом своєї матері, відомої української письменниці Олени Пчілки Ольга Косач-Кривинюк почала цікавитись народним мистецтвом, зокрема вишивками. Вона збрала і опублікувала збірник «Українські народні взори з Київщини, Полтавщини і Катеринославщини» (Київ: Вид. Ольга Кривинюк, 1928. — 6 с.). У львівському журналі «Зоря» вона друкувала під псевдонімом Олеся Зірка свої переклади творів видатних письменників світу, зокрема такі, як «Наше серце» Гі де Мопассана, казки Г. К. Андерсена «Рожа* з могили Гомера», «Знедолені» Віктора Гюґо, «Цвіркун хатнього

* У перекладі О. О. Косач-Кривинюк вжито саме це слово. Відповідає російському «роза» (Словарь украинского языка /Збрала редакція журналу «Кіевская Старина». Упорядкував, з додатками власного матеріалу Борис Грінченко. Том IV. Київ, 1909, с. 29).

вогнища» Чарльза Дікенса, «Світляки» Яна Карафіята, «Панна Антоніна» Елізи Ожешко, «Вірші у прозі» Івана Тургенева, «Історія родини Честер» В. Гіббса, твори Жермени де Сталь, Ред'ярда Кіплінга та ін. Чудово володіючи французькою, англійською, польською, чеською, російською мовами, Ольга Петрівна намагалась підняти українську літературу до світового рівня, популяризувала твори класиків світової літератури серед народу.

Леся Українка дуже любила молодшу сестру. В листах вона ласкаво називала її «Лілея», «моя Лілея злото-рожева». Леся і Лілея були найщирішими друзями. Все своє життя Ольга Петрівна мріяла приносити користь людям. В листі до М. І. Павлика від 6 березня 1903 року Леся Українка писала про неї: «Лілі треба ще 11/2 — 2 роки пробути в Петербурзі, щоб скінчити медицину [...]. Скільки мені відомо, вона марить про медичну діяльність десь по селах на Україні»* [т. 12, с. 44].

Наприкінці 1904 року Ольга Петрівна одружилась з Михайлом Васильовичем Кривинюком, що вчився тоді у Празькому політехнічному інституті, і виїхала на деякий час до нього в Прагу.

В листуванні Лесі Українки та сестри Ольги часто згадується М. В. Кривинюк. Ольга ділилась зі старшою сестрою своїми думками, сумнівами щодо майбутнього заміжжя. Леся Українка завжди ставилась до Михайла Васильовича надзвичайно добре, і навіть пропонувала сестрі надати із своїх власних коштів матеріальну допомогу йому для продовження навчання за кордоном.

Лист Лесі Українки від 5 березня 1902 року з Сан-Ремо:

«М[ихайло] В[асильович] мені писав, спасибі йому. Взагалі ми тепер досить часто переписуємось і дуже добре розуміємо настрої один одного» [т. 11, с. 330].

Лист з Сан-Ремо, осінь 1902 року:

«[...] не раз ми, щоб не зачепити чийогось занадто дражливого почуття, ріжемо собі душу і завдаємо серцю повік незагойні рани. Але ж се вже «самосожигание» і до нього допускатись не слід. Коли ти щаслива і маеш у всьому удачу, то не ображай своєї долі, не відпихай її дарунків, не марнуй їх. [...] Що М[ихайло] В[асильович] не їде до Києва, то теж розумно, бо міг би зруйнувати ледве-ледве нала-

годжену справу своєї заграничної науки. Але чому тобі не поїхати в гості до нього, то я вже не знаю» [т. 11, с. 381].

Чоловік Ольги Петрівни М. В. Кривинюк був родом з селян. Завдяки своєму розуму, наполегливості, дружній підтримці Косачів він став одним з найосвіченіших людей свого часу. Разом з дружиною перекладав — наприклад, роман В. Ванчури «Останній суд». Родина Кривинюків була втіленням сімейного щастя. Всі, хто мав нагоду познайомитись з цими милими, доброзичливими людьми, згадують про їх сумлінне ставлення до роботи, про доброту та готовність завжди допомогти.

У 1906—1908 рр. Ольга Петрівна по закінченню інституту перебувала у Києві, де брала активну участь у громадському житті, працювала в «Просвіті», часто наїздила на хутір «Зелений Гай» під Гадячем, де збиралась вся велика родина Косачів. Нелегко було дістати посаду лікаря на той час, і Леся Українка дуже клопоталась підшукуванням місця для Лілі, про що ми довідуємося з її листів. Зберігся також лист матері, Олени Пчілки, до видатного історика, доброго знайомого Косачів Дмитра Івановича Яворницького, в якому вона просить його сприяти у пошуках роботи її дочці Лілі: «Вельмишановний Дмитре Івановичу! Вітаю Вас з Великим Днем, бажаю весело святкувати. А я зосталась сама, як палець. Не поїхала нікуди, щоб не було знов перерви у виході з «Рідним краєм». Оце я все жду, чим скінчиться справа з затвердженням моєї дочки в с. Лоцманській Кам'янці. Чи не пособили б Ви там словом, де слід? З прихильністю, Олена Пчілка. 8/IV. 1911 р.»*

Село Лоцманська Кам'янка зараз стало частиною міста Дніпропетровська**. Д. І. Яворницький, видатний український історик, археолог, етнограф, перший директор Катеринославського історичного музею ім. Поля, був відомою, дуже популярною людиною в місті. У 1910 році він мандрував до Єгипту, де зустрівся з Лесею Українкою, знаючи від Лесиної сестри Лілі, що поетеса виїхала туди на лікування. На далекій чужині Лесі Українці приємно було зустріти прославленого земляка.

З листа Лесі Українки до Михайла Кривинюка. 3 (15—16) лютого 1910 р., з Хельвану (Єгипет):

* ІЛ, ф. 119, од. зб. 315.

** Нині м. Дніпро

«Дорогий Михайле!

Вчора був у мене Яворницький, що ледве знайшов мене [...] і се дуже приємно, бо взагалі тут не часто українця побачиш, а, крім того, він видався мені симпатичним і інтересним чоловіком. Тепер він поїхав у горішній Єгипет оглядати тамошні руїни, а на поворот проживе тут з тиждень на нашій віллі для відпочинку. Він завзятий дід—лазив і на піраміди, і в піраміди, і де його тільки не носило! Се в 60 літ і з ревматизмом! Ну-ну! Треба буде з ним ще раз в єгипетський музей поїхати [...]» [т. 12, с. 304—305]. В пам'ять про зустріч поетеса вибрала і подарувала Дмитру Івановичу палицю—ціпок з важкого «залізного» дерева. Зараз цей експонат став експонатом Київського музею Лесі Українки.

З 1910 по 1921 рік Ольга Петрівна Косач-Кривинюк працювала на посаді земського лікаря в Лоцманській Кам'янці. Це були роки віддані улюбленій справі, роки сімейного щастя і благополуччя, як згадував син Ольги Петрівни Михайло Михайлович Кривинюк. Лише одна трагічна подія (поруч, звісно ж, із втратою старших брата, сестри і батька)—смерть маленької доньки Олі від менінгіту—затримала на довгі роки їхній сімейний затишок.

Михайло Васильович працював у Катеринославському земському банку, Ольга Петрівна була земським лікарем дитячого патронажу, і не обмежуючись вихованцями патронажу провадила амбулаторний прийом хворих. В родині підросло двоє синів—Михайло та Василько. За спогадами Марії Михайлівни, дочки М. М. Кривинюка, сім'я мешкала в цегляному будинку земської амбулаторії. Сучасники свідчать, що хатне начиння нагадувало селянський побут—висіли рушники, стояли скрині.

Що ж це був за патронаж? Губернське земство в Катеринославі організувало передачу сиріт та підкинутих дітей з притулків на виховання в селянські сім'ї. Цих дітей забезпечували одягом, навчанням, лікуванням та платили за утримання їх по 5 крб. на місяць з немовлячого віку до 14 років. Ці діти виростали в селянських сім'ях нарівні з власними дітьми, і нерідко залишались там по закінченні земської опіки. Крім Лоцманської Кам'янки вихованці патронажу були і в інших селах: Краснопіллі та Волоському. Туди також їздила Ольга Петрівна, наглядаючи за своїми підопічними.

Крім лікарської роботи, Ольга Петрівна брала активну участь в громадській діяльності—вона була в числі організаторів споживчого кооперативу, після революції організувала гуртки «Просвіта» для ліквідації неписьменності серед населення, організувала аматорський хор, громадську бібліотеку. Часто в гості до Кривинюків приходили культурні діячі Катеринослава.

1920-ті роки були дуже важкими на Катеринославщині. Війна, голод. Діяльність губернського земства була паралізована. Родина на запрошення молодшої сестри Ізидори Петрівни Косач (Борисової), яка разом із чоловіком працювала агрономом у м. Могилеві-Подільському, переїхала на Поділля. Кривинюки продали майно на сільському базарі і назавжди виїхали з Лоцманської Кам'янки. На прохання Д. І. Яворницького до пристані їм допоміг добратися старий знайомий—Григорій Іванович Мусієнко, який завідував гідрометорологічною станцією в Лоцманській Кам'янці. Ще на добу родина затрималась у Катеринославі, а потім на палубі буксирного пароплава доїхала до Києва. Далі рухалися залізницею у переповнених теплушках. Дорога була надзвичайно тяжкою, і назавжди врзалась у пам'ять Михайла Михайловича, сина М. В. та О. П. Кривинюків.

На той час у Могилеві-Подільському мешкала велика родина, яка складалась із сім'ї Ізидори Петрівни, наймолодшої сестри Лесі Українки, старенької вже Олени Пчілки та родичів Юрія Борисова, чоловіка І. П. Косач. Михайло Васильович Кривинюк влаштувався на роботу секретарем повітової кооперативної організації, а також викладав зоологію в сільськогосподарському технікумі. Вся велика родина Косачів мешкала у Могилеві-Подільському в будинку № 5 по вулиці Виноградній (пізніше—вулиця Піонерська, №11), де встановлено меморіальну дошку.

Ольга Петрівна Косач-Кривинюк працювала викладачем української мови. Проживши у Могилеві-Подільському біля трьох років, родина Кривинюків у 1924 році виїхала до Києва, де вони оселились на Лук'янівці, в будинку № 7 по вул. 9 січня* (колишня Богоутівська, пізніше вул. Маршала Будьонного). На фотографіях того часу,

* Нині Багговутівська. У різних джерелах маємо різні назви й написання цих назв. Наприклад, Січнева, Маршала Будьонного, Богоутівська, Богоутська а ін.

що зберігаються у фондах музею Лесі Українки у Києві, бачимо написи: «Богоутівська, 7». В ті часи район Кабельного заводу мав дуже затишний вигляд. Тут містилось багато одноповерхових будинків-котеджів, оточених розкішними садками. До революції тут селились люди середнього достатку: чиновники, відставні офіцери, дрібні духовні чини. Вулиці Богоутівська, Овруцька, Відрадна, Макарівська були забруковані диким каменем, тротуари вимощені цеглою. Вздовж тротуарів стояли залізні ліхтарі. В будинку колишнього власника К. Л. Масловського, який після революції виїхав до Польщі, оселилася родина Кривинюків — Ольга Петрівна, Михайло Васильович, їхні сини Михалко та Василько.

Будинок був дерев'яний, обкладений жовтою цеглою, як будувались більшість київських будинків початку ХХ століття. Кривинюки мешкали в комунальній квартирі. В цьому ж будинку жила старенька Олена Пчілка, племінниці М. В. Кривинюка Миколайчуки, приятель Кривинюка, лікар Максим Іванович Мережинський та багато інших сусідів. Коли ж через рік, у 1925 р. до Києва приїхала Ізидора Петрівна з дочкою Олесею, вони оселилися поруч на вул. Овруцькій, № 6. Останні роки в цьому ж будинку разом з ними прожила і Олена Пчілка, яка померла у 1930 році.

В 1920—30-ті роки Ольга Петрівна деякий час працювала викладачем української мови в середній школі № 20. Коли у Києві відкрилась Крайова держмедбібліотека, вона перейшла туди на посаду бібліографа-референта. В 30-ті роки на Україні існувала низка медичних бібліотек. Головна медбібліотека містилась у Харкові, який був на той час столицею УРСР, і називалась Українською державною науковою медичною бібліотекою. До складу системи бібліотек входили обласні медбібліотеки, методичне керівництво якими здійснював директор УДНМБ, він же керівник бібліотечної мережі в в республіці. Директором УДНМБ був на той час Л. А. Гельфанд.

Київська обласна медбібліотека була заснована в 1931 р. Першим директором був В. М. Коган. Бібліотека містилась в приміщенні Будинку вчених по вул. Короленка, № 47 (нині вул. Володимирська), і займала одну невелику кімнату, де зберігалось до 1,5 тис. книг. З березня 1932 р. директором КОМБ був призначений Е. Н. Бергер. Штат бібліотеки спочатку складався з трьох чоловік.

За спогадами В. М. Ліщинської це були сам Е. Н. Бергер, В. М. Ліщинська та бібліотекар С. М. Карпінська. Читачами були лікарі, наукові працівники. Серед медпрацівників, що відвідували в ті роки бібліотеку, В. М. Ліщинська згадує М. Д. Стражеска — видатного українського вченого, відомих хірургів І. М. Іщенко та Думбадзе, Д. Ф. Чоботарьова — академіка АМН СРСР, пізніше директора Всесоюзного інституту геронтології та інших.

З червня 1934 року українська влада переїхала з Харкова до Києва. Обласна медбібліотека змінила місце перебування. Тепер це був червоний корпус Київського державного університету (з 1939 р. — ім. Т. Г. Шевченка). Книжковий фонд бібліотеки постійно зростав, а співробітників було вже шестеро. Ліщинська В. М. згадує, що з 1933 року з нею разом на посадах бібліографів працювали Ксенія Федорівна Фаворська та Ольга Петрівна Косач-Кривинюк. З 1935 р. директором бібліотеки був призначений професор М. М. Губергриц. Медбібліотека обслуговувала не тільки лікарів Києва, а й сільських лікарів через поштовий абонемент, видавала читачам бібліотеки бібліографічні довідки, складала бібліографії за плановою тематикою, влаштовувала виставки літератури. Працювали над складанням зведеного каталога іноземної медичної періодики міста.

О. П. Косач-Кривинюк працювала бібліографом-референтом удвох з К. Ф. Фаворською у великому кабінеті. На відміну від В. М. Ліщинської, яка за перегородкою з шаф на замовлення лікарів перекладала усно, вони робили письмові переклади. О. П. Косач-Кривинюк перекладала здебільшого з французької, іноді з німецької. Ольгу Петрівну любили і відвідувачі, і співробітники. Вона вміла слухати, і люди ділилися з нею радіщами і горем. О. П. Косач-Кривинюк була дуже скромною, стриманою людиною. Вдячні відвідувачі приносили з собою квіти, часто у перекладачів на столах стояли букети.

Працювала сестра Лесі Українки в медбібліотеці аж до самої війни. В часи ж війни разом із сестрою Ізидорою Петрівною Косач (Борисовою) Ольга Петрівна опинилась в Німеччині, в м. Аугсбурзі, в таборі для переміщених осіб, де 11 листопада 1945 р. померла. Син Ольги Петрівни, офіцер радянської армії Михайло Кривинюк-молодший на той час був зовсім поруч, але навіть не здогадувався, що десь поруч може бути його матір..

Валентина Лещинская

Записки о прошлом

Я работала вместе с сестрой Леси Украинки Ольгой Петровной Косач-Кривинюк в Медицинской библиотеке г. Киева до войны, три года, до 1938 года. По образованию я биолог, знаю иностранные языки, но по причине болезни голосовых связок долгое время была лишена возможности заниматься преподавательской деятельностью. Поэтому я устроилась библиографом-референтом в недавно открытую мед[ицинскую] библиотеку г. Киева, которая в то время помещалась в здании Киевского университета на ул. Владимирской в левом крыле его красного корпуса. За время своего существования Мед[ицинская] библиотека сменила 3 адреса: первое время она помещалась на ул. Владимирской (тогда Короленко) в Доме ученых, около Золотых ворот. Затем переехала в красный корпус Киевского университета, где находилась продолжительное время и, наконец, сейчас она помещается в доме по ул. Льва Толстого. До революции этот особняк принадлежал семье Кузьминских. Татьяна Андреевна Кузьминская (в девичестве Берс) — родная сестра жены Л. Н. Толстого С. А. Толстой. Она послужила прототипом Наташи Ростовской. В последствии она вышла замуж за Кузьминского. В особняке и сейчас сохранился прекрасный интерьер того времени.

Близкими соседями и знакомыми Кузьминских в то время были мои знакомые по фамилии Карпеко. Это известный сахарозаводчик. Дочь Карпеко — Анна Даниловна Карпеко-Артоболевская, была известной в то время красавицей. Впоследствии она вышла замуж за Юрия Артоболевского, сына профессора биологии Киевского университета. Юрий погиб на фронте. Анна Даниловна — преподаватель музыки, некоторое время работала в Училище Гнесиных в Москве. Семья Кузьминских и Артоболевских общались.

Что касается Ольги Петровны Косач-Кривинюк, то она, так же как и я, работала в должности библиотекаря-референта. Коллектив

у нас был дружный. В библиотеке был еще один библиотекарь-референт — Ксения Александровна Фаворская. В круг наших обязанностей входило переводить статьи, тексты с иностранных языков — на русский по индивидуальным заказам врачей, посетителей библиотеки. Ольга Петровна переводила, в основном, с французского, частично с немецкого. Ольга Петровна Косач-Кривинюк и К. А. Фаворская сидели вдвоем в большом отдельном кабинете, (как я говорила, мед. библиотека в то время помещалась в левом крыле красного корпуса университета) у меня же был свой отдельный уголок за ширмой. Ольга Петровна говорила, что ей надо создать себе для работы определенную обстановку. Поэтому у нее и у К. А. Фаворской на столах лежали разные мелкие вещицы. Я обычно переводила посетителям отмеченные ими места вслух, в присутствии заказчиков. А Ольга Петровна и К. А. Фаворская — в письменном виде. Ольга Петровна говорила об устном переводе: «Это не для меня, это слишком большие контакты. Я люблю вдумчивую работу». О. П. Косач-Кривинюк была очень обязательной женщиной. Ее любили и сотрудники библиотеки и посетители. Она пользовалась большим успехом. Она умела слушать — к ней приходили и делились своими радостями и горем. Вместе с тем, она была очень скромным, сдержанным человеком. Благодарные посетители приносили с собой цветы, так что у нас всегда стояло много цветов.

Переводили мы с иностранных языков на русский язык, но при первой же возможности, при разговоре с посетителями Ольга Петровна переходила на украинский. Особенно приятельские отношения сложились у нее с известным впоследствии хирургом, участником Великой Отечественной войны, награжденным многими орденами и медалями, — Ищенко Иваном Николаевичем.

В то время он был молодым человеком 30-ти лет, увлекался проблемами медицины, а Ольга Петровна была уже немолодой женщиной. С ним она всегда говорила на украинском.

Ксения Александровна Фаворская была дружна с известными врачами Н. Д. Стражеско, Яновским. Как и Ольга Петровна, она имела медицинское образование.

Я уже говорила, что Ольга Петровна была очень сдержанной женщиной. Своим личным особенно ни с кем не делилась. Это была на-

стоящая мать семейства. Она очень любила свою семью — а семья у нее была прекрасная. Мы все это видели, и это было очень приятно.

Однажды я пожаловалась Ольге Петровне на то, что у меня заболел ребенок. Я ей сказала: «Наверное ничего не может быть страшнее, чем болезнь ребенка». Вдруг лицо у нее вытянулось, взгляд потух, она внимательно посмотрела на меня и медленно сказала: «Может быть страшнее, Валечка, может. Это смерть ребенка». Ксения Александровна Фаворская потом сердилась на меня и говорила, что Ольга Петровна пережила трагедию — у нее когда-то умер старший ребенок.

Часто к нам в библиотеку забегал младший сын Ольги Петровны — Василько. Он был спортсмен, славный, смешливый, балагур. Он был сам записан в Медбиблиотеку и часто брал книги по спорту. Мы его все очень любили и наперебой старались обслужить. Ольга Петровна очень любила Василька.

При всей его жизнерадостности и непоседливости он был очень воспитанным мальчиком. Если кто-то из сотрудников нес книги по коридору, трудно было представить, чтобы Василько тут же не бросился на помощь: «Я вам поднесу».

Это для него было естественно. Приходил в библиотеку и муж Ольги Петровны Михаил Васильевич Кривинюк. Он выглядел старше Ольги Петровны, был более разрушен жизнью, чем она. Ходил он в длинной брезентовой куртке. Ольга Петровна говорила что-то о его спортивной жизни; как будто он был рыболовом.

М. В. Кривинюк очень ценил и любил Ольгу Петровну, а она беспокоилась о нем. Это была семья, и эту семью мы видели и любили, потому что она была очень уютная. М. В. Кривинюк был другом дома Косачей.

Ольга Петровна очень любила свою мать Олену Пчилку, всегда с любовью рассказывала о ней, говорила, что она не похожа на нее, другая, чем она, более женственная. На вопрос, где жила Леся Украинка, она отвечала: «Вы спросите, где она не жила!» С любовью вспоминала Ольга Петровна дом на ул. Стрелецкой в Киеве, где она в юности жила с Лесей Украинкой. Этот уютный дом она любила больше всех других. Вспоминала балкончик, на который выходила Леся. Она говорила, что Леся Украинка умела устроить атмосферу печати личности на доме. Веяло чем-то необычным. У Леси Украин-

ки, по словам Ольги Петровны, была очень несчастливая жизнь. Она говорила, что Лесю Украинку не ценили, ее не поняли. Очевидно, это касалось личной жизни поэтессы.

Ольга Петровна была необычайно привлекательным человеком, приятным, добрым, ненавязчивым, скромным и сдержанным. В это время она была уже немолодой, немного полной женщиной. Носила всегда гладкую прическу. У нее было очень приятное лицо. В одежде она всегда была традиционной — носила широкую кофту с рукавами поверх длинной черной юбки. «Вот так привыкла — так и буду носить, — говорила она. Ее цвета были: черный, коричневый, темно-серый. Иногда одевала костюмчик на английский манер со светлыми блузочками. Вообще же одевалась чрезвычайно просто. К. А. Фаворская — наоборот, носила короткую прическу, любила красиво одеваться. Она гордилась своими знакомствами со Стражеско, с другими известными врачами. Любила позлословить.

Ольга же Петровна никогда ни о ком не сказала плохого слова. Это была идеальная, чистая женщина, как бы не из этого мира. У нее был весь человеческий арсенал, который нужен для великого человека. По специальности, мне кажется, Ольга Петровна была санитарный врач. Она говорила: «Я людей не лечила, я занималась профилактикой болезней.

Перед войной, очевидно, Ольга Петровна вышла на пенсию, т. к. во время войны библиотека не функционировала. Из сослуживцев я помню Магеровского Василия Кирилловича, директора библиотеки. Это был интеллигентный, славный человек. Дальнейшая его судьба мне неизвестна. Помню библиотекаря на выдате Тамару Демидчук, она тоже знала Ольгу Петровну Косач-Кривинюк. К. А. Фаворская умерла от аневризма аорты еще до войны, в 1939 — 1940 гг.

В 1938 году я, наконец, смогла приступить к преподавательской деятельности. Профессор Савченко пригласил меня на кафедру в Киевский госуниверситет, где я и проработала впоследствии 35 лет.

Літературний запис спогадів Ліщинської Валентини Михайлівни, що мешкала в м. Києві по вул. Слов'янській, 28, кв. 67, здійснила у 1989 р. старший науковий працівник музею Лесі Українки Шалагінова Олександра Іллівна.

Олександра Шалагінова

Сестри

Маловідомі сторінки родинного літопису сестер Лесі Українки та їх матері Олени Пчілки

Надворі був жовтень 1924 року. В садах і парках Києва опало листя, вихлюпувалося з-за огорожі саду Нільського на Лук'янівці, золотим прибоєм лягало під ноги перехожих. Із садиб по Богоутівській — Новоборських, Масловських, Новикових, Красовських — тягло солодкуватим димком осінніх вогнищ, у сутінках то тут, то там спалахували язички полум'я. Засвічувалися ліхтарі, їхнє мерехтливе нетривке світло колами вихоплювало цеглу тротуару, блищали трамвайні рейки. Налітав вечірній вітер і ворушив гілки дерев.

Тієї осені приїхали, як гадалося, назавжди до Києва з Могилева-Подільського сестра Лесі Українки Ольга Петрівна Косач-Кривинюк разом з чоловіком Михайлом Васильовичем Кривинюком, двома синами Михалком та Васильком і старенькою матір'ю письменницею Оленою Пчілкою. Родина оселилась у будинку № 7 по Богоутівській вулиці. Нічим примітним не відрізнявся він від тих одноповерхових приватних осель, яких було багато в районі кабельного заводу ще з дореволюційних часів. Дерев'яний, обкладений жовтою київською цеглою, з верандою, що виходила в сад. Колись він належав домовласникові К. Л. Масловському, який виїхав до сім'ї в Польщу, залишивши в домі брата з жінкою та ще кілька мешканців.

У 1980-ті роки тут ще жили люди, що пам'ятали сестер Косач та їхню матір, ще живі були близькі родичі, які охоче згадували подробиці їх життя, а зовнішній вигляд та інтер'єри деяких будинків збереглися майже незмінними з тих часів. Автору цих рядків пощастило провести тут не один місяць в бесідах з гостинними людьми, яких тепер уже немає на світі, листуватися з родичами, шукати і зна-

ходити в архівах невідомі досі документи. Про ці знахідки — наша розповідь.

Син О. П. Косач-Кривинюк Михайло Михайлович пригадував: «Батькові пощастило вселитися туди, певне, саме з нагоди від'їзду Масловського, якого батько знав з колишньої спільної роботи в банку. Далі мешкання існувало як всяка комунальна квартира».

В будинку було 11 кімнат, розділених двома коридорами, кухня та веранда. Ольга Петрівна (або Ліля, як називали її рідні та друзі) з Михайлом Васильовичем займали крайню кімнату коло веранди праворуч. У різні роки в цьому самому домі мешкали інші члени родини, сини, племінниці Кривинюка, старенька Олена Пчілка та добрий знайомий родини Косачів і Кривинюків лікар Максим Іванович Мережинський. Олена Костівна Мережинська, родичка Максима Івановича, яка була в цьому домі, пригадує, що жили Кривинюки надзвичайно просто і невибагливо.

Лук'янівка була затишною і впорядкованою. На прилеглих до кабельного заводу вулицях Богоутівській, Овруцькій, Відрадній, Маркарівській стояли невеличкі одноповерхові будиночки, оточені розкішними садками. Одноманітність цієї забудови порушували лише корпуси кабельного заводу, бані церкви Федора на розі Богоутівської та Овруцької та триповерхова споруда колишньої духовної семінарії, де на той час містилися педагогічні курси імені Грінченка. Далі за педкурсами зеленів акліматизаційний сад академіка М. Ф. Кащенка. Неподалік знаходились відділення І Робітничої лікарні (зараз обласна лікарня).

Богоутівською вулицею з Думської площі до дальніх околиць, де колись були літні військові табори, ще з дореволюційних часів ходив трамвай. Дзеленчання трамвая відлунювало в коридорі вулиці, тоненько у відповідь йому починали дзвеніти шибки у високих вікнах Педкурсів. А коли вагончик, вибравшись на Нагорну вулицю, відчайдушне поринав униз, на Поділ, не в одного пасажира падало серце.

Цей район здавна називали київською Швейцарією. На північ, серед розкішних дібров та гаїв, золотіли бані старовинної Кирилівської церкви.

Лук'янівка була пам'ятна Косачам. У 1896 — 1897 роках у Лук'янівській тюрмі перебував в ув'язненні Михайло Васильович Кривинюк,

тоді ще наречений Ольги Петрівни. Звідси його відправили на заслання до Астрахані. Ліля тяжко переживала арешт коханого, а Леся Українка, хвилюючись за долю сестри, писала їй із Ялти: «Михайла Васильовича мені безконечно шкода [...] Жаль, що я не побачу його перед висилкою і не поможу тобі в виряджанні»* [10, с. 407].

Кривинюка любили в родині Косачів. Великий, трохи вайлуватий, з розкішною темною бородою, він випромінював довкола себе доброзичливість. Завжди був готовий прийти на допомогу.

«Михайло Васильович покорив увесь наш клан (ся перемога навіть численно немала!), бо він справді, об'єктивно взявши, має право на найбільшу симпатію» [т. 11, с. 235],— свідчила Леся Українка. Письменниця вважала Кривинюка своїм побратимом, і це сприймається нами, нащадками, як найвища оцінка його особистості. «[...] коли я називаю його своїм б р а т о м, то се не жарт і не марне слово. В яких би він відносінах не був до тебе, для мене він уже раз назавжди брат» [т. 11, с. 235],— писала вона сестрі. В трагічні дні січня—лютого 1901 року, коли Леся полинула до Мінська рятувати вмираючого С. К. Мержинського, Кривинюк був там і допомагав їй. «[...] ті страшні і незабутні для мене часи, що ми вкупі з ним пережили в Мінську,— згадувала Леся,— зробили його мені ще ріднішим, показали мені всю одвагу і разом з тим ніжність його серця. Коли найближчі приятелі мого нещасного друга боялися «розстроїти собі нерви» його видом, в той час М[ихайло] В[асильович], не примушений ніяким «довгом серця», був для нього (і для мене ще більш) справжнім братом милосердя і помагав так, як тільки було в людській силі допомогти» [т. 11, с. 235—236].

А тоді, в 90-ті роки, Кривинюк, студент Київського університету, «притягався до дізнання у справі «Про союзу раду київських об'єднаних організацій та земляцтв» та за зберігання і розповсюдження протиурядових видань.

Уже значно пізніше туди ж, у Лук'янівську тюрму, відвезли Людмилу Михайлівну Драгоманову, вдову М. П. Драгоманова, яку заарештували в ту саму ніч із 17 на 18 січня 1907 року, коли жандарми затримали Леся Українку разом із сестрою Ольгою.

* Тут і надалі в цьому тексті цитується видання: Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. / Леся Українка. — Київ: Наукова думка. — 1975-1979.

«Якась чисто божевільна історія [...],— напише Леся в листі до матері. — Нам з Лілею ще сяк-так було [...]. Найгірше було дядині, бо її затаскали вже в Лук'янівський участок (ми були в Либедському), де взагалі дуже погано, та й при її здоров'ї та настрої се все дуже невідходяща річ» [т. 12, с. 175—176].

По приїзді до Києва Ольга Петрівна влаштувалась на роботу до трудшколи № 20 вчителькою української мови в старших групах, про що свідчить запис в її трудовій книжці. Школа містилась на Червоній площі*, і їздити туди доводилось трамваем. Вечірні години, проведені з чоловіком, у трамваї по дорозі додому Ліля згадує в листах як короткий відпочинок після роботи, час, коли вони могли недовго побути вдвох зі своїми думками, спогадами... Одночасно вона працювала ще лектором української мови в лекторському бюро в справах українізації радянських установ.

Михайла Васильовича прийняли рахівником в управління Бесарабського ринку. Старший син Михайло спочатку відвідував профшколу, пізніше вступив до Київського політехнічного інституту, де колись навчались його дядько Микола Косач та тітка Ізидора Косач зі своїм майбутнім чоловіком Борисовим.

Молодший син, Василько, вчився у школі, влітку разом з друзями гасав босоніж по нагрітих сонцем цегляних тротуарах, надовго пропадав у дібровах Кирилівських висот. А взимку—санчата, сніжки... Батьки безмежно любили свого «мізинчика», може, тому, що це була їхня остання дитина після смерті дочки Оленьки...

Через рік, у 1925-му, до Києва з Могилева-Подільського теж із родиною приїхала наймолодша сестра Лесі Українки Ізидора Петрівна Косач-Борисова. Обставини життя поступово ускладнювались, і сестри, яких ще змалку об'єднувала душевна приязнь, воліли бути разом. Ізидора Петрівна, тридцятисемилітня красуня, яка змалку захоплювала всіх у родині своєю життєрадісністю і навіть ексцентричністю, була загальною улюбленицею. І заміж за Юрія Борисова вона виходила не так, як сестри, скромно, віддаючи данину необхідним формальностям, а блискуче, надовго обдавши всіх атмосферою свята, веселощів, молодості й краси. Щасливому чоловікові вона дарує листівку в дусі часу зі своїм фотопортретом у рамці-сердечку: «Юрі

* Нині Контрактова

даю і ніколи не одберу. 10/V—1912 року». А Леся на правах старшої сестри (ну що вдієш із Дорою, Білою Гуссю, Дроздиком!) робить вигляд, що сердиться: «Дора все так само життям веселиться...».

«Сьогодні я одержала великого потрійного листа, і, звичайно, то була велика втіха [...]. І видумала ж «біла гусь» — автомобілі, ресторани... Видно, якісь таємні закони статистики чи «економії природи» вимагають певної кількості «благоглупств» на кожную родину, але, звісно, «когда кто хочет»... І самій Дорі я з сього поводу нічого писати не буду, як і вона мені нічого не писала з поводу мого весільного «поїзду» в трамваї (хоча і се чим не 20-й вік?) і виключної невесільності весілля. *Chacun á son gre** — важно те, що молода пара довольна і що родина Дориного чоловіка симпатична, — се останнє таки далеко не байдуже, хоч, може, вони і не житимуть укупі» [т. 12, с. 397—398].

Ольга Юріївна Борисова, єдина дочка Ізидори Петрівни та Юрія Борисова, або Олеся, як її називали в родині, змалку відзначалась красою, як і її мати. Збереглися фотографії маленької Олесі з двома кісками і пухлими щічками, в українському костюмчику. А ось вона, вдягнута за модою 20-х років, із низько підперезаною талією та в солом'яному брилику, — маленька панночка коло більш демократичного Михалка Кривинюка, котрий відрізнявся від селянських дітей хіба що серйозним, не за віком, виразом сірих, як у матері, очей. Навіть ліплячи пиріжки з грязюки, Олеся знімала до неба величезні, широко розплющені очі й ставала схожою на неземне створіння з популярних на той час листівок. Зрештою, мабуть, це був той невимушений, природжений артистизм, що так по-різному виявився у представників родини Косачів. З часом Олеся перетворилась на цілком емансиповану жінку, і більш стримана Ольга Петрівна не хотіла навіть заходити до прокуреного наскрізь помешкання племінниці. З листів довідуємося, що тітка з пуританською нетерпимістю засуджувала за куріння Олесю.

Родина Борисових оселилася неподалік від Кривинюків: на другому поверсі двоповерхового будинку № 16 (нині № 6) у помешканні № 4, що балконом і вікнами виходило на Овруцьку. Квартира була затишна, з високими стелями, білими кахляними печами. Влітку її вщент заливало сонце, на стінах миготіли тіні старих каштанів. Часом, проїжджаючи, видзвонював трамвай, віяло прохолодою і сві-

* Кожен за своїм уподобанням (франц.)

жістю з великого саду Більського (нині територія Республіканської клінічної дитячої лікарні по вулиці Герцена).

До наймолодшої доньки перейшла жити старенька Олена Пчілка. В цьому домі і в цій квартирі вона й померла 4 жовтня 1930 року. А тоді, після повернення до Києва, її було обрано членом-кореспондентом АН УРСР. Із портрета Олени Пчілки пензля давнього знайомого і друга Косачів Ф. С. Красицького її обличчя світиться тихим світлом інтелігентності, любові до людей, що відрізняли її і в молоді роки попри всі тяжкі випробування долі, усі втрати. Портрет цей довго висів у простінку між вікном та балконом, якраз навпроти дверей і, освітлений сонцем, назавжди вривався в пам'ять малої Ірини Трегубової, онуки Є. К. Трегубова. Єлисей Кипріанович, давній друг родини Косачів, скарбник Старої Громади, викладач Колегії Павла Галагана у Києві, свояк Івана Франка, ще в 1920 році пішов із життя, але його діти Катря, Ілля та онуки підтримували зв'язки з Косачами. В цій скромній і привітній оселі часто бували друзі, знайомі.

До 1924 р. на Лук'янівці, в директорській квартирі Педкурсів імені Грінченка мешкали Лебединцеви, доля яких переплелася з долею Косачів. Духовна спільність, що об'єднувала протягом двох поколінь ці родини, на короткий час знову стала зримо відчутною.

«Прийшовши відвідати одну нашу знайому в будинок № 7, я й зустрілася з матір'ю Лесі Українки», — згадує О. К. Лебединцева в своїх спогадах. «Коли нас познайомили, Ольга Петрівна Косач (Олена Пчілка) сказала мені, що знала мого діда. Це мене трохи здивувало, бо звичайно мені говорили, що знали мого батька, К. Ф. Лебединцева, відомого вченого і педагога, професора Київського Вищого ІНО [...]. Пізніше, читаючи «Кіевскую старину», я дізналася, що Ольга Петрівна Косач в роки редакторства мого діда друкувала там свої роботи в галузі фольклору та етнографії» [спогади Олени Лебединцевої будуть оприлюднюватися нами пізніше — А. Д., О. Ш.]. Мати Олени Костівни, Катерина Йосипівна Лебединцева (в дівочтві Петренко), в 1905-1907 роках була добре знайома з двоюрідним братом Лесі Українки Павлом Шимановським, що займався революційною діяльністю. Шимановський був учителем Катерини Йосипівни. Він провадив агітаційну роботу серед своїх учнів, а згодом став залучати їх до виконання окремих

доручень. У зв'язку з цим Катря часто була в 1905 році на квартирі Косачів по вулиці Маріїнсько-Благовіщенській, 97 (нині — Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки). Через деякий час Шимановський передав К. Лебединцевій на зберігання частину своєї нелегальної бібліотеки, одну книжку з якої через вісімдесят років Олена Костівна подарувала музеєві Лесі Українки. «Конни Циликаусь. Революционная Россия. Петербург, 1906 г. Изд. В. Й. Яковенко» — значиться на обкладинці, а поруч наклеєний порядковий бібліотечний номер. Унікальна реліквія, яку родина Лебединцевих зберігала довгі десятиліття...

На педкурсах імені Грінченка працювало тоді багато непересічних людей, серед них Л. А. Пахаревський, К. С. Шило, чоловік доньки М. В. Лисенка, інші. На протилежному боці вулиці росли розкішні акації, які так пахли, що доводилося зачиняти вікна, пригадує Олена Костівна. На вулиці часто можна було бачити невисоку постать скромно вбраної літньої жінки — матері Лесі Українки. Довголітня звичка володіти собою не зрадила Олену Пчілку до останніх днів її життя. Але це не могло ввести в оману її доньку, лікарку Ольгу Петрівну, яка з боєм писала чоловікові: «Був у мами сьогодні лікар, але що казав, то вже розкажу, бо писати довго. Та й не дуже відрадно, бо в мами найтяжча хвороба — безпорадна старість»*.

Деякий час на квартирі у Ольги Петрівни мешкала племінниця Євгенія Михайлівна Мільська (уроджена Косач), дочка брата Михайла. Ізидора Петрівна недовго працювала поруч, у робітничій лікарні мікробіологом; її донька Олеся влаштувалася спочатку на кінофабриці, а пізніше перейшла на роботу до кабельного заводу.

1939 р. Олеся, яка з чотирилітнім сином від першого шлюбу Мишком жила тоді буквально навпроти прохідної заводу по вулиці 9 Січня в маленькій кімнатці комунального будинку під № 24, познайомилася з інженером-електриком Київської ДЕС-2 Олександром Петровим. Незабаром вони побралися. Дочку, що народилася, назвали традиційним у родині Косачів ім'ям Ольга. Родинне щастя затьмарувало велике горе — в цей час батько й мати Олесі, Ізидора Петрівна та Юрій Григорович перебували в сталінських таборах. У 1940 р. і

Радянська влада повернула сестрі Лесі Українки всі права, але Борисов уже не дожив до тієї миті...

Та гляньмо знову на трепетну й чисту, сповнену великих страждань і великих злетів духу історію життя родини Кривинюків.

Уже світає, а ще імла...

На небі зморшка лягла.

— Як зайшла ж мені печаль [...]

(Павло Тичина «Замість сонетів і октав» 1920).

Тональність часу Павло Тичина побачив в очах людей — карих, сірих, блакитних. Із позовклих фотографій Ольга, сестра Лесі Українки, дивиться суворо і спокійно, вміщаючи в своїх очах усю глибину часу, невисловлену муку розставань і зустрічей, всю правдивість свого чесного життя. «Моя лілея злоторожева», — називала її Леся і шанувала і любила, як і Михайла Васильовича, все життя. Історія подружжя Кривинюків — це повчальна історія любові, ніжності і самозреченості до самозабуття: «Положи мя яко печать на сердце твоём... зане крепка яко смерть любовь...»

За зведеними наклепами у справі СВУ був заарештований і та запроторений до в'язниці на Холодній Горі у Харкові Михайло Васильович Кривинюк. Згодом його виправдали й звільнили. Оскільки неправедне судилище над кращими представниками української інтелігенції відбувалося у приміщенні харківського оперного театру, у ті часи побутував гіркий жарт: «Опера СВУ, музика ГПУ».

В цих випробуваннях розкрилася віддана душа Ольги Петрівни, його дружини, ще з більшою силою спалахнула її любов і ніжність. У Відділі рукописів Інституту літератури НАН України у Києві зберігаються листи Кривинюків один до одного. Зрозуміло, що за радянської влади опублікувати їх було неможливо. Ми вперше знайомимо читача з цими пронизливими рядками.

«Вже 34 роки твої болі — мої болі, я то зовсім, як одержима, де б не була, що б не робила, встаючи й лягаючи і дуже часто у сні все думкою з тобою» (8/III-1930 р.) [Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, фонд 107 (Ольги Косач-Кривинюк), од. зб. 47. Надалі в цьому есеї буде зазначено:

* ІЛ, ф. 107, №47

ІЛ та №№ фонду і архівної справи — А. Д., О. Ш.]. «Дякую тобі, наш рідний, що часто пишеш, а то я вже така знервована твоєю безконечною відсутністю, що дедалі все більше починаю хвилюватися, коли не має від тебе звісток (...). «У неділю рано зілля копала» я читала як воно тільки було написано і друкувалося в журналі років 15-20 тому (...). Зовсім добре уявляю собі, що може так бути «дві душі», як у того Гриця, і за зле йому того не маю. Лише сама ніколи більше одної душі не мала, але й цього за заслугу не вважаю (...). Бувай здоров, дорогий. Коли то вже буде «до побачення»? Міцно цілую тебе за себе й дітей. Твоя О. Кривинюк» (10/I-1930 р.)*

«Як мені боляче, що тебе точить той, як ти кажеш, черв'ячок. Коли б я могла передати тобі своєї душевної сили. Справді, сама собі дивуюся, що так багато її маю (...). Це в мене навіть не бажання, а потреба бути близько біля тебе в усякі важливі хвилини життя. Я ж тобі вже казала, що я, як одержима, кожної хвилини думкою з тобою. Бувай здоров, дорогий. Коли б то ти був і спокійніший та бадьорий, бо я все ж твердо вірю, що все лихе минеться, одна правда зостанеться. Інакше бути не може» (5/II-1930 р.)**.

Так кохала свого чоловіка хіба що Людя Старицька-Черняхівська, подруга Лесі з дитинства. Це було неначе передчуття трагічної фатальності долі.

«Чому ти в мене питаєш, чи може затьмаритись промінь любові? Скажи, чи хтів би ти знати мою думку у відповідь на твої філологічні міркування й запитання, чи чиюсь компетентнішу? І що може переконати:

якийсь автор, етнографічний запис, внутрішнє почуття, власне міркування? 5 місяців, як у воду! 5 місяців душа печеться, як на вогні! Бувай здоров, мій дорогий і найрідніший. Міцно цілую тебе за себе і за дітей. Твоя О. Кривинюк» (17/II-1930 р.)***.

«Ти кажеш, що тепер треба робити так, як каже розум, а я знаходжу, що ми з тобою занадто розсудливо завжди поступали (...). А тому, хоч молодих літ і не завернеш, а може, власне, тому, що вже нам недовго зосталося жити, я зважила, що в межах фізичної можливості буду

* ІЛ, фонд 107 од. зб. 45.

**ІЛ, ф. 107, од. зб. 46.

***ІЛ, ф. 107, од. зб. 46.

завжди там, де будеш ти [...]. Вже мені обридло благоразумно поводитися, все життя робила так, як треба, а не так, як хочу» (25/III-1930 р.)*.

Як Міріам у Лесиній «Одержимій», вона була готова на запитання «Що значить, жінко, віддати душу?» відповісти: «Значить — будь готовим загинуть за любов».

«Дуже мені тяжко, що твоє моральне себепочуття гіршає, а ще тяжче, що я нічого не можу зробити, щоб його поліпшити; хоч, як ти добре знаєш, неба прихилила б, коли б моя змога, щоб тобі було краще» (2/IV-1930 р.)**.

«А говорити марні слова: «Не турбуйся, не журися, будь бадьорий», то ж ні до чого, бо хіба ж то від тебе залежить?! Моя єдина порада, — згадуй частіше ту єдину справжню — цілу людину, що знав, Лесю, згадуй, як вона, страждавши ціле життя, не губила бадьорості» (5/IV-1930 р.)***.

«Мій надорожчий Друже, наш любий голубе, тату, дядю, тільки що (з самого рання) одержала твого листа з 2/IV. За скільки хвилин перед тим снився мені, неначе ти повернувся додому. Коли б ти міг бачити мій сон, коли б ти бачив усе те щастя, радість, втіху, що справив твій поворот, ту ніжність, любов, прихильність і пошану, з якою тебе зустріли (а так було б і насправжки), то ти б, може, хоч трохи не так мучився. Але ж, дорогий, ти таки й не маєш чого мучитися, я розумію, що це річ почуття, річ суб'єктивна, але об'єктивно кажучи, ти не зробив нічого лихого і зовсім даремне знов виплила твоя галюцинація [...]. У нас є вже повна і, думаю, вірна уява про твою вину й свідчення. І ця уява не заважає нам тебе любити й шанувати, як і раніше. А що ми знаємо, як тобі тяжко, який ти змучений, то любимо тебе ще ніжніше, ще тепліше і дуже мучимося, що не можемо справді так «пожалувати», як у моєму сні жалували й пестили. Я дуже добре знала Лесю, може, так, як ніхто, бо я знала і її «слабости», я так само, як і ти, вважаю її за ідеальну людину, але я даремне згадала її тобі в попередній листівці. Ручуся тобі своїм знанням її, що і вона так само ставилася б до тебе, як я, як ми ставимось»****.

* ІЛ, ф. 107, од. зб. 47.

**ІЛ, ф. 107, од. зб. 48.

***ІЛ, ф. 107, од. зб. 48.

****ІЛ, ф. 107, од. зб. 47

Арешт видавався тим більш незбагненим, трагічним і страшним, що ще не забулися довгі місяці, проведені в Лук'янівській тюрмі у справі причетності до революційного руху. Михайло Васильович допомагав революціонерам у транспортуванні нелегальної літератури, виконував інші доручення. І навіть коли він разом зі своєю нареченою Ольгою Косач милувався чарівними пейзажами долини Псла на дачі Косачів «Зелений Гай», за ним пильно стежило недремне око царської охоранки.

Ось лише один документ 1903 року: «Список лиц, выясненных наблюдением за сношениями бывшего студента университета св. Владимира, из крестьян Волынской губернии Михайла Васильевича Кривинюка с 20 июля по 16 августа 1903 года. Место жительства: дача Косач, вблизи города Гадяча...». «Его Превосходительству господину директору Департамента полиции [...]. За прибывшим 7 июля из-за границу бывшим студентом [...] из крестьян Кривинюком [...] мною было установлено наблюдение». «...Доношу Вашому Превосходительству, что автором письма... подписавшимся «Л. Бридо» (из Киева 13 августа 1904 г.), оказался крестьянин Плужанской волости Острожского уезда Волынской губернии Михаил Васильович Кривинюк, 33 лет, проживающий с семейством действительного статского советника Петра Антонова Косача в доме № 97, кв. 3 по Маринско-Благовещенской улице. Означенный Кривинюк помещен в циркуляре Департамента полиции от 1 октября 1902 г. за № 6201 и известен Отделению, как привлекавшийся к дознанию...».

Документи, донесення лягали на стіл директора Департаменту поліції, стрімко розгорталася стрічка життя колишнього студента, учасника революційного руху за підпільною кличкою Соловей. Хоча найменше він був схожий на птаха — скоріше, на билинного героя з тих заповідних лісів, де між гіллям ховалися Солов'ї-розбійники. Занадто добрий, занадто «такий, як треба, а не такий, як хочеться». Передусім — людина обов'язку за будь-яких умов...

І ось знов тюрма, на цей раз — радянська. Часом зраджували нерви, і жаль глухо стукав у серце, огортала німа туга за тим, що пройшло і ніколи не повернеться. Тоді перебирав у пам'яті минуле, як малим бувало крем'яхи на березі річки дитинства. Спогади ховалися глибоко в тяжко пораненому колісї серці.

«Перед сном я за Оленьку думав... Нехай би хоч була приснилась дівчинка жива... В моєму портфелику кишенив є китичка суха, це — з Оленчиної [літера «о» при читанні наголошена — А. Д.] могилки. Я беріг її ревниво і завжди мав при собі... Жалкую дуже, що під час арешту не сказав тобі за неї, а тепер вона вже, може, подроби-лась... Якщо вона ще є, я тобі її дарую. Візьми, це — частина мого серця в ній» (7/1 V—1930 р.) *

«...Ти і ви (поширено) — це те, що в моїй долі справді гарне і велике, що справляє найбільшу радість і... найбільше горе, коли приходять тяжкий час. Я вас (поширено) люблю і радо б мучився, коли б від того, через те ви могли радіти...» (15/IV—1930 р.) **.

У ті важкі дні вони писали одне одному щодня...

У цей час робочим інструментом Ольги Петрівни стає друкарська машинка. Державне видавництво України замовляє їй переклади. Недарма ж лікарка Ольга Кривинюк була сестрою Лесі Українки. Тонке розуміння мови, виплекане з дитинства матір'ю-письменницею та сестрою-поетесою, здатність відчутти чужий біль як свій, перейняти чужим життям — усе це властиве літературним працям Ольги Петрівни.

Лілея почала займатись перекладами ще в юності. Тоді, в молоді роки, у львівському журналі «Зоря» її роботи були підписані псевдонімом Олеся Зірка. Серед доробку Ольги Петрівни — казки Г. -К. Андерсена, твори Ж. де Сталь, В. Гюґо, Ч. Діккенса, І. Тургенева, Елізи Ожешко, Г. де Мопасана, Р. Кіплінга...

«Сьогодні випадково довідалася, що мій переклад Мопассанового роману «Наше серце» вже вийшов друком (...). Може, завтра піду одержати свої примірники і тоді пошлю тобі одного, хоч, сказавши по правді, цей роман мені дуже мало подобається, а взагалі я люблю Мопассана [...]. У французьких письменників часто буває мова-музика. Наприклад, Люті*** писав так, що приємно читати ради самої мови, не вважаючи на зміст (хоч і зміст у нього цікавий). Не знаю, кого з українських письменників можна вважати за такого музику

* ІЛ, ф. 107, од. зб. 78.

** ІЛ, ф. 107, од. зб. 111.

*** Люті — Лоті П'єр (Луї Марі — Жульєн Віо, 1850 — 1953). Французький письменник ексцентричного напрямку, автор колоніальних романів.

мовного. У віршах, може, Лесю? А в прозі Коцюбинського? У росіян, думаю, Тургенева» (19/II—1930 р.)*.

Але життя було таке, що доводилося робити й зовсім інші переклади. «За п'ятирічку нам треба дбати, щоб заводи побудувати»,— співали на вулицях, зборах, по радіо. Наприкінці 1929 року Ольга Петрівна робить переклад з німецької книжки «Формування й вилічання металу, заліза й сталі».

Залишається лише дивуватися силі духу цієї жінки, що за нелегких умов ростила дітей, підтримувала рідних, скопувала маленький городчик на схилах Лук'янівських пагорбів, робила переклади з шести європейських мов і головне — зберегла пломінь любові, що рівно світив їй усе життя.

«Коли мене й засмутили твої прокурени тютюновим димом вуса, то лише тому, що не люблю я, коли людина затуманена якимсь наркотиком чи то найсильнішим, чи то хоч і найслабшим, як нікотин. Підкручена наркотиком людина не є нормальна, не є здорова людина, вона не має «здорового ума й твердої пам'яті». А мені так хочеться, щоб ти їх мав. Вже 34 роки твої болі — мої болі. Однак я їх не глушу жодними наркотиками і, може, через те зовсім по щирості кажу тобі, що ти можеш не трудитися нами, що я дам раду собі й дітям, дарма, що ношу в серці тяжкий біль [...]. Будь же спокійний за нас, не в'яжися нами. Бувай здоров, мій найдорожчий друже. Пам'ятай, що вся наша любов, вся приязнь, всі думки біля тебе невідступно. Цілую тебе сердечне за себе й дітей. Твоя О. Кривинюк» (1/II-1930 р.) **.

31 травня 1935 р. у трудовій книжці О. П. Косач-Кривинюк з'являється новий запис: «Призначена на посаду друкарки до київської обласної медичної бібліотеки» До речі, у фонді О. Косач-Кривинюк є декілька документів про народження, освіту та роботу сестри Лесі Українки Ольги***. За спогадами професора Валентини Михайлівни Ліщинської, що деякий час працювала разом з Ольгою Петрівною в медбібліотеці, Ліля виконувала обов'язки бібліотекаря-референта. В коло її обов'язків входило перекладати статті з іноземних мов усно

* ІЛ, ф. 107, од. зб. 46.

**ІЛ, ф. 107, од. зб. 46.

***ІЛ, ф. 107, од. зб. 3, 4, 5, 8, 11, 12.

або письмово за індивідуальними замовленнями лікарів, відвідувачів бібліотеки. Ольга Петрівна працювала, в основному, з французькими, частково з німецькими текстами. Переклади робилися усні та письмові. Медбібліотека тоді містилася в приміщенні Київського університету по вулиці Володимирській (тоді Короленка), в лівому крилі його червоного корпусу. Штат бібліотеки налічував усього шість осіб разом з директором.

Ця немолода вже жінка-бібліотекарка у простенькій одежі викликала загальну повагу. Ніколи ні про кого вона не сказала жодного лихого слова, нікого нічим не образила, її шанували як взірцеву матір і дружину, як чесного і сумлінного працівника. Одного разу у Ліщинської захворіла дитина. «Мабуть, не може бути нічого страшнішого за хворобу дитини»,— сказала вона Ользі Петрівні. Раптом риси обличчя у тієї загострилися, погляд згас, вона подивилась на молоду жінку і повільно сказала: «Може бути й страшніше, Валечко, може. Це смерть дитини». Ксенія Фаворська потім сердилась на Валентину Михайлівну і розповідала, що Ольга Петрівна пережила трагедію — у неї колись померла дочка.

Часом до бібліотеки за дружиною заходив Михайло Васильович. На схилі літ він став ще статечнішим, ходив важко, життя покляло на нього свою сувору печать. Вони поверталися разом додому, і співробітники милувалися на цю пару. «Це була сім'я,— пригадує В. М. Ліщинська,— і цю родину ми бачили і шанували, тому що вона була надзвичайно затишна».

Дивно, як часом у житті все несподівано тісно переплітається. До медбібліотеки часто ходила молодий вчений Наталія Павлівна Кобилко-Сидоренко, яка саме працювала над кандидатською дисертацією про лікарські властивості алое. І в цій справі дослідниці дуже допомогла Ольга Петрівна. З притаманною їй доброзичливістю вона переклала потрібні тексти, а ще звернувшись до свого давнього, з Лесиних часів, знайомого, академіка Агатангела Кримського, який переклав Наталії Павлівні низку текстів з арабської та інших східних мов. На основі розроблених рекомендацій Н. П. Сидоренко директор Українського інституту хвороб ока академік В. П. Філатов розробив пізніше прогресивний метод лікування очних хвороб препаратами з алое.

Я відвідала наприкінці 1980-х Наталію Павлівну, якій на той час було майже сто років, в її затишній квартирі на Лук'янівці, бачила кустики алое у керамічних та дерев'яних горщиках. А сама привітна господиня запевняла мене, що з'їдає щоранку гіркий листочок, бо це дуже смачно, і до того ж корисно...

Старовинний будиночок по вулиці Пугачова* (колишня Макарівська), де мешкала Наталія Павлівна з родиною, оточений садом. Колись сюди приходили сестри Лесі Українки, милувалися виплеканими деревами, вдихали запах яблук і запевняли, що запах антонівки нагадує їм дитинство і Колодяжне.

Ще не знаючи про довічну розлуку з рідною землею, сестри на час тимчасового, як їм гадалось, від'їзду принесли Наталії Павлівні на збереження дорогі їм пам'ятні речі, зокрема настінний годинник, деякі дрібнички. Все це згодом Кобилко-Сидоренко передала до Київського музею Лесі Українки.

Але це вже було потім... А тоді, у 1940 р. до Києва повернулася з радянських таборів Ізидора Петрівна. Більшовицька влада знала, що то була сестра поетеси Лесі Українки, яка вже тоді офіційно вважалася класиком української літератури. І тим не менш, це не зупинило демонічну караючу руку. І лише протести культурних діячі Західної України, що незадовго до того була приєднана до Радянської України, і зокрема наполегливий голос Ольги Кобилянської, відіграли вирішальну роль у звільненні сестри Лесі Українки.

Непосильна і принизлива для жінки праця (вона була на лісоповалі в сибірській тайзі) не зламала Ізидору Петрівну духовно. Сестри знову оселились, як колись, на Овруцькій, у будинку № 16 (лині № 6), у квартирі № 4. Молодший Василько служив у Червоній Армії під Мозирем. Старший — Михайло поїхав за розподілом працювати до Свердловська (нині Єкатеринбург на Уралі); забігаючи наперед, скажемо, що туди ж він був демобілізований з фронту після Великої Вітчизняної війни, там жив усі післявоєнні роки до самої смерті).

Ольга Петрівна змогла віддатися нарешті головній справі, про яку мріяла давно: стала писати «Хронологію життя і творчості Лесі

* Нині Академіка Ромаданова. У різних джерелах маємо різні назви й написання цих назв. Наприклад, Макарівська і Макарівська.

Українки». Тисячі листів, дбайливо скопійованих, тисячна картотека свідчать про воістину титанічну працю першого біографа Лесі Українки, її вірної і люблячої сестри, яка в суворі часи лихоліть робила все можливе, щоб зберегти архів Лесі Українки. Ольга Петрівна відчувала свою відповідальність перед нащадками, перед «віками потомними», перед пам'яттю Лесі. Ось чому ми не прочитаємо жодного слова в «Хронології», яке могло б здатися прикрим Лесі, а любитель інтимних подробиць не знайде в тексті нічого, крім вивіреного переліку строго документованих фактів, Моральні принципи Лілі, Ольги Петрівни були для неї твердими орієнтирами протягом усього життя. Крім того, в родині Косачів добре пам'ятали заповіт Лесі, яка ставилася до написання своєї біографії скептично.

«Я мешкаю тепер у Києві (Овруцька вул. , ч. 16, п. 4, тел. 4-15) і працюю над складанням якнайдокладнішої «Хронології життя і творчості Лесі Українки». Маю численні документальні матеріали для цієї роботи і з охотою подам фактичні відомості з Лесиною життя кожному, хто працює над якоюсь частиною її біографії, щоб запобігти непорозумінням і помилкам...», пропонувала свої послуги письменникам, науковцям Ольга Петрівна.

А ще раніше синам Михайлові та Василькові мати писала, що Раднарком запропонував «подати відомості про місця проживання в Києві Лесі і бабуні [Олені Пчілки. — О Ш.], бо мають прибити меморіальні дошки на тих домах. Бабунину дошку, певне, прибіють на цьому домі, де ми тепер живемо, а Лесину ще не знаю де. У всякім разі дуже приємно, що так уважно ставляться до пам'яті Лесі й бабуні і так дбайливо до нас. Ми відчуваємо за це глибоку подяку» (6/1, 1941 р.)*. Але встановити меморіальну дошку Олені Пчілці перешкодила Велика Вітчизняна... Так вона ніколи й не була встановлена, попри усі старання науковців.

Невдовзі перед цим уже зовсім старий Михайло Васильович Кривинюк поїхав на далекий Урал, у Свердловськ провідати старшого сина, та і залишився — виїхати не дала воєнна хуртовина. На Схід ішли тяжкі ешелони, перевозячи на Урал демонтоване устаткування заводів. Глухо стукали рейки, стугоніла земля. Простуючи з кошиком на город за картоплею, Михайло Васильович не почув сигнала

* ІЛ, ф. 107, од. зб. 97.

лів машиніста і загинув під колесами поїзда на початку 1942* року. Сина Михайла на той час не було у місті, його призвали в армію з перших днів війни, тож, за спогадами племінниці Лесі Українки Є. М. Косач-Мільської, «поховали небіжчика за державний рахунок, бо платити за похорон не було кому».

Ольга Петрівна з сестрою Ізидорою залишалися в окупованому Києві. Загальнолюдське горе, зливаючись з особистим, ще більше зігнуло плечі двох жінок. Ранньої осені 1943 року сестри назавжди виїхали з Києва — на Захід після мук та поневірянь. Ізидора — після сталінського концтабору, де загинув її чоловік Юрій Борисов. Ольга — після втрати свого Михайла, який відсидів у справі СБУ в Лук'янівській в'язниці у Києві і зрештою голодний, виснажений, загинув під колесами потяга в далекому Свердловську. Крім того, Василько, молодший син Кривинюків, на фронті потрапив в оточення, що за радянськими законами прирівнювалось до зради батьківщини й відповідно каралось. Вони виїхали, бо стали чужими на рідній землі, що як скажена гідра пожирала своїх найкращих дітей і не могла насититись...

Машини від'їжджали з подвір'я художнього інституту, і Зоя Федорівна Крижанівська згадувала, як тяжко плакала Ліля, навіки прощаючись із рідною землею. В осінньому небі летіли на чужину журавлі, несучи на стомлених крилах пісню.

В покинутій квартирі зять Ізидори Петрівни О. П. Петров, коли повернувся з війни, знайшов Лесин рояль французької фірми «Плейель», безцінні рукописи Лесі Українки, частину архіву Олени Пчілки, книжки, документи, родинні фотопортрети, картини і навіть рентгенівський знімок хворої руки Лесі Українки — все те, що не змогли забрати з собою сестри. Квартира була в безладді...

При допомозі письменника Євгена Кротевича Олександр Павлович пізніше передав унікальні речі в Інститут літератури АН УРСР та в музей Т. Г. Шевченка. На базі цих колекцій у 1961 році було створено Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки.

...Ольга Петрівна Косач-Кривинюк померла 11 листопада 1945 року в німецькому місті Аугсбурзі у таборі для переміщених осіб.

* Насправді 1944 року. Про це у наступних есеях

(У Інституті літератури зберігаються і довідки про смерть О. Косач-Кривинюк [ІЛ, ф. 107, од. зб. 148, 168]). За труною її йшла Ізидора Петрівна, син Василько, Олеся з дітьми та просто добрі люди, що підтримували один одного на чужині. Спогади про це залишив письменник М. М. Студецький*, який був там. На могильному камені Ольги напис:

Зоре моя! Твоє світло повік буде ясне!

Він нагадує, що Ольга була не просто улюбленою сестрою Лесі. Вона була зорею-порадницею, як у Тараса Шевченка: «Зоре моя вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою...». Крім того, Ліля в молодості друкувалася під псевдонімом Олеся Зірка.

Михайло Михайлович, старший син Лілі, через 40 років написав до музею Лесі Українки: «Окрему велику подяку висловлюю Вам за надіслані мені спогади М. М. Студецького і фотографії, які дали змогу уявити собі подробиці тих несподіваних, гірких і тяжких обставин, серед яких закінчилося життя моєї мами. Я в ті часи був відносно недалеко від неї — в Ерфурті в складі групи нашого окупаційного війська в Германії і, звичайно, не міг уявити тих обставин і взагалі не сподівався, що мама могла бути десь іще жива...»**.

Мати й син на чужині. Близько. Серед руїн, згарищ, зовсім поруч, серед людей цивільних, військових... Розминулись... Непоравно, навіки...

*Чия душа, як сирота,
Зверталася до незнайомих,
Куди ж то кличе крізь літа
Її руки прощальний помах?!*

(Дмитро Павличко «Таємниця твого обличчя»,
1974, 1979 рр.).

Ізидора Петрівна майже через три десятиліття по тому теж спочила в чужій землі. І навіть легкий, пухкий попелець не повернувся в рідну землю. На скромному канадському цвинтарі кам'яна плита. На ній напис:

* Докладніше про Миколу Студецького у насупних есеях

** Публікація цих листів представлена у книзі далі

Ізидора Косач-Борисова
1888 — 1980
В пам'ять Юрія Борисова
1886 — закатований 1938/41
Добраніч, сонечко!
Ідеш на захід...
Ти бачиш Україну — привітай!

Для тих, хто розуміє мову смутку, мову натяків, цей напис красномовний і зрозумілий. Це парафраз рядків з «Боярині» Лесі Українки. Адже Бояриня також вмерла на чужині.

Сумно? Така правда життя. Але вічна пам'ять, пам'ять про Лесю об'єднує і спогади про її сестер, а ті приклади мужності, самовідданості, чесності і любові, яких було досить в цій родині, хіба не промовляють вони до нашого серця зараз?

Першопублікація: Шалагінова, О. Сестри / Олександра Шалагінова // Київ. — 1992. — № 3. — Березень. — С. 121—126. Текст подається зі зміненнями й доповненнями.

Алла Діба

Розбите свічадо

Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки

Люди кажуть, що коли у хаті розіб'ється дзеркало, то незабаром хтось з цієї сім'ї помре. Не знаю, чи розбивалось у Косачів влітку 1913 родинне дзеркало, але то вже була їхня третя трагедія за останні десять років. 1903 року пішов у вічність старший брат Лесі Українки тридцятичотирьохрічний викладач Харківського університету Михайло Косач, несподівано захворівши на дизентерію. 1909 — помер батько Петро Косач. 1913-го сорокадворічна Леся Українка.

Попереду були роки без Лесі — «найкращої з людей», як вони її між собою називали. Якими ж були ті роки для Матері, сестер — Ольги, Оксани, Ізидори, брата Миколи, родини покійного брата Михайла? Окремих аспектів цих доль ми й спробуємо торкнутись далі. Про що ж розповідають документи, свідчення друзів, сучасників, їхні власні?

Нюбея з України

Мертва ж бо я і тепер,
а тільки живі мої сльози...
[20, с. 287]

(Леся Українка)

Олена Пчілка, письменниця й громадська діячка, редактор і видавець журналів «Рідний край» та «Молода Україна», мала б, очевидно, «знайти» в собі сили підготувати некролог на смерть Лесі Українки, написати спогади... Мала б... аби не була жінкою і матір'ю...

І тоді вона опублікувала вірш доньки «Ніобея» [20], який повністю відтворив її тодішній настрій і всю глибину втрати:

*Діти, діти мої, чи я ж вас навіки втратила?
За що покарана я? За те, що так гордо впевнялась
на дітей моїх любих, на їх чарівную красу
і на славний мій рід, що я з Прометея походжу?*

[20, с. 285]. (Леся Українка)

Як же жилося їй, Ніобеї, по смерті найрідніших? Видає власні твори і книги доньки Лесі, працює над біографією дочки, збирає пісні і вишивки. Стала персональним пенсіонером, з 1925 року — членом-кореспондентом ВУАН. Це був «зовнішній бік медалі». А що за тим?

Тепер, аби поїхати до дітей у Могилів-Подільський чи відвідати любий серцю Звягель, мусила брати дозвіл на від'їздження. Та й офіційні «індульгенції» не завжди рятували літню поважну письменницю. В часи так званої громадянської війни вирішила вона поїхати в одне з близьких до рідного Гадяча сіл, аби зробити записи народних пісень, оглянути і по можливості зібрати українські узори. Не чекала вона, що задумане їй не вдасться здійснити. Несподівано була заарештована завзятим чонівцем. Письменник Анатоль Костенко свідчить, що ім'я цієї людини, яка знуцанням над матір'ю Лесі Українки вирішила зажити собі «авторитету», зробити стрімку кар'єру, було Олександр Тарнаутський (псевдонім Громов — саме так він пізніше фігурував на сторінках журналу «Перець», співробітником якого згодом став). Чонівець* прив'язав нещасну жінку до коня, на груди повісив якогось зухвалого плаката («буржуйка і кровопивця» вона, а не жінка-матір нації, як назвали її одесити у привітанні з 25-річчям творчої діяльності 1901 року), і потяг за конем полями у холодну...

Далі розповідатиме вже гадяцька вчителька й добрий друг родини Лесі Українки Антоніна Макарова (цими спогадами, які зберігаються у Чернігівському музеї Михайла Коцюбинського, поділилася

* Чонівці — учасники більшовицьких мобільних груп, які були виконавцями найжорстокіших акцій проти будь-якого спротиву українського населення в період утвердження радянської влади

свого часу заступник директора з наукової роботи п. Ольга Єрмоленко, за що ми їй щиро вдячні): «Про її арешт я не скоро довідалася. Це, мабуть, було влітку в 1920 році. Разом з нею був заарештований й учитель хлоп'ячої гімназії Петро Васильович Шуба, щирий українець, завідувачий «Просвітою», яка заснована в Гадячі в 1918 році. В «Просвіті» приймала участь і Олена Пчілка. Вона була в дружніх відносинах з Шубою.

Моя знайома, у якої Шуба був на квартирі, повідомила мене про те, що Ол[ена] Пч[ілка] й Шуба заарештовані. Потім вона переказала мені, що Ол[ена] Пч[ілка] хоче мене бачити. Я пішла до в'язниці. Коло воріт з зовнішнього боку стояв вартовий. Я сказала йому, що мені треба побачити Ол[ену] Пч[ілку]. В'язні саме тоді були на прогулянці у дворі. Коли дивлюся, Ол[ена] Пч[ілка] стоїть по той бік воріт коло віконця. Я дуже перелякалася, побачивши схудле, бліде обличчя, запалі очі й великі синці під очима... Видно було, що цей арешт дуже тяжко відбився на стані її здоров'я. Ол[ена] Пч[ілка] коло віконця попрохала мене, щоб я пішла до службовця в суді, Меркульова, й сказала йому, що їй потрібний лікар. (При в'язниці працював лікар-єврей, але вона не хотіла звертатися до нього). Я зараз же пішла до Меркульова, але він відповів мені, що тільки той лікар, який працює при в'язниці, може лікувати в'язнів. З цією його відповіддю я знов пішла до Ол[ени] Пч[ілки]. Вона дуже засмутилася, а потім попрохала мене принести їй мою кофту й ковдру. Я одразу пішла додому, взяла рушник, кофту й ковдру, загорнула в газету, а на газеті написала: «Не хвилюйтесь, бо за Вас клопочуться видатні люди, щоб Вас звільнити з в'язниці. І скоро звільнять». Коли я понесла цей пакунок до в'язниці, то коло воріт стояв той самий вартовий. Побачивши мене, він крикнув: «Чого Ви по тричі на день тут шатаєтесь. Вас, усіх буржуїв, треба перевішати!» Я відказала йому: «Ол[ена] Пч[ілка] не буржуйка, а стара, хвора людина. Пригадайте свою матір!» Він здивовано глянув на мене й спитав: «Що це за пакунок?» Я сказала. Він хотів перевірити мене, розгорнув газету й побачив написане. Несамовито закричав: «Ага! ще й пишеш до неї! Стійте тут. Я піду покажу це начальнику». І пішов (оглядаючись, чи я не тікаю) до начальника. Довго я чекала, поки він вернеться, і думала: «Це вже мені край!» Начальник вийшов до мене разом з вартовим і сказав мені: «Ви, вместо

добра, делаете зло заключенным. Теперь мы отберем у нее письменные принадлежности и отделим ее». Я, мовчки, повернулася і пішла додому. Не можна описати моїх страждань після цього... Цілу ніч я не спала і думала, що через мою необачність Ол[єні] Пч[ілці] стане ще гірше у в'язниці... Коли ж хазяйка Шуби сказала мені, що Ол[єна] Пч[іллка] сидить під замком, я трохи не збожеволіла. Я й досі не можу згадати тієї страшної муки, яку я переживала, думаючи, що через мене людина загине. І я повісилася... Тільки випадково мене обрятували: одна вчителька зайшла до мене, двері на гаку, я не одчиняю. Чує якесь харчання. Зірвала гак, й витягла мене з петлі. Потім мені сказали, що не тільки Ол[єна] Пч[іллка], а й всі в'язні тоді сиділи замкнені. Під арештом Олена Пч[іллка] була більше 3 тижнів. Я затаїла од Олени Пч[іллки] своє невдале самогубство, і вона ніколи про нього не знала. Коли трохи згодом після цього випадку зо мною, в дверях моєї кімнати з'явилася Ол[єна] Пч[іллка], я від радощів трохи не збожеволіла. Потім випустили Шубу й других в'язнів. Цей арешт мав дуже важкий вплив на моральне становище Ол[єні] Пч[іллки]. Вона стала дуже боязка: ночувала не в хаті, а в коморці у себе, ночувала у знайомих, а вдень ходила то туди, то сюди» [17].

Ті, хто бачився з матір'ю Лесі Українки у ці далекі роки, розповідають, що була вона дуже пригнічена, стала ще більше мовчазна, ніж досі, одягалася дуже бідно: «Коли одібрали у поміщиків їх матері, — свідчила далі Антоніна Макарова, — то одібрали у Ол[єні] Пч[іллки] «Зелений Гай» і «Підворок» передмістя Гадяча. Ще при ній стали рубати «Зелений Гай». Арешт і одібрання її володінь мали дуже важкий вплив на стан здоров'я Ол[єні] Пч[іллки]. Вона ходила весь час страшенно сумна» [17].

Прекрасну «Лесину» дачу (бо побудували її 1899 року, аби мати можливість жити поруч з хворою Лесею Українкою в колі рідної сім'ї, а ще зібрати друзів Лесиних «з усього світу», як вона сама радісно про це говорила) продали «з молотка», розібрали на шматки й перенесли в зовсім інше місце. У гадяцькій садибі зробили так званий Музей Драгоманова, знову ж таки конфіскувавши у родини. Експозицію робили невігласи, тому під речами Олени Пч[іллки] писалось, що то речі Лесі Українки, під речами сестер Лесиних, що то речі Олени Пч[іллки], а під фотографією, на якій Леся Українка та Сергій Мержинський

в колі родини письменниці 1898 року в Зеленому Гаю, було вказано — Леся Українка з чоловіком Климентом Квіткою [2;4 — 5;8;10;13;25]...

Так, могла порадіти Олена Пч[іллка] тому, що хлоп'ячій гімназії надали ім'я Михайла Драгоманова, що урочисто відкрили Музей Драгоманова... Не дуже-то спитали, правда, господарів, не дали взяти власних речей і книг, не терпіли зауважень і порад творці «нової культури», «нового світу», який «до основанья, а затем...». Змушена була старенька мати їхати до дітей спочатку у Могилів-Подільський, потім до Києва. Доживала віку з родиною найменшої дочки Ізидори в будинку №6 (колишній №16) на вулиці Овруцькій.

Тут вона й помре 4 жовтня 1930 року [16]. Буде похована на старому Байковому кладовищі поруч з чоловіком і двома старшими любими дітьми, в яких у молодості так мріяла «перелити свою душу».

Ізидора Косач-Борисова за її проханням добиватиметься повернення будинку й майна, що було несправедливо конфісковано у матері, але Косачам так нічого й не повертають...

А Музей Драгоманова незабаром після його створення кане у безвість...

Сестри

*Люба сестричка твоя, голубка, моя жалібниця,
гірко б заплакала, вгледівши бідну матусю,
впала б до третьої доні моєї у рідні обійми,
тая ж одважна була, і розсудлива, й тихо-завзята,
завжди готова усіх захистити одним своїм серцем....*

[20, с. 285]. (Леся Українка)

Ще за життя Лесиною сестра Оксана [22, с. 27 — 29] поїхала до міста Льеж у Бельгії для навчання у політехнічному інституті. Тоді ж (1908р.) вийшла заміж за двоюрідного брата свого Антона Шимановського. Мешкали вони у Швейцарії. Незабаром народилась донька Оксана, яка донедавна мешкала в Цюриху, носила прізвище Гааб, мала двох дітей, онуків... З часом Оксана Косач і Антон Шимановський розлучились. Декілька десятиліть Оксана Косач-Шимановська прожила в Празі. Долучалась до багатьох українських справ. Одного

разу її тиху оселю відвідав відомий літературознавець, тоді декан вузу Григорій Аврахов. У час розмови з сестрою Лесі Українки він передав їй текст книги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», який вона потім передрукувала на своїй старенькій друкарській машинні і згодом передала для публікації... Колись підтримала молоду студентку, пізніше знаного вченого-славіста Зіну Березовську, пізніше її щирі друзі — родина Генрик-Березовських — стануть хранителями її архіву, який сьогодні повернувся в Україну.

Оксана Косач-Шимановська померла 7 червня 1975 року, 12 червня була похована на кладовищі в Ольшанах, про що свідчить Повідомлення про смерть і похорон О. Косач-Шимановської від 9. VI. 1975р. зберігається у Київському музеї Лесі Українки [18].

Спілкуватись з Оксаною Петрівною сестрам Ользі та Ізидорі, які жили в Україні, було дуже нелегко. «Залізна завіса» зачинялась все щільніше [8;9;25].

Початок 1920-х років Косачі (Олена Пчілка, Кривинюки та Борисови) зустріли у Могилеві-Подільському (про це докладніше у дослідженні п. Лариси Мірошниченко [22,с. 23 — 26]). З 1925 року — знову у Києві. Олена Пчілка з Борисовими на Овруцькій, Кривинюки зовсім недалеко — на Баговутівській, №7 у густонаселеній комуналці. Ізидора Петрівна працює у сільськогосподарському інституті, Ольга Петрівна — у Республіканській медичній бібліотеці. Знання багатьох мов допомагають їй перекладати публікації про медичні дослідження для київських вчених. Робить переклади й художньої літератури. На жаль, ті «заробітки» забезпечують дуже низький рівень побуту. Голодно і холодно, часами хатою шугають голодні пацюки...

В таких умовах Ольга Косач-Кривинюк починає писати книгу «Леся Українка. Хронологія життя і творчості»[19] — найвагоміший труд свого життя. Мріє скласти декілька читанок для різного дитячого віку на основі журналу «Молода Україна» та підготувати до друку дитячі п'єси Олени Пчілки.

В листах до дослідниці творчості Лесі Українки Марії Деркач Ольга Косач-Кривинюк так описує ті далекі дні: «В житті моєму нема нічого нового, ані цікавого сиджу вдома, працюю над «Хронологією» і господарюю, тобто варю примітивно-нескладну страву, палю в грубці, сьак-так прибираю в хаті, мінімально шию-лагоджу і под[ібне].

Те господарство забирає час і нерви. Зате робота над «Хронологією» мене дуже потішає і заспокоює» (3 листа від 23 III. 1943 р. [3, с. 115]).

Цей лист міг би проілюструвати життя «Лесиної Лілеї» в усе попереднє десятиріччя, а й, можливо, навіть двадцятиріччя... Але не повністю. За роботою й турботами не видно болей, які пережила жінка у ці роки. Її чоловік, побратим Лесі Українки Михайло Кривинюк буде заарештований 1929 року разом з друзями — Людмилою Старицькою-Черняхівською та Олександром Черняхівським, дещо пізніше до того гурту прилучиться чоловік Лесі Українки Климент Квітка... На них чекатиме процес «СВУ»* — одна з перших жажливих акцій органів «державної безпеки» по знищенню української інтелігенції. Скільки сили й здоров'я піде тоді на порятунок коханого чоловіка, на те, аби не загинути з дітьми у тій жахливій ситуації (старший син Михайло був студентом, молодший Василько навчався в школі)! Кривинюк-старший повернеться з в'язниці старезним дідом, хоча йтиме йому тоді лише шістдесятий рік. На фотографіях того періоду поруч з ним дружина (їй ледь за п'ятдесят), неначе вже звідала концтабору. Син-підліток немов онук... Але то не була їхня остання біда.

1930-го року заарештували як «ворога народу» чоловіка Ізидори Косач, агронома Юрія Борисова. За свідченням дочки Ольги Сергієвої він «адміністративно висланий на три роки до села Жит'єво Вологодської губ. , де, між іншим, з його ініціативи, при місцевому колгоспі, йому приділили ділянку для експерименту культивування цукрового буряку на далекій півночі, що закінчився успішно». Повернувся із заслання 1935-го [23]. А далі свідить дочка Ісидори Петрівни Ольга Юріївна: «В кінці 1938 року, знівечивши здоров'я його катуваннями під час слідства, висилка на п'ять років, заарештовують знов. Десь там на півночі при наступу німців під час евакуації таборів на схід назавжди замерзне його життя» (правки і зауваження О. Сергієвої на машинописному варіанті тексту А. Диби «Наша гірка дорога до Лесі Українки»).

11 вересня 1937 року настав час відповідати Ізидорі Косач-Борисовій за «контрреволюційну діяльність» [1—2; 4—6; 8; 10; 11—12;

* «СВУ» — справа так званої «Спілки визволення України» була сфабрикована органами держбезпеки СРСР з метою знищення української інтелігенції у 1929—1930 рр.

14—15]. «Особое совещание» засудило її на 8 років по статті 54. 10 (агітація). У в'язниці була страшна тіснота — у камері на 24 особи було до 120 чоловік. На кожне ліжко — по четверо... На вікнах — «намордники», аби до камер не потрапляло сонячне світло. Відбувала «покарання» в «Онеглазі». За свідченням письменника Анатолія Костенка, який перебував тоді разом з Ізидорою Косач у таборах, місця перебування Ізидори Петрівни звалися «Малиновские избы» і «Островистое». Працювала на лісоповалі. Навіть у тих нестерпних умовах не втратила свого вільнолюбивого характеру: «Мене, слава Богу, не били. Бо я так собі й рішила, якщо будуть бити, то я перше, що буде під рукою..., то хоч кину в нього, бо все одно пропадать. І через те, як мене вводили до слідчого, то я завжди дивилася, де є що-небудь важке — яке-небудь прес-пап'є важке, і я сідала так, щоб мені спідручно було. Я знала, що не можу захиститися. Але я розраховувала, що хоч один раз бахну його»[6]. А з якою вдячністю згадувала свого напарника по роботі — розкуркуленого з Архангельської області, який не дав їй пропасти від виснаження на чужині...

1939 року нарком освіти України відвідав у Чернівцях стару письменницю Ольгу Кобиллянську, яка почала жваво цікавитися родинами друзів на Україні — Лисенками, Старицькими, Косачами. І, повернувшись до Києва, той нарком відвідав Ольгу Косач-Кривинюк, запропонувавши їй «ще раз поклопотатися про сестру». Дуже невідгідно було афішувати на міжнародній арені таку «негарну справу» з родиною Лесі Українки радянському урядові. Тому незабаром Ізидора Косач-Борисова була вже у рідному Києві.

Вони ще встигнуть взяти участь у конференції, присвяченій 70-річчю від дня народження Лесі Українки, влада запевняє їх, що незабаром у Києві будуть встановлені меморіальні дошки в пам'ять про сестру і матір... Великого оптимізму не було, але жити якось мусили, і жили...

У червні 1941 року Михайло Васильович Кривинюк поїхав провідати у Свердловську старшого сина Михайла. У ті ж дні почалась війна. Михайла-молодшого, інженера-залізничника, забрали на фронт. Старий батько залишився самотнім у чужому уральському місті. 1944 року він потрапив під поїзд, повертаючись з городу, який обробляв, аби не померти з голоду. Залишилися його листи до сина Михайла

в діючу армію — болючий літопис тих трагічних днів. Син був одним з небагатьох людей, до яких батько міг тоді звертатися рідною українською мовою, звіряючи думи своїх безсонних ночей...

Дружина його з сестрою Ізидорою, небогою Ольгою та двома онуками Ізидори Петрівни залишалися у Києві, на окупованій фашистами території. Скоро до них приєднався і молодший син Кривинюків Василь. Він, як і старший син Михайло, з початком війни був на фронті, потрапив до «німців у полон на лівому березі Дніпра під Києвом» (свідчення Ольги Сергієвої), втік з полону й прийшов до матері у Київ. Провалля перед Косачами поглиблювалось, ставали вони «чужими серед своїх», коли Василь Кривинюк (а з ним і вся родина) «перебував під постійною загрозою викриття» як з боку фашистів, так і радянської влади, зважаючи на те «закон про те, що... немає полонених у німців, а то все тільки зрадники...» (свідчення Ольги Сергієвої). Боліла душа за чоловіка і сина, від яких не було ніяких звісток: «[...] я й так не знаю, як дожити те, що мені відміряно Долею, з тою смертельною турботою, що маю за старшого сина і за чоловіка, що за тиждень перед початком війни поїхав до нього побачитися і відпочити та й застряг там (на Уралі) і я вже більше як рік, не знаю, що з ними діється. Ще, хвалити Бога, маю при собі цілого і неушкодженого молодшого сина, що його війна застала у війську та що 15/х-41 прийшов додому з полону. Коли б не це, коли б ще й за нього турбувалася досі, то вже, певне б, не витримала. І так почуваюся дуже зле на здоров'ї та все боюся, що не всією закінчити роботу» [3, с. 108]. Василя Кривинюка вдається влаштувати на роботу, і у листі до Марії Деркач від 31. I. 1943 року Ольга Петрівна вказує адресу, на яку краще писати, аби листи не пропали: «Київ, Бульварно-Кудрявська вулиця, ч. 22, Цукрова Централь України, загальна канцелярія Василеві Кривинюкові» [3, с. 112]. І ще: «[...] мала клопіт і хвилювання з молодшим сином Василем, що хтіли мені його послати далеко на роботу, але, хвалити Бога, установа, де він працює, не захтіла його відпустити і виклопотала йому дозвіл залишитися і надалі в ній працювати. А наука його в медінституті вже відкладається на безвість» [3,109]. Працював Василь Кривинюк у загальній канцелярії Цукор-централі експедитором[3, с. 116]. Мати добре знає, що залишатись у Києві синові з кожним днем небезпечніше: «Василь мій усе ще тут і справа

з його виїздом так затягається, що вже навіть я, не дивлячись на весь свій смуток од розлуки з ним починаю хтіти, щоб він нарешті їхав, бо боюся, щоб не було йому яких прикростей од такого запізнення» [3, с. 120]. То рядки вже з пізнішого листа 28. V. 1944 року з Праги, але вони повністю відтворюють те, що переживала сестра Лесі Українки у Києві, у Празі, у Львові, в Аугсбурзі, коли навколо вирувала війна і доля її сина була під великою загрозою. А він не поспішав їхати, боячись, «як він залишить мене саму (сестра і племінниця мають досить клопоту зі своїми дітьми, то де їм ще зо мною клопотатися)» (з листа від 5. V. 1943 р.) [3, с. 116]. Але, можливо, найважливішим стало те, що дослідниця Марія Вальо — публікатор цих листів — назвала у передмові до публікації них «важким рефреном», цитуючи Ольгу Косач-Кривинюк: «Я тепер що не роблю, то все поспішаю та хвилююся, що не встигну закінчити, а як роблю щось інше, а не «Хронологію», то почувуюся злочинницею, що свій невеликий вже час уживаю не на неї, яку лише я можу зробити якнайкраще» [3, с. 106]. Ці слова так нагадують неодноразові свідчення її сестри Лесі Українки в останні роки життя. Написавши чергову драму (так було і з «Лісовою піснею», і з «Камінним господарем»...), розповідає про те, що, здається, не могла вмерти, не написавши її. Боїться ще, що «втону в цьому морі роботи» (з листа від 11. XI. 1942.) [3, с. 108]. Інколи проривається розпач: «Тяжка річ життя, а доживання то просто — до невитримання гідка й болюча» [3, с. 109]. У передмові до видання публікації листування Ольги Косач-Кривинюк з Марією Деркач п. Марія Вальо зазначає: «З наближенням воєнних дій до Києва восени 1943 року О. Косач-Кривинюк з сестрою Ізидорою не наважившись наражати себе і дітей і родинні реліквії на нові репресії і знищення, залишила рідне місто і подалась на Захід. Спочатку у Львів, де О. Косач-Кривинюк зупинилася на деякий час, передавши рештки родинного архіву до НТШ [дещо важливе з родинного архіву сестри все-таки забрали з собою в подальшу путь — А. Д.], налагодивши співпрацю з «українським видавництвом», яке запланувало друк кількох підготовлених нею збірників, у тому числі — неопублікованих творів Лесі Українки з передмовою М. Деркач тощо» [3, с. 106]. Дослідницю доповнює п. Ольга Сергієва, стверджуючи, що сестри залишили Київ окремо — Ізидора Косач-Борисова з дочкою Ольгою і двома старшими

онуками Михайлом та Ольгою виїхали з Києва у жовтні 1943 року. До Львова і Колодяжного зїздила лише Ольга Косач-Кривинюк. Потім була Прага, де після довгої розлуки зустрілися сестри — Ольга з Оксаною. Про це в листі до Марії Деркач від 20. IV. 1944 року: «Як я нудьгую за Львовом, за рідною землею, за своїми людьми! Як страшенно жалкую що виїхала звідти і приїхала сюди «на чужину»! Як безмірно боюся, що вже назавжди одірвалася од рідного ґрунту! Побачення з сестрою мало дає радості і їй, і мені: дуже ще ми одвикли одна від одної за 30 1/2 років і тепер більше дражнимо та нервуюмо одна одну, ніж тішимо, бо й вона з хворими нервами людина і в мене нерви тяжко піддаються владі» [3, с. 119]. Потім був Аугсбург, вже знову з сестрою Ізидорою та її родиною. Тяжка хвороба (рак), ностальгія, розпач, туга за дітьми й чоловіком. І смерть у Німеччині 11 листопада 1945 року. Незнаний, непобачений нею у ті останні дні син Михайло в групі радянського окупаційного війська, який лише через декілька десятиріч від Київського музею Лесі Українки дізнається, де й коли згасло життя його мами...

Шлях Ізидори Косач-Борисової був далі на захід, за океан. 1949 року вона одержала дозвіл на виїзд до США (досить довго дозволу не давали за станом здоров'я). Оселилась в родині дочки. Василь Кривинюк, одружившись, виїхав до Канади («ще з Аугсбургу», — доповнює Ольга Сергієва).

З початку 1960-х років Ізидора Косач-Борисова писатиме листи до новоствореного Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки, згодом відгукнеться і Оксана Косач-Шимановська з Праги. Спочатку з недовірою поставились вони до ідеї створення цього музею у Києві, маючи гіркий, навіть трагічний досвід Музею Михайла Драгоманова у Гадячі. І дуже поступово, листуючись з колишніми працівниками музею, тепер знічними в музейному і науковому світі Світланою Стрільковою, Марією Гайдучок, Ніною Россошинською, Ларисою Мірошниченко, вони йшли назустріч музеєві з кожним новим рядком, з кожним новим листом. І в листах тих за-свідчували все, що зберегла їхня пам'ять: труди і дні сестри Лесі, її оточення, її побут у Києві та Колодяжному. Малювали схеми квартири Косачів на першому поверсі будинку № 97 на Саксаганського (Маріїнсько-Благовіщенській), звіряли їх з тим, що запам'ятала свого

часу подруга, онука М. Старицького Оріся Стешенко. Ці листи стали безцінними документами, на основі яких сьогодні створено-таки меморіальну квартиру Косачів у Києві, на жаль, лише через тридцять років після відкриття музею. Все не було коштів, дозволу, часу, а радше — голови і серця у керівників культури. Але, «без надії сподіваючись», музейні працівники втілили свою давню мрію в цей тяжкий і економічно, і політично час — черговий період України на руїнах...

І саме в ці... нові й досить непевні ще часи... рідні Лесі Українки передають через океан значну частину архіву сім'ї, який колись, по смерті сестри Ольги, Ізидора Петрівна повезла до США. Серед тих скарбів ручка Лесі Українки, прикрашена блакитною емаллю і священною квіткою лотоса, книжка Г. Штоля «Мифы классической древности» (її, улюблену книгу Михайла та Лесі Косачів, музей одержав за посередництвом друга Косачів п. Оксани Міяковської-Радиш), стрічки, які прикрашали колись коси юної Лесі Українки, гердан, який зробила для коханої небоги тітка Єля — Олена Антонівна Косач, ніжні мережані комірці, носові хустинки, серветки, скатертина з косачівського дому і ще скільки всього, що зберігали сестри Лесі Українки і заповідали рідній Україні (безцінні меморії були одержані дякуючи старанням Миколи Жулинського та Тамари Борисюк-Скрипки). До сторіччя від дня народження Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова разом з Вільною Українською Академією Наук у США видасть «Хронологію життя і творчості Лесі Українки» (Нью-Йорк, 1970), яку покійна сестра Ольга таки встигла допрацювати.

Бабуся і прабабуся Ізидора багато часу й уваги приділятиме онукам і правнукам, плекаючи в них людяність і українство, аби пам'ятали, хто вони, з якої землі і чиїх батьків діти. Помре 12 квітня 1980 року.

Василь Кривинюк піде з життя несподівано 1987 року. Нащадків по ньому не залишиться — він виховував дітей дружини, які вважали його за рідного батька. Десь у вирі війни знайде свою долю — дружину Ніну, лікаря за фахом, старший син Кривинюків Михайло, у мирі й злагоді проживуть вони до 7 травня 1993 року, коли перестане битися його серце. Залишиться син Василь, доньки Ольга та Марія, п'ятеро онуків (мешкають у м. Єкатеринбург, Росія), які понесуть в собі не лише родинні імена, але й добру та вічну пам'ять...

Хлопчик Микось

*а брати коло вас, наче гілля троянди колоче,
всякому рану готові були заподіять,
хто б зневажив сестричок...*

[20, с. 285]. (Леся Українка)

22 серпня 1884 року народився молодший брат Лесі Українки Микола. Довгий час (аж до початку 1885 року) він був без імені, Олена Пчілка спершу хотіла назвати його Юрієм або Романом, але ті імена не сподобались в родині, тому в листах його частіше називали хлопчиком — веселим і танцюристим (то вже сестра Леся). Пізніше буде він сором'язливим і тихим у порівнянні з невгамонною Дорою, з якою зростали і бавились вони разом. Закінчить 4-ту Київську гімназію, політехнічний інститут одноразово й за тією ж спеціальністю, що й сестра Ізидора (інженер-агроном). Братиме активну участь у революційному русі, 1914 року стане головою Ковельського земства. Учасник першої світової війни, потім голова волинської «Просвіти».

Дружина — вчителька Наталя Дробиш. Син Юрій (народився 5 грудня 1909 року, помер 1990 року), в майбутньому відомий американський український письменник. Родинне життя Миколи Косача не склалось, з дружиною вони розлучились. У спадщину Микола Петрович одержав маєток в селі Колодяжному, який згодом роздав місцевим селянам. 1937 року помер, похований у Колодяжному. Син Юрій навчався у Варшавському та Паризькому університетах. З 1949 року став громадянином США. Дружина — донька видатного українського художника Федора Кричевського Мар'яна, син Юрій, педагог (син Богдан від першого шлюбу, якого пізніше виховувала п. Мар'яна Косач, помер в юності). Мав і третю дружину, знову й знову намагаючись щось змінити у власній долі.

Складним був характер цієї людини, складною була й його доля. Трагедія самотності батька наклала певний відбиток і на сина, не знаходив він себе і у політичних шуканнях, чим зокрема глибоко ображав тітку — Ізидору Косач-Борисову, яка вважала, що для Косачів такі «хитання» неможливі. Певний час редагував журнал «За синім океаном» (США), де опублікував немало цінних матеріалів про Лесю Українку та її

родину, Україну та українців. Його немалий літературний талант своєчасно оцінений не тільки читачами і вченими-літературознавцями, але й тіткою—Ольгою Косач-Кривинюк: «Маю велику приємність: читаю «Рубікон Хмельницького» свого небожа і дуже він мені подобається. Приємно за хлопця, що гарно написав. Хочу написати йому листа, бо він згадує там братів Косачів, то може подасть мені якісь невідомі мені дані про наших предків до Лесиної «Хронології» (з листа до Марії Деркач від 30. V. 1943 року) [3, с. 118]. Але й застерігає, що Юрій Косач, який зібрався писати повість з життя Лесі Українки, щоб не створив з того героїчного й трагічного життя карикатури з викрученою мовою: «Нехай би вже зачекав, хоч поки я напишу свою хронологію, а то ще й фактичних наробить помилок, крім того, що він Лесі не знає, розуміти її самої не може» (з листа від 11. XI. 1942 року) [3, с. 109].

Повневірявся Юрій Косач по чужих краях, завжди прагнучи жити в Україні, так до кінця і не вирішивши цього питання навіть в душі своїй, не прижився він і в колі тамтешньої української еміграції, не знайшов спільної мови з іншими Косачами, не став до кінця своїм і в тодішній Радянській Україні...

Михайликові найрідніші

*Мій старший, найперший,
він був мов кедр на верхів'ї гори, негнучкий перед
вітром...*

[20, с. 285]. (Леся Українка)

Вчений і письменник Михайло Косач, відходячи у безсмертя, залишив тридцятишестирічну дружину і п'ятирічну доньку Євгенію, Імочку. Дружина більше ніколи не знатиме родинного щастя, а донька—батьківського тепла. Так, Олександра Євгенівна виростила доньку, названу Євгенією на честь рано померлого діда-засланця. По смерті чоловіка жила в Києві, Гадячі, на хуторі Оржицькому, у Могилеві-Подільському... поруч з Косачами, в колі рідних людей, коли пішов з життя найрідніший. У фонді Олени Пчілки Інституту літератури зберігається посмертна згадка Олени Пчілки «Олександра Косач (в письменстві Грицько Григоренко)», датована 1924 роком. У ній, зо-

крема, зазначено: «В 1913 році переїхала вона з полт[авське] місто Гадяч, там дочка її кінчала гімназію, а сам[а] давала уроки, як педаг[ог], після того ж обидві знов перебралися до Києва. Коли ж в Києві стало жити дуже сутужно, наша письм[енниця] переїхали в 1920-му на життя в Могилів-Подільський, і там жила вона в тов[аристві —?] родичів її чоловіка вже до кінця днів своїх даючи приватні лекції» [24, арк. 2].

Поглибила й продовжила власну освіту. Крім історико-філософського (а за свідченнями Олени Пчілки—філологічного) відділення Вищих жіночих курсів у Києві в 1900-х роках закінчила ще й юридичні курси. Працювала в суді. Продовжувала писати. 1918 р. у Катеринославі видала окрему збірку оповідань «Дітки», присвячену свекрусі—Олені Пчілці, створила ряд драматичних творів як українською, так і російською мовами. Виступала з публіцистичними статтями на теми жіночої освіти та у зв'язку зі смертю Льва Толстого. Перекладала. Написала спогади-роздуми «Над труною Лесі Українки». З життя пішла, на жаль, досить рано—27 квітня 1924 року від раку шлунку та водянки, декількох перенесених операцій. Була похована на цвинтарі біля Вознесенської церкви на розі вулиць Львівської* та Артема** у Києві. Згодом її могилу перенесено на Лук'янівське кладовище.

Це була та Шура, яка практично виросла в колі дітей Косачів-Драгоманових. Та, з якою десятирічна Леся була на своєму трагічному Водохрещі. Та, що разом з Лесею й Михайликом була творцем і одним з найактивніших учасників «Плеяди», одна з найближчих подруг Лесиних усе життя, та, якій присвячувались вірші Лесею Українкою, яку так любив Лесин брат Михайло...

Євгенія народилась 13 лютого за старим стилем («як і Леся»,—говорили в сім'ї) 1898 року. Перші дитячі роки надзвичайно щасливі, не дивлячись на дрібні дитячі болячки, в колі рідних люблячих людей.

Як водорозділ життя—смерть батька у жовтні 1903 року. Йі п'ять з половиною років. Тата мертвим не бачила. Дитині сказали—по-

* Вул. Львівська у Києві—ак звалась вулиця з 1869 о 1926 року, нині це вул. Січових Стрільців. Є влиця Львівська у Святошинському районі Києва, яка ак названа 1955 року.

** Вул. Артема у Києві—нині Січових Стрільців. Можливо, саме в цьому місці вулиці зустрічалися, адже подібна ситуація була колись із вулицею Саксаганського, вона ж Маріїнсько-Благовіщенська, Жандармська й т. д.

їхав десь у відрядження. А воно затяглося назавжди... Закінчила гімназію. Потім фельдшерсько-акушерську школу (1920—1923). Працювала акушеркою у Федорівській лікарні. Потім у інфекційній, знову акушеркою в лікарні Боярки. З 1931 по 1936 вчилася у Київському медінституті, по закінченню якого була залишена при кафедрі патологічної анатомії в аспірантурі. 1939 р. зайняла посаду асистента кафедри патологічної анатомії у Вітебському медінституті. 1939—1940—хірург-ординатор у польовому шпиталі, в евакошпиталі на фінській війні.

Після демобілізації повернулася до Вітебська. З початком нової війни інститут, де вона працювала, евакуювали. Дорогою поїзд розбомбили. Далі, хто вцілів, добирались вже, як могли. Знаючи, що у Свердловську (Єкатеринбурзі) двоюрідний брат Михайло і дядько М. В. Кривинюк, рушила туди. Працювала викладачем нормальної анатомії та патофізіології у військово-медичному училищі, де готували для фронту фельдшерів прискореними темпами.

1945 року повернулася до Києва, знову викладала у медучилищі. Моя мама Раїса Каневська (в одруженні Гоцик), тоді студентка Київської фельдшерсько-акушерської школи №1, пригадувала цю, пригнічену життям, якусь начебто відсторонену від усього навколишнього світу жінку... Потім працювала у київських лікарнях, згодом у лікарнях Житомирської області та на станції Бессарабка, що на межі Одеської області України з Молдовою. 1971 року за сприянням Київського музею Лесі Українки була влаштована до Будинку ветеранів сцени в Пущі Водиці під Києвом як людина самотня й немічна, де й померла 1977 року.

Там незадовго до смерті писала свої спогади про родину Косачів (у трьох зошитах, що зберігаються нині у фондах Київського музею Лесі Українки і частково опубліковані у збірнику «Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження» [21]). Звідти по її смерті Музей одержав гіркі залишки архіву, серед якого, пам'ятаю, мене, тоді ще зовсім молодого й недосвідченого науковця, вразила фотографія старенької жінки, в якій ледь вгадувались риси колишньої Імочки, з котом на руках... І довідка про стан здоров'я... того kota — єдиного члена її родини...

Ні, Євгенія Михайлівна двічі була одружена. 1918 р. з провідником на залізниці Миколою Мільським. Вона тоді працювала машиністкою. Але Микола виявився картярем і гультьєром. Цей шлюб скоро розпався. В музейних фондах є лист Олександри Євгенівни до молодят з несміливими спробами матері вмовити зятя жити серйозніше... Пізніше Євгенія Косач-Мільська жила в родині Опанаса Абушека. Через багато років по тому Музей одержить від родини киян Абушеків так званий «балконний архів»(знайдений на балконі), тобто стос старих паперів, серед яких були документи, старі фотографії, щоденник Олександри Судовщикової- Косач, рукописи її творів і навіть крихітний (але ж безцінний!) рукопис Лесі Українки — бібліографічна картка, яка колись була свідком її літературознавчої роботи...

На жаль, і другий шлюб Євгенії Косач був невдалим. Нащадків і він не дав...

Так, це та Імочка, яку так любила Леся Українка, перша племянниця поетеси, хрещениця Ольги Косач-Кривинюк та Антона Шимановського, та, з якою Леся Українка любила бавитись ранками, ще лежачи в ліжку, як би це робила з власною дитиною, аби її мала... Та Імочка, що у віночку й вишиванці на груповому фото київських дітей—учасників Шевченківського ранку 1910 року. Поруч з братом Михайликом Кривинюком, з рано померлим Тарасиком Лисенком, з невгамонною Орисею Стешенко, з красунею Роною Черняхівською та Ярославом Стешенком, життя яких трагічно обірвуть сталінські табори...

На жаль, Євгенія Косач не була щасливішою за них, друзів її дитинства... якась струна у серці обірвалася давно-давно... Чи не зі смертю тата?..

* * *

Так доля єдиної колись родини розбилася на дрізкі болю, які вже годі було зібрати до купи, склеїти, загоїти, вгамувати:

*...Діти, діти мої! Мов живими я бачу усіх вас,
тільки постаті ваші в сльозах, мов проміння
тремтять...*

[20, с. 285]. (Леся Українка)

Першопублікація: Диба Алла. Розбите свічадо (родина Косачів по смерті Лесі Українки)//*Леся Українка: Доба і творчість: Збірник наукових праць і матеріалів: у 3 т. /упорядник Н. Г. Сташенко. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки. — 2009. — Т. 2. — 312 с. — С. 82—101. (більш повний варіант) та Диба Алла. Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки// *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині: Науковий збірник: Випуск 33. — Луцьк, 2009. — 292 с. . іл. — С. 153—158 (скорочений варіант). У книзі даємо звірений, доповнений, відредагований текст.**

Джерела та література:

1. Борисова, І. Старчиха у шовку / І. Борисова // *Нові дні. — 1982. — Липень-серпень. — С. 20-21.*
2. Борисюк (Скрипка), Т. Трагедія великого роду / Т. Борисюк (Скрипка) // *Літературна Україна. — 1991. — 1 серпня. — С. 7.*
3. Вальо, М. Подвиг сестри Лесі Українки. Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач / М. Вальо // *Дзвін. — 1995. — № 5 (607). — С. 105-121.*
4. Диба, А. Гірка дорога повернення (Спроба осмислення проблеми) / А. Диба // *Просвіта (Львів). — 1996. — Ч. 4 (173). — С. 4.*
5. Диба, А. Доля родини Лесі Українки / А. Диба // *Освіта України. — 1998. — № 44. — С. 11.*
6. Диба, А. Донна Ізидора з роду Косачів / А. Диба // *Час / Time. — 1996. — 12 квітня. — С. 12.*
7. Диба, А. До цілющого джерела (Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Києві) / А. Диба // *Українська мова і література в школі. — 1984. — № 5 (327). — С. 74-77.*
8. Диба, А. Наша гірка дорога до Лесі Українки / А. Диба // *Жіночий світ (Канада). — 1993. — № 7—8. — С. 4-10.*
9. Диба, А. Остання з Косачів у Києві [Валентина Болдирева-Косач] / А. Диба // *Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції 24-25 лютого 2001 року, с. Колодяжне : науковий збірник. — Луцьк : Надстир'я, 2001. — С. 86-87.*
10. Диба, А. Поневіряння роду Косачів-Драгоманових / А. Диба // *Зона. — 1995. — № 9. — С. 53-61.*
11. Диба, А. Трагедія Ізидори Косач / А. Диба // *Волинь (Луцьк). — № 50 (13478). — 30 квітня 1998. — С. 7 ; № 51 (13479). — 5 травня 1998. — С. 7 ; № 53 (13481). — 9 травня 1998. — С. 7 ; № 54 (13482). — 12 травня 1998. — С. 3.*
12. Диба, А. Українка з Києва : до біографії сестри Лесі Українки Ізидори Косач-Борисової / А. Диба // *Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури : тези та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24-25 лютого 1996 року. — Колодяжне, 1996. — С. 16-17.*
13. Диба, А. «60 лет назад произведения Леси Украинки были изъяты из школьных программ, а ее родственники томились в лагерях как враги народа» / А. Диба // *Факты и комментарии. — 2000. — № 184. — С. 23.*
14. Диба, А. When you see Ukraine — say hello! [Побачиш Україну — привітай!] / А. Диба // *News from Ukraine. — 1993. — № 19. — С. 2.*
15. Диба, А. «Чи згадали хоч раз ви про мене?..» / А. Диба // *Пробудження (Київ). — 1993. — Грудень. — № 23-24 (54-55).*
16. Довідка Жовтневого райзагсу м. Києва. — Відділ рукописних фондів і тексології Інституту Літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. — ф. 28 (Олени Пчілки). — № 2107.
17. Єрмоленко, О. Матеріали про Михайла Драгоманова, Лесю Українку та Олену Пчілку у фондах Музею М. Коцюбинського в Чернігові : (до Міжмузейних літературних читань, присвячених 150-річчю від дня народження Михайла Драгоманова і 120-річчю від дня народження Лесі Українки) / О. Єрмоленко. — Машинопис, 1991.
18. Київський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. — КН—7611, А—1763.
19. Косач-Кривинюк, О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк. — Репринтне видання — Луцьк: Волинська обласна друкарня. — 2006. — XVI с. + 928 с. : іл. . 13 с.
20. Леся Українка. Ніобея / Леся Українка // *Леся Українка. Зібрання творів : у 12 т. — Київ : Наукова думка. — 1975. — Т. 1. — С. 285—286.*
21. Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження / *Леся Українка // Київ. — 1984. — С. 254- 261.*
22. Мірошниченко, Л. Косачі в Могилеві-Подільському / Лариса Мірошниченко // *Леся Українка — далека принцеса : українська мова та література. — 1999. — № 15-16. — С. 23-26 (Вкладка).*
- Мірошниченко, Л. Невідомі документи про Лесю Українку в архіві Оксани Косач-Шимановської / Лариса Мірошниченко // *Леся Українка — далека принцеса : українська мова та література. — 1999. — № 15-16. — С. 27-29 (Вкладка).*
23. Одарченко, П. «...Я завдячую життям Лесі» : інтерв'ю з Ісидорою Косач-Борисовою 30 квітня 1971 року, Вашингтон. / Петро Одарченко ; публікація Сергія Гальченка // *Літературна Україна. — 1996. — 21 березня. — С. 6.*

24. Пчілка Олена. Олександра Косач (в письменстві «Грицько Григоренко»). — Відділ рукописних фондів і текстології Інституту Літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України. — ф. 28 (Олени Пчілки). — № 182.
25. Шалагінова, О. Сестри / Олександра Шалагінова // Київ. — 1992. — № 3. — Березень. — С. 121—126.

Інші публікації за цією тематикою:

1. Діба, А. «А одну з моїх сестер поціновує вся радянська громадськість...»: сторінки слідчої справи Ізидори Косач-Борисової / А. Діба // *Леся Українка і сучасність: збірник наукових праць*. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. — Т. 2 — С. 486-499.
2. Діба, А. Про себе, про родину, про Батьківщину...: розповідає вчений і громадсько-політичний діяч Климент Квітка (1880-1953). Ч. 2 / А. Діба // *До дня народження М. П. Старицького. 14 грудня 2006 року: матеріали наукового семінару «Роль визначних особистостей — митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX початку XX ст.»*. — Київ: ВПЦ «Київський університет», 2007. — С. 18-24.
3. Діба, А. Про себе, про родину, про Батьківщину: розповідає вчений і громадсько-політичний діяч Климент Квітка (1880-1953). Ч. 1 / А. Діба // *Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури: науковий збірник*. — Луцьк, 2006. — Вип. 3. — С. 70-73.
4. Діба, А. «Сум чужинецький огортав»: документи про долю родини Лесі Українки у період Другої світової війни / А. Діба // *Волинський музей: історія і сучасність: науковий збірник*. — Луцьк: МП «Пульс», 2004. — Вип. 3. — С. 245-247.

Використано також матеріали спілкування, листування з Ольгою Сергієвою, Олександром Петровим, Валентиною Болдиревою (Косач), Михайлом Кривинюком-молодшим, консультацій з Тамарою Борисюк (Скрипкою), Ларисою Мірошниченко, Тетяною Третяченко, Анатолем Костенком, Юрієм Хорунжим.

Правопис використаних джерел збережено.

Матеріали за цією тематикою публікувалися також у книгах Алли Діби:

1. *Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів*. — Київ: Основні цінності, 2003. — 173 с.; 32 с. фото. — (Спадщина). Книга. Вміщено документальні есеї про Лесю Українку, Віру Крижанівську-Тучапську,

Павла Тучапського, Сергія Мержинського, Михайла Кривинюка, Максима Мережинського та Максима Славинського із публікацією ряду унікальних документів, розшуканих автором і переданих до фондів Київського музею Лесі Українки.

2. *Далека принцеса: Дітям про Лесю Українку // Українська мова та література*. — 1999. — № 15-16. — С. 41-80. (Додаток до газети «Леся Українка—далека принцеса», впорядкований А. Дібою. У додатку, впорядкованому А. Г. Дібою, вміщені також статті інших дослідників Лесі Українки).

Докладніше про Юрія Косача в дослідженнях доктора філологічних наук Сергія Романова, про Михайла Косача у книзі кандидата філологічних наук Лариси Мірошниченко: Михайло Косач. Твори. Переклади. Листи. Записи кобзарських / упорядкування, біографія, коментарі та примітки Лариси Мірошниченко; Дизайн обкладинки: Оксана Здор. — Київ: Видавничий Дім «КОМОРА», 2018. — 592 с. та її численних публікаціях про нього.

Алла Дяба

«Лікарка-білогвардійка втекла від нас...»:

Спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917—1920 рр.

Це наукова розвідка про долю родини сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк в період Української національної революції 1917—1921 рр. у сприйнятті її старшого сина Михайла Михайловича Кривинюка (1905—1993), тоді ще підлітка 11—14 років, створена на основі його пізніших мемуарних записів. Спогади ці у ксерокопійному варіанті (оригінал зберігається в родині, яка мешкає у м. Єкатеринбург, Росія) передала автору дослідження вдова М. М. Кривинюка Ніна Фрідманівна Кривинюк. У супроводжувальному листі Ніна Кривинюк, зокрема, писала таке:

«Уважаемая Алла Георгиевна!

[...] посылаю еще ксерокопию воспоминаний Михаила Михайловича, которые могут представлять для Вас интерес.

Ваша Н. Кривинюк» (оригінал цього листа представлений у колекції листування та спогадів, які зараз опрацьовуються і додаються до фонду 107, Ольги Косач-Кривинюк, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Докладніше про долю родини Лесі Українки, зокрема Кривинюків, по смерті письменниці, обставини перебування Михайла Васильовича та Михайла Михайловича Кривинюків досліджувалося мною в інших наукових розвідках: у есеї «По-братим (Михайло Кривинюк)» з книги «Сподвижники» [3, с. 72—83]; статті «Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки): Конспект Алли Дяби» [1]; болючій спробі пройти трагічними шляхами родини письменниці «Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки» [2] та в деяких інших

моїх власних текстах і колег, тому спеціально зупинятися на обставинах переїзду Кривинюків до Свердловська (Єкатеринбурга) не буду.

Окремі ксерокопійні аркуші з досліджуваними спогадами мають назву «Некоторые детские впечатления от гражд[анской] войны (1917—1920 г. г.)» [4]. Текст російською мовою. 43 пронумеровані автором сторінки від сторінки з назвою та порожньої сторінки на звороті (це мали б бути сторінки 1—2, але авторська пагінація починається власне зі сторінки 4. Далі, після сторінки 22 маємо перекреслену автором сторінку без будь-якого тексту, нумеровану, а сторінка 23 вже на звороті порожньої).

Названі спогади—враження про події тих років, які на сторінці 43 підписані автором, дата написання проставлена поруч «28. 8—13. 9. 1964 [р.]». Починаючи свою розповідь, Михайло Михайлович Кривинюк (1905—1993) робить окремі важливі зауваження щодо подій, які описує, чому він згадує саме ці епізоди (інших або взагалі не бачив, або батьки спеціально оберегали його, малого, від зайвих негативних емоцій. А, крім того, у 1960-ті він сам вже подумки міг фільтрувати інформацію, щоб не наразити своїх дітей на біду). Подальші цитати з тексту М. М. Кривинюка подаю мовою оригіналу: «Годы гражданской войны, совпавшие с моим детством, я провел в Екатеринославе (ныне Днепропетровск*) и в деревне Лоцманско[й] Каменке километрах в шести от него.

Перипетии происходившей тогда политической и военной борьбы были многообразны, многочисленны и запутанны. Мне не совсем ясно, что такое «анналы истории», но почему-то хочется верить, что в этих «анналах» все записано, учтено и упорядочено, — даже бесконечная смена «властей» в Екатеринославе, — хотя, с другой стороны, подчас сомнительно, так ли уж это важно и нужно сохранять...

Перемен «властей» в городе было действительно очень много... В Каменке — гораздо меньше: у некоторых «властей» не хватало сил, а подчас и времени дотянуть куда-нибудь за город, подалее от железной дороги, от телеграфных линий.

Вряд ли кто-либо из взрослых свидетелей событий тех лет, доживших до нынешнего времени, мог бы перечислить хотя бы круп-

* Місто Дніпро

нейшие перемены в жизни города. А уж передать хронологическую их последовательность — безусловно никто не смог бы!

У меня в памяти от всей той сумятицы остались отдельные, разрозненные воспоминания. В этом сказалась, наверно, забота родителей, в меру сил ограждавших меня от ненужных впечатлений, да и природное защитное свойство детского сознания воспринимать события внешнего мира только в меру собственных сил и возможностей, к тому же через своеобразную оптику детского воображения.

Некоторые события запомнились устойчиво и возникают в памяти четко, как на киноэкране, другие — более смутно, иные и сейчас вызывают удивление и недоумение» [4, с. 3—5].

Ось, наприклад, як побачив хлопець боротьбу червоних із гайдамаками: «[...] многодневная война между организовавшейся в городе Красной гвардией и гайдамаками. Эта война носила удивительно локализованный характер. Гайдамаки «окопались» в здании почтамта, а красногвардейцы заняли наискосок через проспект дом губернатора и его сад, выходивший на проспект высоким кирпичным забором. Между этими двум[я] «крепостями» по целым дням шла ружейно-пулеметная перестрелка переменно[ой] интенсивности. Конечно участок проспект[а] в том районе был омертвлен. Но в остальном городе как-то шла «нормальная» жизнь. Магазины торговали, фун[к]ционировали учреждения, предприятия, были открыты рестораны. В том числе и ресторан «Заря», в основном кормивший отряды красногвардейцев. Не помню, какая власть в то время официально признавалась в городе. К воевавшим «крепостям» с задних сторон был свободный доступ, так что участники «боя» могли туда подходить по желанию или идти куда-нибудь передохнуть, поесть. Очень странная это была война, и я не помню, чем она окончилась.

Самый бой этот я, конечно, не наблюдал, но потом проломы в садовой стене для установки пулеметов, «брустверы» в окнах почтамта, битые стекла у обоих зданий, конопатые от пуль фасады, перебитые ветки деревьев на бульваре — это все я видел и помню» [4, с. 5—6].

Надзвичайно колоритно вирізнялися в цьому коловороті учасників, наприклад, анархісти: «[...] кинотеатр «Интимный» заняли под свой штаб, украсив вход черными флагами из крашенной марли, анархисты. Они разъезжали по городу в бронированном автомобиле

с двумя пулеметными башенками сверху. Автомобиль хищно поводил из стороны в сторону пулеметами и изредка сигналил дурным звуком» [4, с. 6].

Не менш виразними й, може, ще більш «опереточними», були махновці: «Перед глазами стоит картина, которую я созер[цал — ?], замедлив шаги по дороге к своей учительнице музыки. Перед распахнутой дверью городского ломбарда стоят три легковых автомобиля, которые в те времена делались с откидным верхом на манер извозчичьих экипажей. У этих трех машин вид был разудалый: кожа с откидных верхов была кое-как срезана и на них осталась какая-то мешковина. У машин стояли вояки, вид которых, если бы они показались на сцене оперетты, показался бы смешным — настолько пестро и нелепо было их одяние и вооружение. Кубанки и невообразимо косматые папахи, шинели и барские меховые шубы, перепоясанные и перекрещенные патронными лентами, широченные брюки-галифе из зеленого биллиардного сукна и голубые студенческие брюки, мягкие кавказские сапоги и желтые английские ботинки с круглыми носками, карабины, маузеры в деревянных кобурах, винтовочные обрезы, кривые сабли и кинжалы. Но это была не оперетта, а жизнь... Вояки лениво и пренебрежительно отгоняли любопытных, чтобы их кольцо вокруг места происшествия не очень сжималось под напором задних рядов. Другие вояки такого же вида, освободив руки от оружия, таскали из ломбарда охапки меховых изделий и трамбовали их в свои машины.

Это махновцы «экспроприировали» буржуев, сдавших свое добро на хранение в ломбард. Толпа, стоявшая вокруг, кроме праздного любопытства не проявляла ничего — повидимому тут не было владельцев тех шуб. И я, разобравшись в ситуации, пошел к учительнице играть гаммы. Рассказал ей, что видел по дороге» [4, с. 7—8].

Трагічною була доля двох конокрадів, затриманих селянами: «А вот картинка из сельской жизни. Кто-то из Лоцманско-Каменских хозяев поймал у себя двух конокрадов-неудачников, пытавшихся, но не сумевших увести его лошадей. С помощью своих сыновей хозяин их связал и, щедро награждая не только руганью, но и тумачами, пригнал в волостное правление. Весть об этом разнеслась по Каменке быстро, а я был в числе мальчишек, узнавших

всё чуть ли не первыми: ведь волость находилась через дорогу от дома, где я жил. У власти в городе в то время был кто-то, не достаточно авторитетный в глазах крестьян. Поэтому руководители сельского самоуправления не отправили воров в город, а назначили сходку для решения их судьбы на месте. По селу побежали «сотские» и «десятские», дразня собак и созывая люде[й] на сходку. Скоро перед крыльцом волости собралась огромная толпа мужиков. Мальчишки реяли на периферии этой толпы, не рискуя втискиваться в плотно сжатую массу хозяев. На крыльцо вышел староста, поклонился собравшимся и кратко сообщил суть дела. Потом едва не пострадавший хозяин дополнил это сообщение мелкими фактическими подробностями. Пауза... Раздались крики, чтобы привели «подлюг». Их привели из кутузки, имевшейся при волости, избитых, без шапок, со связанными руками. Поставили у крыльца перед всем народом. Дальше произошло что-то вроде неуправляемой химической реакции. Кто-то стал громко задавать какие-то вопросы ворами, а другой тут же: «Да чего с ними разговаривать?!» и поднялся дикий мужской гвалт. Не знаю, что послужило сигналом к началу самосуда, может быть какое-нибудь неосторожное слово или движение воров, но только по толпе как будто какая-то кольцевая волна или конвульсия прошла, сопровождаемая тем же гневным воплем. В центре ее над головами взлетел в воздух один из воров, другой, потом еще ра[з] и еще. Их подбрасывали вверх и давали падать наземь, и били ногами. Потом оттуда, из центра, от крыльца люди стали пробираться, какбы прижав уши, наружу и уходить по домам. А «сотские» и «десятские» суетились вокруг толпы, понукая каждого перед уходом подойти и хоть символическ[и] пнуть ногой бездыханные изувеченные трупы конокрадов. Все это произошло за считанные минуты. Трупы снесли в сарай с пожарными бочками. Улица по-обычному опустела. Кто-то все же сообщил в город о случившем[ся] и оттуда приехал урядник с двумя стражниками. Они для порядка попытались выяснить, кем учинен самосуд. Кто убил тих людей? «Все били, всем миром». А кто сказал, что их надо убить? «Да все та[к] закричали». Кто же первый ударил? «Ну, кто же это знает? Все били!» Плюнул урядник, взял подводу и увез трупы в город. Тем все и кончилось» [4, с. 9 — 12].

Майже кожен з епізодів спогадів розповідає про непередбачувані воєнні будні звичайних мешканців, наприклад, про несподівано перерваний урок: «Однажды во время урока французского языка послышались тревожные гудки со стороны заводского района — Чечеловки. Ребята заволновались, тем более, что многие из них как раз в том районе жили. А нервы у всех были натянуты достаточно. Обратил внимание на беспокойство в классе и учитель. Ему в несколько голосов объяснили: «Тревога!». — «Сидите минуточку тихо. Я сейчас вернусь».

Но вместо него пришел наш классный наставник и взволнованно объявил: «Ребята, на сегодня занятия отменяются. Кто может, поспешите домой, а если кому уже не пройти, то можно переночевать в школе. До свидания, ребята!»

Повторять и растолковывать не пришлось: всех из класса как ветром выдуло! Быстро одевшись, мы выбежали из училища и прислушались. Заводские гудки к этому времени притихли, но явно слышна была оживленная ружейная и пулеметная перестрелка. Изредка раздавался взрыв ручной гранаты, после которого перестрелка затихала, как бы прислушиваясь.

Все это слышалось в направлении Чечеловки, но гораздо ближе т. е. примерно в том районе, где мы жили.

Мальчики с Чечеловки, посоветовавшись, решили все таки пробираться домой, обойдя стороной район перестрелки. Я еще постоял, послушал, подумал и домой идти не решился. Вернулся в опустевшую школу, где примкнул к нескольким ребятам из разных классов, так же, как и я, оставшихся в школе. Кто-то сказал, что на случай приближения перестрелки нам надо спуститься в подвал, и все пошли вниз в помещение столовой. Некоторые мальчишки тут же сняли ранцы и шинели и стали устраиваться.

Мне вдруг пришла в голову мысль, — вдруг за мной зайдет отец или мама? — и я поспешил в вестибюль весьма кстати.

Там я увидел маму, которая, не найдя меня в классе и раздевалке, стояла в нерешительности у выхода.

— Мама!

— Вот хорошо, что ты не ушел! Домой сейчас идти уже нельзя: чье-то наступление идет из степи и быстро приближается. Сейчас

уже, наверно, бой идет в городе. Надо скорее идти к отцу, а то как-бы он не пошел домой!

Мы поспешили к центру города, где находился Волжско-Камский банк — место службы отца.

Теперь стрельба слышалась еще явственнее. На улицах было много народа. Большинство шло, а то и бежало, попутно с нами в сторону, противоположную месту боя. Но часть людей, менее уверенно, пробирались во встречном направлении. Среди них мы с мамой увидели отца, который шел медленно, напряженно всматриваясь в лица встечной толпы — нет ли там нас.

Эта встреча была уже второй нашей удачей в этот день после моей встречи с мамой. Быстро было решено пойти в банк. Это было недалеко и не в сторону боя.

На мамино сомнение, безопасно ли отсиживаться в банке, отец, печально улыбнувшись, успокоил: «Кто же теперь не знает, что именно в банках ни денег, ни драгоценностей нет?!»

В помещении банка, находившегося на втором этаже, мы застали несколько человек служащих, решивших переждать здесь «непогоду». После нас еще подошло несколько таких же «бездомных». Всего набралось около десятка человек к тому времени, когда вход был закрыт на всякие запоры вооруженным охранником из числа уволенных из армии по ранению «георгиевских кавалеров».

Стало как-то тоскливо и нечего делать. Не за уроки же браться в этой обстановке! Почти все пристроились к окнам, выходящим на главную городскую магистраль — Екатерининский проспект, уходящий одним концом вверх к району собора, а другим упирающимся в район вокзала и двухэтажного моста — железнодорожного и автожелезнодорожного. Выглядывали мы в окна, конечно, прячась за гардины, чтобы не привлекать ничего внимания.

Суматоха штатского люда на улице довольно быстро прекратилась. Каждый где-то как-то притих, вроде нас, и затаился. А военных по-прежнему не было видно, как и тогда, когда мы с мамой бежали к отцу. Стрельба стала слабее, временами вовсе замолкала, и было непонятно, — то ли это затишье, то ли ветер переменялся, то ли бой уже кем-то выигран.

Выходить на пустынную, насторожившуюся улицу никого не тянуло. Стали осматриваться, как примениться к обстановке, чтобы поспать ночью. К нашим услугам был кабинет управляющего, где стоял огромный диван, обитый кожей и к тому времени еще не ободраный, и до десятка таких же кресел.

Время зашло далеко за обед. Захотелось есть. Выявили, сколько у всей компании набирается в наличии денег, и поручили одному из служащих помоложе сбежать на разведку в соседнее кафе. Для этого не надо было даже на улицу выходить — можно было двором пройти через служебный ход прямо в кухню.

«Разведчик» вернулся скоро, принес, помнится, жаренную курицу, котлеты, хлеба и большой чайник с кофе.

Пока мы все подкрепились, усевшись вокруг овального стола в кабинете управляющего, стало вечереть. На улице послышался грохот и мы все поспешили к своим наблюдательным пунктам. Почему мы не боялись какой-либо шальной пули, заблудшего снаряда или хотя-бы осколка, — не знаю! Привыкли должно быть. Ведь не побоялись же во время кратковременного «мирного периода», явно не окончательного, отправиться на работу, в школу и т. п. !

Родители смотрели в окна и мне не запрещали. По проспекту в сторону вокзала и моста сплошной рекой двигался белогвардейский обоз. Часть его составляли повозки военного образца, на облучках которых сидели солдаты. Основная же масса состояла из обычных крестьянских телег, угнанных с их хозяевами на обозную повинность. Кладь на обозе своей разнохарактерностью и небрежностью укладки, а также и вид людей, двигавшихся с обозом, да и направление движения показывали, что это не поход и не отступление, а бегство. Правда, несколько сбивала с толку тишина в городе.

Сперва обоз двигался медленно, как-то неохотно, будто отражая настроение подводчиков, отрывааемых от дома. Потом скорость движения стала нарастать под влиянием понуканий каких-то военных кавалеристов. А когда снова послышалась где-то стрельба, то обозная река понеслась вскачь. К этому времени среди подвод обоза, нагруженных скарбом и ранеными, оказалось большое число пеших солдат, которые довольствовались тем, что держались за телеги руками для облегчения бега, положив винтовку на телегу» [4, с. 24 — 33].

Окремі епізоди варті яскравих кадрів з фільму: «Держась за телегу обеими руками, бежал солдат, у которого шинель была надета внакидку. На бегу шинель стала солзать с плечей, но солдат не рисковал оторвать хотя бы одну руку от телеги, чтобы поправит шинель. Шинель свалилась на мостовую, солдат побежал дальше, даже не оглянувшись. Несколько телег проехали по шинели. Но вот ее заметил один из обозников-крестьян и не утерпел проехать мимо добра. Отстановил лошадей, слез, поднял шинель, свернул ее, положил в телегу и сел на нее. Хотел ехать дальше, но не тут-то было! Пока он возился с шинелью на дороге, ехавший следом за ним возница хотел его обогнать и, объезжая, зацепился своей телегой за стоявшую и тоже застопорился. Сразу, сгоряча, он стал сдавать свою телегу назад, а в это время на него напоролась третья телега. Образовался затор, поднялся крик, чуть до драки не дошло. Наконец как-то телеги расцепили и вся лавина покатила дальше».

Вскоре после этого обоз поредел и иссяк. Промчались последние отставшие телеги и улица вновь опустела. Вдалеке слышалась ленивая перестрелка» [4, с. 33—34].

Зазвичай для хлопчиків дуже важлива усіляка зброя та все, з нею пов'язане: «Откуда-то примчались две упряжки — пушка и зарядный ящик. Остановились. Солдаты торопливо сняли пушку с передка, развернули ее в каком-то неопределенном направлении, зарядили, стрельнули. Потом еще стрельнули и еще раз. Затем с лихорадочной поспешностью прицепили свою пушченку и галопом умчались — тоже в сторону моста» [4, с. 34].

Запам'ятався хлопчику й дизертир, якого він побачив одного дня: «После этого до наступления темноты улица окончательно опустела. А впрочем, нет — прошел еще один человек. Это был солдат, который шел в том же направлении, что и все, но только очень медленно, хотя, повидимому не был ранен. Винтовку свою он волочил за собой, держа ее за самый кончик ствола. Затем разжал ладонь — винтовка упала. Солдат осмотрелся по сторонам в начавшем опускаться вечернем сумраке, сорвал один погон с плеча, другой, снял фуражку, выдрал кокарду, бросил ее вместе с погонами наземь и, не меняя скорости, завернул в ближайшую поперечную улицу. Как видно, в белую армию он пошел не по своей охоте и уступить ему с ней было не по-путно...» [4, с. 35].

Ті роки були вкрай наповнені якимись незрозумілими, часто безглуздими втратами: «Подождав еще немного, пока суетливое движение людей на улице как-то стабилизировалось, не встречая никаких препятствий со стороны военных, которых все еще не было видно, наше семейство отправилось домой. Идти нам надо было километра полтора-два. Шли, настороженно оглядываясь во все стороны, как и все, кто был на улицах. Иногда обменивались со встречными сообщениями, что там, откуда идем мы и идут они, тихо и никого (имеется в виду — военных) не видно. На одном перекрестке недалеко от места, где мы с мамой накануне встретили отца, лежал убитый. По одежде и позе человека было видно, что это случайная жертва шальной пули. В другом месте у высокой кирпичной стены городской тюрьмы валялся труп человека, которого явно кто-то «поставил к стенке» — в одном белье, руки связаны...» [4, с. 36—37].

Відgrimів черговий бій. Яка ж тепер у них влада? Люди з жахом очікували, хто ж тепер постукає до їхніх домівок: «Мы уже думали, что так и домой дойдем, не узнав, какая же в городе «власть». Но за два квартала от дома увидели, наконец, ее достойных представителей: трех пестро одетых и вооруженных махновцев. Постарались пройти мимо них тише воды, ниже травы как-бы в каком-то уменьшенном масштабе. Мы знали, что махновская власть в городе бывает ненадолго, — махновцы не любили решать какие-либо конструктивные вопросы, — но надо стараться уступить дорогу им, не упуская случая урвать кусок от всего, что попадало на глаза» [4, с. 37—38].

Якось прийшли німці: «По внешним признакам противоположной [у порівнянні з махновцями. — А. Д.], а по сути такой же грабительской, была власть немцев, оккупировавших Украину и подчеркнута вводивших всяческий «порядок» в различных областях жизни. У немцев руки доходили далеко за пределы городов. Во многих деревнях, где крестьянами были разгромлены помещичьи имения, немцы устраивали экзекуции, заставляли вернуть помещикам не только землю, но и всякую уцелевшую рухлядь. Для этих тыловых дел обычно использовались не германские, а австро-венгерские воинские части» [4, с. 38]. Але позаяк Лоцманська Кам'янка не була поміщицьким селом, то вона й нікого не громила.

Традиційно кожна з влад влаштувала задачу зброї. Для юного Михайла Кривинюка запам'яталася трагікомічна така картинка, як з пригодницького художнього фільму: «Отряды двинулись в разные стороны и стали обыскивать двор за двором, избу за избой и отбирать оружие. Все были очень довольны, что они просто отбирают найденное, не предъявляя претензий за то, что хозяева сами не сдали оружие по приказу. Да и искали не очень рьяно. Не даром германцы считали австрийские части войском второго сорта. У нас дома, например, офицер удовольствовался простым уверением, что оружия нет, и не велел даже делать обыск. А одна соседка рассказывала, как было у нее. Она и ее муж как-то поздно сообразили, что австрийцы пришли искать оружие. Хозяйка схватила имевшуюся винтовку, хотела куда-то с нею сунуться во двор, а солдаты — вот они, входят уже в калитку. Тогда женщина просто поставила винтовку в угол, у печи, где стояли кочерга, ухваты, лопата для посадки хлебов в печь, веник. Вошел офицер и с брезгливым безразличием стал рассматривать семейные фотографии, по обычаю вставленные под стекло в общей большой рамке. В это время солдаты толкались по избе, двору, хлеву и амбару. Вскоре доложили офицеру, что ничего не нашли, и он пошел вон. Солдаты — за ним. Один из них немного задержался в избе, положил руку на плечо хозяйке, показал на угол, где стояла винтовка, ухмыльнулся и, погрозив пальцем, пошел вслед за остальными» [4, с. 40 — 41].

Але будь-яка війна колись закінчується. Епізоди від'їзду німців з України Михайло Кривинюк-молодший пригадував також: «Из более поздних событий помнится, как я был в городе у отца, когда в соседних артиллерийских казармах на Пороховой улице разоружали находившихся там немцев. Насколько помню, разоружавшим понадобилось для этого только стрельнуть по зданию казармы один раз из пушек прямой наводкой. После этого немецкий гарнизон, как видно морально уже для этого созревший, сложил во дворе оружие горой и со свободными руками, запев свою невеселую перекастистую походную песню, отправился колонной на вокзал грузиться ехать на родину» [4, с. 42].

Дуже яскравим є й спогад про кінноту Буденного: «Запомнившиеся эпизоды гражданской войны завершает, пожалуй, проход конницы

Буденного (как я понял гораздо позднее) через Каменку. По миновании какой-то паузы в череде бурных событий и боев, когда кто-то кого-то куда-то откуда-то гнал огнем и мечем, в Каменке появилась конница на хороших конях и в невиданной форме. На всех производила впечатление военная форма после бутафории всяких отрядов и банд. На шинелях были застежки с поперечными петлями, как у древних стрельцов, на головах шлемы. Потом они стали всем очень хорошо известны, как «буденновки», а тогда мальчишки, не имея возможности потрогать их руками, спорили, стальные они или нет. Конница, не останавливаясь, прошла по селу длинной колонной в степь, завершая цепь впечатлений от гражданской войны» [4, с. 43].

Вражаючим є й описаний мемуаристом епізод про біженців з Галичини, яким тамтешні українці допомагали, чим могли. А в час справжньої біди в родині знайомих Кривинюки-старші, не роздумуючи, наражають і себе на небезпеку: «Однажды я против обыкновения проснулся ночью. Из корридора слышался шепот, всхлипывания... Обеспокоенный я вскочил, тихонько приоткрыл дверь в корридор и увидел девушку из семьи галичан-беженцев, живших по соседству с нами. Она взволнованно и плача что-то рассказывала маме, хватала и норовила поцеловать ее руку. Мама её от этого удерживала и говорила: «Немного подождите, сейчас пойдем». Я лег и прислушивался: в соседней комнате, тихонько переговариваясь, одевались родители, потом мама копошилась в шкафчике, содержавшем нашу домашнюю аптечку, после чего девушка, мама и отец ушли. Домработница заперла за ними дверь. Я не мог уснуть, лежал, слушал, волновался и напряженно ждал возвращения родителей, строя различные предположения о причине этого ночного[о] вызова. Часа через два родители пришли. Их приход не сопровождался какими-либо необычными звуками и я, успокоившись, сразу уснул.

Утром мама мне под большим большим секретом рассказала, что ходила ночью перевязывать брата прибежавшей к нам девушки. Кем был этот парень по своим убеждениям и какие силы осуществляли тогда в городе власть, против которой выступил парень, я сейчас уже сказать не могу, а для мамы это тогда, наверно, не имело значения. Так, или иначе, парень вместе со своими товарищами попался властям[м] в руки и они, избив его на допросах, осудили на расстрел.

Его вместе с другими осужденными вывезли куда-то за город, велели им снять обмундирование, разуться, и начали их по несколько человек ставить шеренгой на краю глубокой ямы и расстреливать. Когда пришел черед парню стоять над этой ямой, он в момент залпа (а может быть на долю секунды раньше?) потерял сознание.

Через некоторое время он почувствовал боль в ноге, холод и тяжесть на всем теле. Осознал, что он, почему-то, жив... Понял, что он в яме со своими расстрелянными товарищами, и стал с трудом оттуда выбираться. Кругом была ночь, тишина и пустота. Кое-как перевязав рану на ноге, парень, чуть не падая и усилием воли не давая себе терять сознание, побрел по направлению к дому. На рассвете он забился куда-то от человеческих глаз и там пролежал весь день, терзаясь жаждой и боязнью выдать себя произвольным стоном. С наступлением темноты он оставил свой тайник и ночью дотащился домой. Мама сказала, что рана у парня не опасная, толь[ко] он потерял много крови. Гораздо опасне[е] для него возможность того, что его обнаружат тут живого... Мама еще два раза ходила под покровом темноты перевязывать этого подпольного п[а]циента, а потом он нашел способ опять уй[ти] к своим» [4, с. 12 — 15].

А це про наступ більшовиків: «Как-то я с родителями оказался в городе у одних знакомых, когда слышался всё нараставший и приближавшийся гул канонады. Стало понятно, что кто-то хочет выбить из города владевших им тогда петлюровцев. Уходить из гостей домой пришлось повременить. Стали бить пушки где-то совсем близко. Во дворе, куда выходили окна квартиры наших знакомых, стало известно, что это петлюровцы поставили свою батарею на выставочной площади метрах в ста от нас и стреляют за реку, откуда наступают красные, а мост еще не взорван и взорвать его трудно, потому что его обстреливают с обеих сторон. И еще во дворе было известно, что большое движение военных по проспекту прекратилось и никого, как будто, нигде нет, но из подворотни на улицу выходить опасно: кто-то откуда-то стреляет... Соседние пушки стреляли методично, но редко и чем дальше, тем реже. Прочие шумы боя, доносившиеся было с разных сторон и расстояний (во дворе трудно определимых), как-то сошли на нет. Только соседние пушки, а вернее одна пушка, продолжала свою стрельбу. Наконец одна пауза между выстрелами,

за которыми невольно нельзя было не следить, затянулась... затянулась... и превратилась в устойчивую тишину.

А еще через четверть часа во дворе стало известно, что по улице маршируют матросы, и все побежали в подворотню на них посмотреть. Это шли матросы-большевики в пешем строю, соблюдая равнение и «ногу». В то время это было уже необычно для воинов. Одежда у них была морская: бескозырки с черными ленточками, черные бушлаты с красными бантами на груди, брюки-клёш.

Винтовки они несли на ремнях прикладами вверх. Шли молча. Скоро двор узнал, что на выставке была обнаружена обезлюдевшая батарея трехдюймовок, у которых в казенной части заткнуты были форменные барашковые шапки с цветными верхами вместо замков, которые, наверно, утоплены в пруду на выставочной территории. Мы из гостей домой добрались уже на следующий день» [4, с. 15 — 18].

Такими у сприйнятті хлопця були білі: «Однажды относительное затишье настало при белогвардейцах, занявших город и как-то умудрившихся оттеснить подалее линию фронта — понятие в те времена не вполне резко очерченное. Более длительное нахождение белогвардейцев в городе вынудило их постараться нормализовать жизнь горожан. Возобновилась торговля, открылись учреждения. Появилось, как видно, у властей желание «дотянуться» и за пределы города» [4, с. 18 — 19]. Отоді-то й почалася справжня вакханалія «встановлення порядку», яка ледь не закінчилась для родини Кривинюків катастрофою. Саме до цього періоду відноситься епізод втечі родини від бандформування чеченців: «Из Екатеринослава в сторону Каменки направился конный отряд чеченцев. Он пошел не по кратчайшему пути в шесть километров через плавни, а более длинным путем по деревне Мандрыковк[е], которая одним концом примыкала к окраине города, а другим незаметно переходила в Каменку. Имелли отряд какую-либо военную задачу, судить было трудно, а что грабить, бесчинствовать и охальничать ему не возбранялось — это было ясно. Чеченцы щупали двор за двором и грабили. Предпочитали деньги, компактные ценности, но интересовались почему-то овчинными женскими полушубками «кожушанками», которые тут же напяливались на себя. Били нагайками если кто пытался не сразу им что-нибудь отдать или вообще как-то прекословить. Отвлекаясь

такими делами, отряд подвигался медленно. Весть о нем на много его опередила. Хотя у мамы не было ни денежных сбережений, ни ценностей, ни даже «кожушанки», — она заволновалась, не зная, на что решиться: ждать на месте, что будет, или удирать в город, где все же таких грабежей в чистом виде тогда не было.

Наконец прибежали крестьянки-соседки и стали убеждать маму скрыться. Рассказали, что чеченцы свои требования соизмеряют с величиной избы. Добравшись до кирпичного здания земской школы, где жил ее директор, и отобрав у него, сколько он мог выложить, чеченцы приставили его к стене школы, сунули ему пистолет в рот и требовали: «Дом большой — денег много давай!».

После этого рассказа мама быстро собрала необходимые на первое время вещи, которые мы могли взять с собой. Мы с ней спустились проулками к реке и пошли к городу через плавни по тропинкам среди зарослей ивняка. Наша домработница Мария из беженек решила остаться как бы «на хозяйстве», но в избе соседней.

Уже подходя к городу, мы с мамой услышали, что позади, — в Каменке что-ли, — поднялась сильная пальба, и постарались ускорить свои шаги. Зайдя к отцу на службу и сообщив ему, что случилось, мы отправились в комнату, которую отец снимал в квартире одних знакомых. Обычно отец пользовался этой комнатой в периоды весенней и осенней распутицы, когда становилось трудно ежедневно добираться на работу в город из Каменки, где находилась наша настоящая квартира, предоставленная маме Земством» [4, с. 19 — 21].

Служница Кривинюків Марія зуміла приховати від бандитів родинну швейну машинку, яка у ті жахливі роки стала справжньою гудувальницею сім'ї: «Через денек пришла к нам Мария и рассказала, что произошло после нашего бегства. Чеченская лавина докатилась до нашего дома, который своим размером привлек, конечно, их внимание. Однако, не застав хозяев, которым можно сунуть пистолет в рот для остротки, и не найдя чего-либо для себя ценного, они двинулись дальше. В это время из степи, отсекая чеченцам пути отступления в город, на них наскочила махновская банда и полностью их разгромила. Ни один из чеченцев не спасся, а все их «трофеи» перешли к победителям. Махновцы также обратили внимание на наш дом. Доводы соседней-крестьян, что докторша убежала в город от че-

ченцев, на них не подействовали. Им удобнее было принять версию: «Докторша белогвардейка, удрала от нас, и нечего тут рассусоливать!»». В соответствии с этим махновцы наскоро приложили руку к нашему не такому уж шикарному жилью... Затем они унесли в степь, откуда и появились.

Мария сообщила, что швейную машинку она сберегла, выдав ее за свою личную, все, что осталось, собрала, сложила, двери позапирала и живет у соседей. Мы остались жить в городской комнате: в Каменке все равно совсем замерла мамина работа, да и топить в доме было нечем. Кроме того, в городе открылись школы. Мне надо было продолжать образование.» [4, с. 21 — 23].

Як бачимо, писалися ці спогади у 1960-ті, коли «хрущовська відлига» тільки привідкрила завісу над багатьма страхітливими явищами епохи. Кривинюк-молодший пише про час, коли нескінченним кривавим калейдоскопом насакувала в місто чи в село чергова озброєна група і починала на декілька днів чи й годин встановлювати свої «порядки», коли більшовики нещадно гвалтували Україну, аби утведитися на її теренах. Зрозуміло, що тоді далеко не все Михайло Михайлович міг розповісти навіть з того, що знав сам. Не завжди він міг переповісти й оповіді та тлумачення того, що чув від батьків вже дорослим. І ще одна важлива заувага — у цей період (1919 — 1920 рр.) сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк була вагітна молодшим сином Васильком (народився 1920-го року), тому пошуки черговими грабіжниками «багатої» лікарки, яка втекла, бо такі «білогвардійка» (текст на с. 20 — 23) перетворюють ці епізоди на справжню катастрофу, яку вони мали пережити.

Спогади про 1917 — 1921 роки — яскраві свідчення про те, які жахиття переживали звичайні мешканці міст і сіл у той страшний період, коли Україну з усіх боків терзали загарбники, а кожна нова влада, яка часом на декілька днів отаборювалася в містах і селах, нещадно грабувала мешканців, піддавала тортурам, не роздумуючи зайвий раз, вбивала зовсім безневинних людей. І в ці жахливі роки випробувань батьки Михайла Михайловича залишалися людьми, допомагали іншим, чим могли, а сусіди й знайомі, у свою чергу, намагалися допомагати Кривинюкам. Написавши ці спогади для нащадків, Михайло Кривинюк-молодший висловлює думку, яка,

мабуть, не раз приходила в наші голови в останні роки, коли почалася і ніяк не закінчується нова російсько-українська війна, коли майже у кожній з наших родин хтось воює на сході, а ми, у мирних Києві, Львові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі, Чернігові часом думаємо: «Странная, очень странная и удивительная с точки зрения человека живущего в мирных условиях, была тогда наша жизнь. Как будто плывешь по бурной, порожистой, огненно[й] реке на плоту, отнюдь не несгораемом, и сталкиваешься с другими такими же путешественниками на разное время, потом теряешь их из виду — то ли они выплыли где-то чудом, как и ты, то ли река эта втянула их в свои пучины...» (с. 15). Фантазмагорія якась, дев'ятий вал людського буття. Дивовижне поєднання душевної чистоти й краси з надлюдськими випробуваннями, які випали на долю цих людей.

Джерела та література:

1. Діба, А. Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки) : конспект Алли Діби / Алла Діба // *Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури* : науковий збірник. / упоряд. А. Силук. — Луцьк, 2011. — Вип. 4 — С. 26-30.
2. Діба, А. Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки / Алла Діба // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині* : науковий збірник. — Луцьк, 2009. — Вип. 33. — С. 153-158.
3. Діба, А. *Сподвижники* : Леся Українка у колі соціал-демократів / Алла Діба. — Київ : Основні цінності, 2003. — 173 с. ; 32 с. фото. — (Спадщина).
4. Кривинюк, М. *Некоторые детские впечатления от гражданской войны (1917—1920)* / Михайло Кривинюк. — Ксерокопія автографа російською мовою. 43 стор. + сторінка із заголовком [пагінація автора].

Алла Діба

За лаштунками судилища «СВУ»

Епізод життєпису родини Косачів-Кривинюків

Працюючи над опрацюванням і оформленням у фонди Інституту літератури колекції листів Михайла Васильовича Кривинюка (1871—1944) періоду Другої світової війни (1941—1944 рр.), окремих листів інших осіб з оточення родини Косачів-Кривинюків та двох важливих текстів—спогадів Михайла Михайловича Кривинюка (грудень 1905—7 травня 1993), племінника Лесі Українки по сестрі Ользі, які у ксерокопійних варіантах з автографів, які зберігаються в родині Кривинюків у Єкатеринбурзі (Росія), додала до названої колекції вдова М. М. Кривинюка Ніна Фрідманівна (у дівочтві Вольфсон), вважаючи ці мемуари надзвичайно цінними для розуміння обставин і проблем пережитого родинюю Лесі Українки по смерті письменниці. Названа колекція має бути долучена до фонду Ольги Косач-Кривинюк (ф. 107 Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України), бо це матеріали чоловіка і сина Ольги Косач-Кривинюк. Текст супроводжувального листа я вже навела в есеї ««Лікарка-білогвардійка втекла від нас...»: Спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917—1920 рр.».

Основні штрихи до біографії Михайла Васильовича Кривинюка означені к есеї «Побратим (М. В. Кривинюк)» [9, с. 72—83] моєї книги «Сподвижники», у публікаціях та, на жаль, у ще неопублікованій книзі Лариси Мірошниченко про родину Кривинюків. Важливими є й залучені до публікацій матеріали про долю родини Косачів по смерті Лесі Українки та близького оточення Косачів у дослідженнях Марії Вальо, Тамари Скрипки (Борисюк), Олександри Шалагінової та мої

власні [1—10; 12], які представляють різкий контекст описаного у спогадах М. М. Кривинюка.

Про досліджуваний мною фонд, зокрема загальний огляд листів, мною доповідалося на Сиваченківських читаннях у Інституті літератури 21 листопада 2018 року [4]. Названі листи мають величезну меморіальну та історичну цінність, адже в них відбите в усіх подробицях життя родини Кривинюків цього періоду, а через це листування подано виразну картину епохи, в якій вони тоді жили. Колись Ольга Косач-Кривинюк (а за життя Лесі Українки й сама письменниця) всіляко підтримувала своїми листами Михайла-старшого, коли він відбував ув'язнення у дожовтневий і в радянський час, а тепер (1941—1944 рр.) вже батько підтримував сина, надсилаючи в пекло бойових дій свої листи, тим самим рятуючи й себе самого від безпросвітної самотності, адже з дружиною і молодшим сином його розділяла лінія фронту.

14 грудня 2018 року у музеї Михайла Старицького на XIV науковому семінарі «Роль визначних особистостей...» я виступила з доповіддю «Лікарка-білогвардійка втекла від нас...»: Спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917—1920 рр.» [8], в якій вперше було представлено мемуари М. М. Кривинюка «Некоторые детские впечатления от гражд[анской] войны (1917—1920 г. г.)» [10] про надзвичайно тяжкий період історії України та життя конкретної родини у час, коли постійно мінялися влади, а звичайні громадяни намагалися врятувати себе, дітей, рештки майна (для рідних Лесі Українки це, в першу чергу, книги, фото, інші архівні матеріали). Цей період був важким, трагічним, повним смертельних небезпек ще й тим, що сестра Лесі Українки була вагітна третьою дитиною (сином Василем). А нові «владці» прагнули захопити й знищити «лікарку-білогвардійку». Одночасно з цим на Полтавщині була заарештована і Олена Пчілка, перебувала у в'язниці, чекаючи на можливий розстріл.

Не менш різко-трагедійним є текст спогадів «Епізод» [11], в якому М. М. Кривинюк розповідає про події 1930-го року, коли батько мемуариста перебував у харківській в'язниці на Холодній горі, звинувачений в участі у так званій «СВУ». Тим часом старшого сина-студента викликали до НКВД з метою залучення його до співпраці позаштат-

ним співробітником-освідомлювачем. Отже, поданий нижче мовою оригіналу документ розповідає про обставини пережитого родиною Косачів-Кривинюків у цей період. Названі спогади недатовані. Можливо, вони написані, як і попередньо названі спогади «Некоторые детские впечатления от гражд[анской] войны (1917—1920)», у 1964 році. Ми сьогодні також не знаємо достеменно, чи був цей епізод спілкування зі слідчим НКВД єдиним у житті М. М. Кривинюка, позаяк при зустрічі з його донькою Марією Садиковою та онуком Михайлом у Київському музеї Лесі Українки вони розповідали таке: «До Свердловська (тепер Єкатеринбурга, Росія) син Ольги Петрівни Косач-Кривинюк і Михайла Васильовича Кривинюка Михайло Кривинюк-молодший переїхав з Києва у 1938 році по закінченні Київського політехнічного інституту. Залишатися далі у Києві не міг, бо незадовго до від'їзду був запрошений на прийом в органи держбезпеки, де слідчий запропонував йому стати сексотом. На родинній раді з батьками, незважаючи на жорстокі репресії Косачів у той час, було вирішено, що на черговій зустрічі він відмовиться від співробітництва (було дано певний час для роздумів). Вони ще не знали, що того слідчого в ці ж дні заарештували і, здається, навіть розстріляли.

Тим часом Михалка вирішили рятувати. Він перед цими подіями був на виробничій практиці у Свердловську, його запрошували туди на постійне місце роботи. Отже, Михайло Михайлович вийшов з дому на вокзал навіть без речей, щоб не викликати зайвої підозри. З батьками попрощався вдома. А валізу до поїзда принесла двоюрідна сестра» [5]. Отож цей, другий епізод міг відбутися пізніше, і вже та ситуація могла остаточно вплинути на рішення Кривинюків відправити сина подалі від Києва, України, щоб забезпечити його від подальших допитів, вимог про роботу на слідчі органи і можливих репресій. Але беззаперечно першим хронологічно може бути те, що описане в тексті «Епізод». Це ксерокопія з автографа російською мовою, авторська пагінація відсутня. Текст спогадів написано на лицевій сторінці і зворотах сторінок. Всього 14 аркушів тексту. В деяких місцях крайні літери не копіювалися (вони подані мною в квадратних дужках). В оригіналі (зберігається в родині Кривинюків у м. Єкатеринбург, Росія) текст був написаний у шкільному зошиті, де на верхній кришці обкладинки нижче друкованого «Тетрадь»

рукою М. М. Кривинюка написано «Епизод», а вгорі праворуч «II», що означає — це другий текст спогадів (перший розповідає про часи громадянської війни), на нижній кришці обкладинки — вихідні дані фабрики. Самі події описані на аркушах 1—14 з обох боків аркуша, а на аркуші 14 зворот — тексту немає.

У цьому тексті спогадів наведені, крім усього іншого, важливі свідчення М. М. Кривинюка про батька, зокрема про те, що Михайло Васильович не зміг закінчити навчання в університеті: «Не стану писать список [заввичай слідчі вимагали назвати усіх знайомих допитуваного — А. Д.], откажусь. Но тогда, как минимум, выгонят из института. Ну и пусть! Живут же люди и без образования. Отцу не удалось в свое время закончить институт — он от этого хуже не стал. Могут меня и арестовать... Что ж поделаешь? Жаль маму, да и самому не хотелось бы лишаться относительной свободы...» [13, арк. 10 зворот]. Але зауважу, що ми не знаємо достеменно, чи одержав свого часу Михайло Кривинюк-старший диплом у Празі, куди потрапив після перебування у в'язниці, на заслання та неможливості закінчення Університету Святого Володимира, коли, не маючи жодних перспектив у Російській імперії, змушений був виїхати спершу на Галичину (мав спеціальні рекомендаційні листи від Лариси Косач), а згодом і до Праги. Проте у радянський час згадувати про перебування закордоном було небезпечно, а диплом про освіту в Європі міг стати підставою для ув'язнення й навіть розстрілу.

Видатний дослідник української культури, активний учасник багатьох важливих культурологічних проектів, Михайло Кривинюк-старший не міг і мріяти про те, щоб прикласти свої знання та вміння до улюбленої справи: «Тем временем закончился процесс СВУ. Отца осудили условно (оправдывать тогда было «не модно» и из зала суда отпустили «на свободу». Однако, учитывая общую ситуацию того времени, отец, несмотря на то, что у него были знакомые в Харькове, попросился еще раз переночевать в тюрьме, так как поезд в Киев уходил утром на следующий день. На прежнюю работу в Институт украинского научного языка отец, конечно, не вернулся. Нашел себе бухгалтерскую работу в управлении рынков, а позднее перешел ректором в образцовую типографию: к дому ближе и работа приятнее. Скоро он там стал ударником. Прошел срок его условного осу-

ждения, — три года, — но в анкетах у него оставалось «привлекался, был осужден условно».

Наслідки для його родини теж не були тріумфальними, поклавши ядучий відбиток на усе подальше життя: «И эта же тень легла на мои анкеты — «отец был под судом, осужден условно» — и долго придавала всем моим делам оттенок неполноценности, сомнительности, двусмысленности, хотя ни по существу, ни формально, меня не в чем было укорять и никто, как будто и не укорял. «Дети за поступки родителей не отвечают!»» [11, арк. 13 зворот — 14].

Отож шантажували парубка у першу чергу тому, що його батько, Михайло Васильович Кривинюк, сидів у в'язниці на Холодній горі у Харкові, звинувачений в участі в «СВУ», а син — відповідно — вважався дитиною «ворога народу».

Цинічна «лагідність» розмови зі слідчим, попри всю зовнішню буденність обговорюваного, проектує для Михайла Кривинюка-молодшого досить трагічну перспективу: «— Не только потому, что у вас для этого достаточная грамотность, ну и необходимость, что ли, или надобность, хотя и это имеет некоторое значение. Главным образом для нас важно, что вы знакомы со многими семьями украинских интеллигентов, настроения которых в какой-то степени отравляют настроения широких масс, а с другой стороны могут даже оказывать влияние на их формирование. Мы это никак не должны игнорировать. Понимаете?». А ось фраза з арк. 5 зворот: «— [...] Однако вам, больше, чем другому, надо как-то доказать, что вы заслуживаете нашего доверия. А то ведь вы можете и не закончить институт! Что бы вы стали делать?»

— То же, что собирался сделать, когда не был уверен, удастся ли поступить в ВУЗ: работать. Я ведь электрик. Думаю, работа мне найдется».

Надзвичайно важливим у свідченнях М. М. Кривинюка є те, що він, у першу чергу, боявся не самого арешту, а того, як переживе це його мама — Ольга Косач-Кривинюк (1877—1945), вся родина Косачів. Переживав, як уникнути написання обов'язкового списку добрих знайомих і можливості/неможливості надання свідчень про людей, яким він страшенно боявся зашкодити. Тобто моральні імперативи родини для Косачів-Кривинюків були набагато важливішими

за можливість втрати особистої свободи і навіть життя. Оця офіра себе родині і Україні — це те, що виховали у своїх нащадках Ольга і Петро Косачі, батьки Лесі Українки, передавши це їм від герцога Косача, від козацького перекладача Драгомана, Петра і Михайла Драгоманових, а ще всього того, що Косачі-Старицькі-Лисенки вклали у своїх вихованців-плеядівців.

Досліджуваний мною сьогодні текст надзвичайно важливий і в контексті життя Олени Пчілки. Він певним чином увиразнює й пояснює те, чому ця могутня духовно жінка з непоганим, як на свій вік, потенціалом здоров'я (проте агресивно підточуваним обставинами) пішла з цього світу саме восени 1930 року. Бо від 1909 року вона залишилася главою родини, втративши чоловіка Петра Косача, який тільки зовні на багатьох справляв враження людини м'якої, лагідної, за сучасними мірками дещо «фемінінної» особистості, але це було хибним враженням, бо насправді він був дуже мужнім, дещо навіть впертим, таким собі «міцним горішком». Підтвердженням тому — його звичайна праця як правозахисника і урядовця, судді третейського суду і громадського діяча-українця, які були протилежними тим псевдофемінінним характеристикам батька Лесі Українки. Отож Олена Пчілка в якийсь момент була позбавлена моральної, матеріальної, духовної підтримки чоловіка, його любові й отого повсякчасного душевного прихистку, який вона постійно мала у рідній домівці. Після цього вона повністю взяла удари долі на себе. А вони від 1909 року сипалися на родину один за одним. У 1913 р. померла дочка Лариса (Леся Українка), згодом онука Ольга, названа на честь бабусі. Але найжорстокішими стали роки панування в Україні більшовизму. Отож і вона сама, і уся родина Косачів-Кривинюків-Борисових постійно переживатиме усілякі репресії, апогеєм яких стануть події кінця 1920-х та весь період 1930-х (серія арештів і безпосереднього нищення її членів), поневіряння сім'ї Лесі Українки у 1940—1950-ті роки, коли вони, зрештою, втрачатимуть і Батьківщину. Материнське серце багато що бачило, відчувало й передчувало. На її очах вбивали найближчих друзів, заарештовували зятів. Вона й сама пережила арешт і чекання розстрілу на рідній Полтавщині, яку окупували більшовики. І це не могло не бути провокацією хвороб і смерті матері роду. Отож — один з епізодів, який провокував смерть Олени Пчілки...

Нижче подають названі спогади Михайла Михайловича Кривинюка у повному обсязі мовою оригіналу з вкрапленнями українською:

«Епізод.

Весна 1929 года. Мы тогда жили в Киеве. Я заканчивал третий курс института.

Для нашей семьи это было тяжелое время. Мы не только наравне со многими другим[и] замирая прислушивались вечерами и ночами, не притормаживает ли у наших ворот проезжающая автомашина. В это время мой отец в Харькове, где тогда была столица Украины, сидел в тюрьме на Холодной горе. Его обвиняли в принадлежности к контрреволюционной националистической организации «СВУ» (Союз визволення України). Что там было правдой с этой организацией, а что — нет, — кто это знает? Судя по примеру отца, в невиновности которого не сомневался, я полагаю, что в этом процессе было и надуманное и спровоцированное.

Следствие еще не было закончено, но в печати и по радио сообщались различные [п]одробности, списки обвиняемых, которых име[н] овали уже врагами народа, и уничтожающе-[г]ромовые статьи по адресу этих врагов...

Так я неожиданно оказался сыном врага народа. В институте у меня сразу поубавилось «добрых друзей», которые до этого [о] хотно позволяли мне давать им пользоваться[с]я моими конспектами и чертежами. Товарищи из общественных организаций дали мне понять, что отмалчиваться нельзя: я должен высказать свое отношение к происходящему, мне обязательно надо выступить на очередном собрании факультета. Тогда было принято публично отречься от родственников и друзей, попавших под подозрение.

Пришлось согласиться выступить, чтобы не обострять положение. И я выступил, преодолевая не только обычную застенчивость, но и отвращение к таким вынужденным выступлениям. Я не был уверен, что мое выступление удовлетворило «общественников» института. Скорее — наоборот. Я не клеймил отца, я сказал о том, что его арест для меня явился полно[й] неожиданностью, что суть дела мне неясна[,] поскольку следствие еще не окончено и су[д] не состоялся, но что мне, безусловно, чужды контрреволюционные воззрения.

Я сказал правду, но не всю. Я умолчал[,] что сомневаюсь в революционности как ра[з] тех, кто хватает невинных людей, вроде моего отца, то ли сознательно для утверждения собственной значимости, то ли веря любому злостному навету, от кого бы он ни исходил и кого бы ни чернил.

После моего выступления «общественники» оставили меня в покое, «добрые друзья» продолжали не узнавать или не замечать при встречах, а настоящие товарищи спрашивали[,] как идут дела, но они старались это дела[ть] так, чтобы их поменьше видели со мной...

На душе было отвратительно, учиться стало очень трудно, да и казалось ненужным: я [б]ыл уверен, что окончить институт мне не дадут.

Как-то в понедельник (тяжелый день!) мне [с]казали, что моя фамилия значится в списке [в]ызываемых в спецчасть факультета. Сердце [ё]кнуло, подумалось: «Вот и всё!..»

В спецчасти мне вручили только вызов [н]а завтра «на Институтскую». На Институтской [у]лице в здании бывшего «Института благородных девиц» помещалось ГПУ. Меня предупредили, [ч]тобы я никому о вызове не рассказывал.

Но это уж, кому, кому, а маме я о нем [р]ассказал. Ведь с Институтской я мог бы и не вернуться, хоть и ни в чем не виноват. И что бы тогда мама думала, где бы она меня искала?

Можно себе представить, как мы оба переживали этот вызов!.. Утром мама поцеловала меня «на счастье» и я отправился с мурашками на спине, кошками на сердце, холодком под ложечкой и злостью в мозгу.

В бюро пропусков на Институтской я показал повестку и получил пропуск с указанием[м] номера кабинета на втором этаже. Вошел, поднялся, нашел дверь указанного мне кабинета в каком-то небольшом боковом коридорчике, где человек десять уже сидели в ожидании очереди и старались придать себе спокойный и независимый вид. Один курил, другой «читал» газету, не шевеля ее удивительно долго, какая-то женщина нет-нет, да и принималась пудриться перед круглым зеркальцем.

Я сел с краю на скамейке рядом с человеком рабочего вида. Когда мимо нас в кабинет прошмыгнула, небрежно постучавшись, какая-то

девушка, сосед [п]одтолкнул меня локтем и сказал вполголоса: [«]Эта, видать, из легавых!» Я неопределенно [х]мыкнул в ответ — в это время стало уже [п]ривычным в каждом подозревать прово[к]атора, доносчика.

К тому времени, когда подошла моя очередь войти в кабинет, я немного успо[к]оился. Все, входившие туда до меня, благополучно выбрались обратно и ушли. Может быть и меня не задержат? И все же [к]акая-то противная дрожь проходила по спине [и] сердцебиение участилось, когда потребовалось [о]торваться от скамейки, встать, пройти несколько [ш]агов под взглядами ожидающих, число [к]оторых не убывало, толкнуть дверь и войти в кабинет.

Там за большим столом, на [к]отором не было ничего, кроме письменного [п]рибора и телефонного аппарата, сидел [н]а фоне сейфа и портрета Сталина шуплый человечек в штатском костюме в возрасте между 25 и 45 годами. Он подслеповато смотре[л] на меня через очень толстые стекла очков. Обратился ко мне по-украински:

— Входите. Садитесь.

— Спасибо. — Я подал повестку и пропуск.

Следователь пошелестел какими-то бумагами в отодвинутом ящике стола, не вынима[я] их оттуда и поглядывая то на них, то на меня [.]

— Ваша фамилия Кривинюк?

— Да.

— Михаил Михайлович?

— Да.

— Михаил Васильевич Кривинюк, обвиняемый по делу СВУ, ваш отец?

— Да.

— Что вы можете сказать об этом деле?

— Ничего. Для меня совершенная неожиданность обвинение отца и его арест. Об СВ[У] я знаю только из газет. Может быть это ва[м] кажется невероятным...

— Да нет! Поэтому вы и не под арестом. [Н]о интересно, как вы теперь оцениваете эту организа[ц]ию и участие вашего отца в ней?

— Антисоветским организациям я никогда не сочувствовал. А что касается отца, то я все [е]ще надеюсь, что это недоразумение. Но если [о]кажется...

— Что значит «если»?! — перебил меня следо[в]атель раздраженно, но тут же сдержался и [п]родолжал спокойно: — На что можно надеять[ся]? Ведь вы сами сказали, что читаете газеты.

— Но ведь следствие еще не закончено, еще [б]удет суд...

— Ну, что суду останется делать с мате[р]иалами следствия? Они ведь вполне определен[н]ые. Наши газеты непроверенных материалов [н]е печатают!

Я промолчал, считая тему о газетных материалах слишком скользкой для обсуждения с данным собеседником. Но ему-то молчать не положено по должности и он снова заговорил:

— Вы кончаете институт через год?

— Должен бы кончить...

— Станете, значит, командиром производства? Между прочим, как вы считаете — должны ли мы быть уверены в тех, кому поручаем управлять производством?

— Должны.

— Ну, вот! А можем ли мы так просто доверять выходцу из такой семьи, как ваша?

— А почему бы и нет? Ведь если даже мой отец будет осужден...

— Опять «если»! Мне кажется, что вам следует взвешивать свое положение без этих «если».

— Я хочу сказать, что есть немало пример[ов,] когда происхождение не определяло взгляд[ы] и поведение человека. Да ведь и официальн[о] говорится: «Дети не отвечают за поступки родителей».

— Говориться-то говорится... Однако вам больше, [че]м другому, надо как-то доказать, что вы за[с]луживаете нашего доверия. А то ведь вы можете не закончить институт! Что бы вы [т]огда стали делать?

— То же, что собирался делать, когда не [б]ыл уверен, удастся ли поступить в ВУЗ: рабо[т]ать. Я ведь электрик. Думаю, работа мне [н]айдется.

— Да, наверно. При таком гигантском строительстве, как наше, потребность в рабочих ру[к]ах огромна — не то, что было 5—6 лет назад. [М]ы растем, крепнем! Это-то и бесит наших [в]рагов. Они пускаются на любые подлости, [ч]тобы задержать наш рост. Диверсии, провокации, [д]аже пустяковые с виду слухи и слухк[и] в их [р]уках становятся оружием против нас. Вы [м]ногого не знаете...

Он помолчал, как бы задумавшись над [с]удьбой народа, которую он призван опекать.

— В этих условиях, — продолжал следователь, — становится очень важно вовремя улавливать настроения масс, анализировать их, устанавлива[ть] их истоки. Если они исходят от врагов, то св[ое] временно открывать людям на них глаза. Есл[и] же в основе их лежат какие-нибудь наши промахи или ошибки, — а ведь они могут случаться иногда, — то надо эти промахи немедлен[но] устранять! Вы с этим согласны?

— Да.

— Ну, вот! Но нам самим это трудно делат[ь]. Ведь нас не так уж много, да и при нас не всегда станут высказываться откровенно. В этом вы как-раз и могли бы нам помочь, а вместе с тем и подтвердить, что заслуживаете наше доверие.

— Боюсь, что ничего у меня не выйдет.

— Ну, почему же? Ведь у вас, наверно, есть немало знакомых, вы с ними разговариваете, бываете в гостях?

— Да нет, ходить по гостям времени вовсе нет. [У]чебная нагрузка большая, да я еще подрабатываю.

— Ну, это много времени не потребует: взять [н]а заметку, если что интересное услышите. И сообщить нам.

— Нет, нет, наверно ничего не получится... Не [с]могу я это делать...

— Вы что же, считаете нашу работу предосуди[т]ельной?

— Нет, но не считаю себя способным ею за[н]иматься.

— Как же это?

— Просто это не подходит к моему характеру. [Н]апример, я считаю деятельность врачей нужной, [п]олезной, но себя к занятиям медициной — [с]овершенно неспособным.

— А помочь врачу в его деле, в спасении [б]ольного, раненого вы же не отказались бы?

— Возможно...

— Вот видите! А мы и есть вроде врачей для общественного организма и чем раньше мы выявим нездоровье, тем успешнее пойдет лечение. Без широкой помощи со стороны наро[да] нам эта задача очень трудна, мы рискуем ошибаться, имея сведения случайные, разрозненные, непроверенные. Нам очень нужна помощь таких людей, как вы — молодых, грамотных. Ну, так как?

Я молчал. Я ему не верил и хитрил. А он, по-моему, это понимал.

— Какой вы нерешительный! Ведь речь н[е] идет же о том, чтобы вы кого-то выслежива[ли.] выпытывали, выдавали. Просто вам надо буд[ет] сообщать, какие разговоры вы слышали, какие настроения наблюдали. Нам даже не обязатель[но] знать фамилии тех, чьи высказывания вы найдете нужным сообщить.

Я молчал. Он закурил и мне предложил. Я сказал, что не курю. Он снова заговорил:

— Мне почему-то кажется, что, если бы вам стало известно о чьих-либо действиях, направленных против советской власти, то вы бы не стали молчать. Ведь правда? Я не ошибаюсь?

— Да, конечно.

— Кстати, тут вот надо такую бумажку [п]одписать. .

Он подал мне подготовленный заранее [т]екст обязательства сообщать в органы госбезопасности о контрреволюционных действиях [и] намерениях, если таковые станут мне известны. Возражать против этого, вроде бы, и [н]ечего... Я подписал и отдал следователю. Он [в]зял, посмотрел, подумал и сказал:

— Пожалуй, тут еще надо добавить вот так, — и к «действиям и намерениям» приписал еще [и] «настроения».

Это меняло характер обязательства, но было [у]же поздно — оно исчезло в приоткрытом ящике [с]тола... Не давая мне опомниться, следователь [о]пять заговорил:

— Вы понимаете, почему мы именно к вам обращаемся за помощью?

Я пожал плечами, хотя и догадывался.

— Не только потому, что у вас для этого достаточная грамотность, ну и необходимость, что ли, или надобность действительно подтвердить вашу лояльность, хотя и это имеет некоторое значение. Главным образом для нас важно, что вы знакомы со многими семьями украинских интеллигентов, настроения которых в какой-то степени отражают настроения широких масс, а с другой стороны могут даже оказывать влияние на их формирование. Мы это никак не должны игнорировать. Понимаете[?]

— Понимаю, — сказал я потому, что и в самом деле понимал его демагогию.

— Ну, вот и прекрасно! Значит, договорились: как чуть что — дайте знать нам. Только, вот еще что — сюда часто ходить и вам неудобно, и нам нежелательно. Свои сообщения будете передавать мне. Запомните мою фамилию и адрес. Записывать не надо!

Он назвал себя и сказал адрес. То и другое я помнил довольно долго, но сейчас уже забыл. Помню только улицу — Красноармейскую.

— Когда ко мне приходите, я буду вам назначать. Между прочим — кто-нибудь знает, где вы сейчас находитесь?

— Знают в нашей спецчасти.

— Ну, спецчасть не в счет! Я спрашиваю о ваших родных, знакомых. Никто не знает?

— Нет, никто.

— Это правильно. Никого и не надо впутывать в эти дела. Вы женаты?

— Нет.

— Так вот: когда будете ко мне заходить, тоже не говорите об этом никому. Ничего из того, о чем я буду с вами говорить и о чем мы говорили сегодня, никому нельзя рассказывать. Понятно?

— Понятно.

— Последнее, о чем хочу сказать. Свои сообщения вы будете подписывать не настоящей фамилией, а каким-нибудь псевдонимом. Каким бы вы хотели?

— Да все равно.

— Ну, тогда пусть будет «Петров». Об этом тоже надо составить документ.

Он покопался в своем ящике и достал подготовленный бланк заявления о том, что я свои сообщения буду подписывать... Следователь вписал «Петров» и подал мне подписать.

— Для того, чтобы вам не расплыть внимание в дальнейшем, а нам точно установить, где вы можете быть особенно полезны, вы составите и принесете мне через три дня список своих знакомых.

— Всех знакомых?!

— Желательно всех тех, о которых вы знаете, где они в настоящее время. В первую очередь живущих в Киеве. О других надо указать, в каких местах проживают. Значит так: фамилия, имя, отчество, год

рождения — хотя бы приблизительно, где проживает, чем занимается. Если чего не знаете, пропустите. Хватит вам трех дней?

— Не знаю.

— Ну, принесете, что успеете. Посмотрим. Приходите в субботу в 3 часа. Адрес запомнили?

— Запомнил.

— Хорошо. Вот пропуск. До свидания.

Я без удовольствия пожал маленькую вялую руку. Но пропуск взял с облегчением. Мне надо было поскорее выбраться из этого гнетущего кабинета, вздохнуть, опомниться, обдумать положение. Все-му этому мешал подслеповатый взгляд через толстые стекла очков. Выходя из кабинета я постарался скрыть свою радость, как скрывал страх и уныние при входе.

Я не знал, сколько я пробыл в кабинете, но казалось, что бесконечно долго, и было удивительно, что еще светит солнце. Выбравшись за ворота, я поторопился прямо домой — я ведь знал, в какой тревоге мама!

Я ехал в трамвае и думал. Представлял себе, что было бы, если бы я принес следователю заказанный им список знакомых. Это было бы только началом мучительного пути. В этом списке мне укажут «объекты», подлежащие более частым посещениям, более тщательному запоминанию высказываний. А мне уже будет не до более частых посещений, а станет вовсе неприятно встречать людей и слышать их речи, совестно будет смотреть им в глаза... Но меня будут понукать: «Заслуживай доверие, доказывай лояльность!» Будут заказывать тематику разговоров, приближая меня к провокациям... Вспомнились безнадежные усилия мухи на липкой бумаге... Нет, нет, нельзя ступать на этот путь! Не стану писать список, откажусь. Но тогда, как минимум, выгонят из института. Ну и пусть! Живут люди и без образования. Отцу не удалось в свое время закончить институт — он от этого хуже не стал. Могут меня и арестовать... Что ж поделаешь? Жаль маму, да и самому нехотелось бы лишиться относительной свободы...

К концу пути созрело решение: списка не давать, а там — будь что будет! Для укрепления в этом решении мне нужно было мамино одобрение.

Мама была дома, ждала меня, обрадовалась, когда я вернулся. Бросилась ко мне: «Ну, что?» Я подробно рассказал о разговоре со следователем и о своем решении не давать списка. Трудно передать, как изменилось выражение маминого лица от предчувствия разлуки еще и со мной. Однако она сразу же согласилась, что не надо списка составлять, а прийти к следователю и прямо ему об этом заявить.

Тоскливо стало на душе, хотя, как будто, бремя навалившееся было на нее, свалилось. Это было бремя невольного колебания относительно списка, составление которого как будто сулило возможность как то изворачиваться, но все время представлялось подлостью.

Ходил ли я эти два дня в институт, не помню. Наверно, ходил, хотя и считал теперь это дело конченным и вряд ли что-нибудь мог усвоить на лекциях. Поделиться своим настроением не мог ни с кем, кроме мамы, а ее расстраивать еще больше не хотел. Чувствовал себя беспомощной щепкой, которая два дня повертится в тихой заводи, а там подхватит ее поток и понесет невесть куда...

Настала суббота. Пол дня я кое-как проканителлся, а потом попрощался с мамой и ушел из дому, почти не надеясь на скорое возвращение.

Вышел я заранее, чтобы не торопясь пройти по улицам пешком, хоть это было и не близко. Шел, любовался весенним видом киевских улиц, старался насмотреться, мысленно с этими улицами прощаясь. Остановился у киоска, выпил стакан газированной воды с сиропом, хотя пить и не хотелось. Просто подумалось, что потом пожалею, почему не попил, когда еще была возможность.

Вот, наконец, Красноармейская улица и время уже подходит к 3 часам... Вот дом, вот вход в подъезд со двора, лестница, на втором этаже квартира. Вот ее дверь, вот кнопка звонка... Всё!

И тут кинжальная мысль: «Не звонить! Уйти! Убежать!» И вторая: «Не поздно ли надумал?..» Прислушался — за дверью никакого движения и сзади на лестнице тоже. Но тут еще мысль: «Куда уйдешь? Чего добьешься? Из-за моего ухода начнут приставать к маме. Мало у нее и так неприятностей? Нет уж — пришел, так доводи дело до конца!»

Я позвонил. Звона не слышно, то ли звонок испорчен, то ли он далеко. Я нажал на кнопку еще раз. За дверью послышались шлепающие шаги и старушечий голос спросил:

— Кто там?

Я сказал:

— Здесь живет такой-то?

Дверь приоткрылась, прихваченная на цепочку. В щели виднелось лицо старухи.

— А что вы хотели?

— Мне назначено прийти в это время.

— Никого нет, дома. Может зайдете подождать?

— Да нет, ведь неизвестно, когда он придет. Уж в другой раз, — изобразил я смущение и растерянность (а сам обрадовался!), тут же круто повернулся, не слушая, что еще там говорила старуха, и поспешил вниз по лестнице, через двор, в подворотню — пока не вернулся тот, к кому я приходил, от всей души желая никогда его не видеть. Почти добежал до ближайшей трамвайной остановки, сел в первый подошедший вагон и с пересадкой поехал домой.

Я не мог расценивать случившееся, как избавление, я считал, что это только отсрочка, но все равно радовался.

Рассказав все маме, я засветло улегся спать. Сон часто служил мне лекарством при всяких переживаниях. Не изменил он мне и на этот раз.

В воскресенье мне никуда не хотелось показываться и я весь день пробыл дома, радуясь этой возможности.

В понедельник пошел в институт. По-настоящему заниматься не мог. Казалось, со всех сторон на мне скрещивались какие-то ускользающие взгляды студентов. Несколько раз я невзначай навдывался к доске объявлений, нет ли мне вызова в спецчасть. Там моя фамилия не значилась.

Так прошел и вторник. Среда. Четверг. Пятница...

Я недоумевал и ждал какого-нибудь особенного подвоха. Но, вместе с тем, в душу закрались робкий зародыш надежды: «А вдруг так все и обойдется?»

Чем дальше, тем больше укреплялась надежда, стала привычной, а потом превратилась в уверенность, а недоумение осталось по сей день. Что там случилось с «моим» следователем, куда его унес поток, чье «доверие» он обманул?

Я продолжал ходить в институт, снова втянулся в работу, избавился от появившейся было мнительности и не стал расценивать слу-

чайные взгляды в мою сторону, как «какие-то ускользающие», более определенно разобрался, кто из моих коллег чего стóбит, и восстановил товарищеские отношения с теми, кто этого заслуживал.

Тем временем закончился процесс СВУ. Отца осудили условно (оправдывать тогда было «не модно») и из зала суда отпустили «на свободу». Однако, учитывая общую ситуацию того времени, отец, несмотря на то, что у него были знакомые в Харькове, попросился еще раз переночевать в тюрьме, так как поезд в Киев уходил утром на следующий день. На прежнюю работу в Институт украинского научного языка отец, конечно, не вернулся. Нашел себе бухгалтерскую работу в управлении рынков, а позднее перешел корректором в образцовую типографию: к дому ближе и работа приятнее. Скоро он там стал ударником. Прошел срок его условного осуждения, — три года, — но в анкетах у него оставалось «привлекался, был осужден условно».

И эта же тень легла на мои анкеты — «отец был под судом, осужден условно» — и долго придавала всем моим делам оттенок неполноценности, сомнительности, двусмысленности, хотя ни по существу, ни формально, меня не в чем было укорять и никто, как будто и не укорял. «Дети за поступки родителей не отвечают»

Джерела та література:

1. Борисюк (Скрипка), Т. Трагедія великого роду / Тамара Борисюк (Скрипка) // Літературна Україна. . — 1991. — 1 серпня. — С. 7.
2. Вальо, М. Подвиг сестри Лесі Українки. Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач / Марія Вальо // Дзвін. — 1985. — №5 (607). — С. 105-121.
3. Діба, А. «Благаю Вас допомогти мені реабілітувати себе і повернути мені свободу...» : матеріали слідчої справи Ізидори Косач (Борисової) : [текст для збірника на пошану Сергія Білокопя] / Алла Діба. — 2019. — Комп'ютерний набір: 14 с.
4. Діба, А. Доля побратима Лесі Українки : епістолярій Михайла Кривинюка (1871—1944) періоду Другої світової війни : [виступ на V Текстологічних читаннях пам'яті Миколи Сиваченка. Київ, 21 листопада 2018 р]. — Комп'ютерний набір: 7 с.
5. Діба, А. Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки) : конспект Алли Діби / Алла Діба // Леся Українка і родинам Косачів в контекст української та світової культури : науковий збірник / упоряд. А. Силук. — Луцьк, 2011. — Вип. 4. — С. 26-30.

6. Диба, А. Із сузір'я друзів: Звитязці Кобилки-Сидоренки : (матеріали до майбутньої Енциклопедії Лесі Українки) / Алла Диба // Волинь філологічна: текст і контекст. Універсум Лесі Українки : збірник наукових праць / упоряд. С. М. Романова. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. — Вип. 22. — С. 245-259.
7. Диба, А. «Лікарка-білогвардійка втекла від нас...»: спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917—1920 рр. : [для наукового збірника Музею видатних діячів української культури] / Алла Диба. — Комп'ютерний набір: 10 с.
8. Диба, А. Розбите свічадо : доля родини Косачів по смерті Лесі Українки / Алла Диба // Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині : науковий збірник. — Луцьк, 2009. — Вип. 33. — С. 153-158.
9. Диба, А. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів / Алла Диба. — Київ : Основні цінності, 2003. — 173 с. ; 32 с. фото. — (Спадщина).
10. Кривинюк, М. Некоторые детские впечатления от гражданской войны (1917—1920) / Михайло Кривинюк. — Ксерокопія автографа російською мовою. — 43 с. + сторінка із заголовком [пагінація автора].
11. Кривинюк, М. Эпизод / Михайло Кривинюк. — Ксерокопія з автографа російською мовою. — 14 арк.
12. Шалагінова, О. Сестри / Олександра Шалагінова // Київ. — 1992. — №3. — С. 121-126.

Алла Диба

«Недобиті генетики» Кобилки-Сидоренки

На сторінках цього дослідження, завдячуючи творчому пошуку Олександри Шалагінової ми вже познайомилися з колегами Ольги Косач-Кривинюк, бібліотекарями Національної наукової медичної бібліотеки України. Цікаво було б дізнатися побільше й про відвідувачів бібліотеки, які консультувалися у сестри Лесі Українки, замовляли їй необхідні переклади, згодом використовуючи їх у своїх монографіях та дисертаціях. Однією з цих читачів бібліотеки була й Наталя Павлівна Кобилко-Сидоренко, вчений-біолог, фармацевт. З цією людиною та її надзвичайно симпатичною родиною особисто я познайомилася, очевидно, на початку 1980-х років. Наталя Павлівна приходила тоді до нашого музею, а я бувала в їхньому затишному помешканні на Лук'янівці, яке так нагадувало мені мій рідний дім у Бучі, коли ще були живі всі найдорожчі. За звичайними київськими «хрущовками» у дворі несподівано бачиш невеликий ошатний будинок з якогось іншого, давно минулого життя. Приходиш у двір, а там старий фонтан, кущі, дерева, квіти немов із твого далекого дитинства, з якоїсь чарівної родинної казки. Родина Сидоренків мешкає у будинку на Пугачова, 6 (нині Академіка Ромаданова на Татарці-Загорівщині у Києві) з 1928 року. І їхній дім пам'ятає багатьох з тих, хто самовіддано творив українську науку. Тут, наприклад, часто бували академіки М. Ф. Кащенко, Ф. Т. Яновський, М. Д. Стражеско, В. П. Філатов, Г. С. Костюк, М. Г. Холодний, Р. Є. Кавецький, інші видатні вчені.

А ось що розповідає про своє спілкування з Н. П. Кобилко-Сидоренко колишній науковець Київського музею Лесі Українки Олександра Шалагінова: «Дивно, як часом у житті все несподівано тісно переплітається. До медбібліотеки часто ходила молодий вчений Наталя Павлівна Кобилко-Сидоренко, яка саме працювала над канди-

даською дисертацією про лікарські властивості алое. І в цій справі дослідниці дуже допомогла Ольга Петрівна. З притаманною їй доброзичливістю вона переклала потрібні тексти, а ще звернулась до свого давнього, з Лесиних часів, знайомого, академіка Агатангела Кримського, який переклав Наталії Павлівні низку текстів з арабської та інших східних мов. На основі розроблених рекомендацій Н. П. Сидоренко директор Українського інституту хвороб ока академік В. П. Філатов розробив пізніше прогресивний метод лікування очних хвороб препаратами з алое.

Я [О. І. Шалагінова — А. Д.] відвідала наприкінці 1980-х Наталію Павлівну, якій на той час було майже сто років, в її затишній квартирі на Лук'янівці, бачила кущики алое у керамічних та дерев'яних горщиках. А сама привітна господиня запевняла мене, що з'їдає щоранку гіркий листочок, бо це дуже смачно, і до того ж корисно...

Старовинний будиночок по вулиці Пугачова (колишня Макарівська), де мешкала Наталія Павлівна з родиною, оточений садом. Коли сюди приходили сестри Лесі Українки, милувалися виплеканими деревами, вдихали запах яблук і запевняли, що запах антонівки нагадує їм дитинство і Колодяжне.

Ще не знаючи про довічну розлуку з рідною землею, сестри на час тимчасового, як їм гадалось, від'їзду принесли Наталії Павлівні на збереження дорогі їм пам'ятні речі, зокрема настінний годинник, деякі дрібнички. Все це згодом Кобилко-Сидоренко передала до Київського музею Лесі Українки» (цитати зі статті Олександри Шалагінової «Сестри»).

Вперше почула про Кобилків-Сидоренків я у кінці 1970-х років, коли почала працювати у Київському музеї Лесі Українки, згодом познайомилася і з Наталею Павлівною Сидоренко, яка неодноразово приходила до нас на якісь вечори чи просто для щирого спілкування з нами, науковцями. У свою чергу я і моя колега Олександра Шалагінова бували в гостях у Сидоренків, поступово відкриваючи для себе якийсь зовсім новий світ, власне київський контекст сім'ї Лесі Українки. Наше приятне спілкування на той час ще далеко не повністю означало усвідомлення мною того, що значила ця конкретна родина для Косачів і для України. Сприймала їх радше як симпатичних знайомих і — трохи віддалено — людей, які щось

там знали про сестер Лесі Українки, зберігали певні меморії Косачів. І тільки через багато років — тому я усвідомила, з ким щасливо звела мене музейна доля.

Серйозних літературознавчих чи музеєзнавчих досліджень за цією тематикою нема. Є окремі публікації про представників названої родини за вузькопрофесійною тематикою (біологія, медицина), але вони доступні й відомі дуже вузькому колу спеціалістів. Зокрема останнім часом з'явилася ґрунтовна стаття Віктора Кунаха про Павла Сидоренка до його 90-річчя, де присутньо згадано і його батьків, і дружину, і дочку [6]. Тому метою й первісним завданням цього дослідження стало виявлення важливих документальних даних про членів родини Кобилків-Сидоренків з подальшим уведенням цих матеріалів до літературознавчого наукового обігу.

Отже, здавалося б, звичайна київська родина, яка з 1928 року мешкає в цьому ошатному будинку. Вікіпедія свідчить: «Будинок № 6 належав купцю М. Моржанову, з 1929 року — лікарю-фтизіатру, інфекціоністу, головному лікареві Київського туберкульозного диспансеру Гаврилові Сидоренку. Тут бували сестри Лесі Українки — Ізидора Косач-Борисова та Ольга Косач-Кривинюк. Будинок зведений у цегляному стилі наприкінці XIX століття». За твердженням Віктора Кунаха цей будинок «який нині є пам'ятником історії і культури м. Києва, вже майже 90 років насичений «духом українства»» [6, с. 107]: «У цьому будинку не раз святкували різні події, а то й просто заходили на філіжанку кави чи склянку чаю практично всі відомі біологи і визначні медики Києва (і не лише Києва). Тут з давніх-давен своїми були і є художники і скульптори династії Голембієвських-Зноби, неодноразово були в гостях мати Лесі Українки письменниця Олена Пчілка, сестри Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк та Ізидора Косач-Борисова, академіки М. Ф. Кащенко, Ф. Г. Яновський, В. П. Філатов, А. Ю. Кримський, Ю. І. Кундієв, Л. В. Хоцянов, певний час жив професор П. К. Шкварніков із сім'єю. А про студентів і аспірантів і, особливо, співробітників кафедри вірусології Київського національного університету імені Тараса Шевченка і відділу клітинної біології і анатомії інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України я вже й не кажу, їх тут перебував не один десяток та й не по одному разу!» [6, с. 107].

Спершу думалося, що сам факт знайомства Косачів і Сидоренків відбувся вже у 1930-х, коли Наталя Павлівна прийшла до Медичної бібліотеки у Києві в час підготовки кандидатської дисертації, а Ольга Косач-Кривинюк, як бібліотекар-референт, почала робити для Наталі Сидоренко якісь необхідні дисертантці переклади з зарубіжних наукових видань. Але те їхнє знайомство могло б відбутися і дещо раніше, бо і сама Наталя Павлівна, і її чоловік Гаврило Романович родом із рідної для Лесі Українки і усіх Косачів-Драгоманових благословенної Полтавщини, а перші свої роки у Києві студентське подружжя Сидоренків мешкало в родині Грушевських, у яких Гаврило Сидоренко був сімейним лікарем. І в той дім на гостину постійно приходила Олена Пчілка зі своїми дітьми чи друзями. Зрозуміло, що найактивнішим, найцікавішим спілкування цих сімей було з 1930-х по 1943 роки. Спілкування поступово переросло у щире дружбу. Вони бували вдома один у одного, разом зростали їхні діти. Багато спільних переживань, проблем, радощів і печалей. Коли ж почалася війна, їм довелося долати голод, холод, повну відсутність коштів, продуктів. Саме тоді Наталя Павлівна Сидоренко разом із Ольгою Петрівною Косач-Кривинюк, Ізидорою Петрівною Косач (Борисовою) та іншими жінками з професорських родин (зокрема з дружиною професора Собкевича Ніною Євгенівною Насальською) почали вишивати українські сорочки за узорами Олени Пчілки і продавати їх на Євбазі. Це давало хоч якусь можливість купити необхідні продукти. Такі сорочки охоче купували й німці. Відтоді в родині збереглась одна із таких сорочок, вишита на батисті. До речі, спогади про цей період іншої доброї знайомої Ольги Косач-Кривинюк Лідії Мищенко та їхнє листування цього періоду розшукала й оприлюднила завідувачка музею Лесі Українки у Києві Ірина Щукіна. Там йдеться й про те їхнє спільне вишивання, яке дарувало позитивний настрій і давало хоч якусь невелику можливість підробіку.

В родині Кобилків-Сидоренків є також два альбоми українських узорів, зібраних Оленою Пчілкою та Ольгою Косач-Кривинюк, які свого часу не віддали до Київського музею Лесі Українки, бо у час передачі Наталею Павлівною інших матеріалів Косачів онука Світлана, яка тоді багато вишивала, впростила бабусю залишити ті альбоми їй.

А тепер поговоримо про кожного з цих людей, які щиро приятелювали з сестрами Лесі Українки.

Сидоренко Наталя Павлівна, дівоче прізвище **Кобилко**.

Народилася 8 вересня (26 серпня за старим стилем) 1892 року в с. Келеберді на Полтавщині. Померла 19 червня 1990 року в Києві. Похована на Берковецькому кладовищі. За фахом була біологом, фармакологом. Захистила кандидатську дисертацію за темою «Вплив соку листків алое на організм». Свою наукову роботу виконувала у співпраці з видатним українським офтальмологом Володимиром Філатовим. Син Наталії Павлівни Павло Гаврилович Сидоренко свідчитиме пізніше: «Совместно с академиком Владимиром Петровичем Филатовым, который бывал в 40[-вые] годы у нас в доме, они разрабатывали вопросы применения алое, как биогенного стимулятора, для лечения различных заболеваний и в первую очередь при глазных болезнях» [7, арк. 2 (у автора — 3)].

Але не тільки науковою працею вславилася ця людина. Кореспондент газети «Прапор комунізму» Володимир Шуневич свого часу засвідчив про Н. П. Сидоренко зокрема таке: «Ця енергійна безстрашна жінка переховувала у своєму домі біженців і киян, за якими полювали окупанти, як медик допомагала молоді уникнути фашистської неволі, врятувала і зберегла обладнання кафедри біології медичного інституту» [8]. Поруч із Філатовим, який був щирим другом їхньої родини, бачимо також академіків Миколу Стражеска, Миколу Кащенко і Григорія Костюка. Родина приятелювала також зі знаним дефектологом Іваном Соколянським, який опікувався сліпо-глухо-німими дітьми. Наталя Павлівна походила з давнього козацького роду Кобилків, який дав світові зокрема **Катерину Кобилко**, племінницю Наталі Павлівни по братові Івану, більш відому за прізвищем чоловіка як **Штуль**.

Наталія Павлівна була надзвичайно вмілою господинею. Щотижня придумувала і випікала якийсь новий торт. Навіть вже зовсім літньою жінкою брала свіжоспечений торт і говорила домашнім: «Цікаво, а чи жива №?». І йшла провідати якусь давню приятельку зі своєї далекої молодості.

Батько Наталії Павлівни Кобилко-Сидоренко Павло Захарович Кобилко — дворянин, родич Шереметьєвих. Померла вона 19 черв-

ня 1990 року в Києві на 98-му році життя. Поховали 21 червня. Все трудове життя пропрацювала на кафедрі біології Київського медінституту, була доцентом. Син Наталії Павлівни Павло Гаврилович Сидоренко свідчитиме пізніше: «Совместно с академиком Владимиром Петровичем Филатовым, который бывал в 40[-вые] годы у нас в доме, они разрабатывали вопросы применения алое, как биогенного стимулятора, для лечения различных заболеваний и в первую очередь при глазных болезнях. Я помню, как в 1945 г.[.] Владимир Петрович осматривал мой глаз после лечения в госпиталях, рекомендовал лечение, в т[ом] числе — ?] и благодаря применению алое, я был постепенно возвращен к нормальной жизни и труду. Диссертация матери «Влияние сока листьев алое на организм» явилось следствием плодотворного сотрудничества матери с этим выдающимся ученым» [7, арк. 2 (у автора — 3)].

Наталя Павлівна в часи воєнного лихоліття, коли вже сестри Лесі Українки емігрували з України, зберегла й речі родини Косачів, які одержала від Ольги та Ізидори Косач. У новостворений Музей Лесі Українки в Києві Н. П. Кобилко-Сидоренко передала речі Косачів, які вони їй дарували або давали на схов перед виїздом з України, і поділилась спогадами про цих, дорогих їй людей, без яких не уявляла свого життя.

Колишній завідувач музеєм, видатний дослідник творчої спадщини Лесі Українки Григорій Аврахов у Історичній довідці, датованій 17 серпня 1999 року, зазначає зокрема таке: «Дбайливо збережені ними [Кобилками-Сидоренками — А. Д.] цінні речі (серед яких — чашечка Лесі Українки, настінний годинник Косачів, рідкісні видання творів поетеси, твори живопису) прикрасили експозицію музею. Безцінними є спогади про сім'ю Косачів, якими поділилася Н. П. Кобилко-Сидоренко» [1].

З часів війни в родині збереглась одна із сорочок, вишита Наталею Павлівною на батисті. Є також два альбоми українських узорів, зібраних Оленою Пчілкою, які свого часу не віддали до Київського музею Лесі Українки, бо у час передачі Наталею Павлівною інших матеріалів Косачів онука Світлана, яка тоді багато вишивала, впростила бабусю залишити ті альбоми їй. На жаль, Світлана Сидоренко, яка нещодавно померла, так і не встигла розшукати у величезному

родинному архіві сорочки, вишитої її бабусею Наталею у час війни. Тепер надіюсь на допомогу її дочки Алі.

Гаврило Романович Сидоренко, чоловік Наталії Павлівни. Народився 26 березня 1894 року с. Пирого Глобинського району на Полтавщині в родині селян-бідняків. Помер 21 жовтня 1965 р. в м. Києві Похований у Києві на Берковецькому кладовищі. Видатний український інфекціоніст, фтизіатр, один з найкращих учнів Теофіла Яновського. Син згадує про нього таке: «Академик АН УССР Феофил Гаврилович Яновский, учеником (аспиран [том] которого был Г. Р. Сидоренко, в 20—30 годы вместе с профессором Ант[оном] Ивановичем Собкевичем, которые первыми на Украине создали кафедру туберкулеза в [?] содействовали выбору и покупке, семьей Сидоренко дома и усадьбы по Пугачева 6, как расположенного вблизи Института туберкулеза, где работал Г. Р. Сидор[енко] (в на[стоя] щем[?] И[нститу]т нейрохирургии), постоянно обсуждали в нашем доме и в доме А. И. Со[б]кевича проблемы туберкулеза, его профилактику и лечения. Они явились создателями кафедры туберкулеза, первым заведующим которой был А. И. Собкеви[ч], с которым я до войны часто встречался и даже играл в шахматы. Эти люди был[и] гуманистами, всемерно помогали больным туберкулезом, вплоть до покупки л[е]карств и материальной помощи за счет личных средств. Моя тетя (сестра матери А. П. Кобылко, работавшая медсестрой в больницах и Ин[ститу]те ортопедии иногда говорила отцу «Что же ты за хозяин, когда не приносишь зарплаты д[о] мой?». А отец работал изо-всех сил, редко бывал дома» [7, арк. 1—1 зворот (у автора — 2)]. Показово те, що у рідному селі Гаврила Романовича довгий час по хатах висіли поруч два портрети — Тараса Шевченка та Гаврила Сидоренка, адже цей чоловік став гордістю села Пороги. А колись, зважаючи на унікальні здібності хлопчика, вся громада збирала кошти на його подальше навчання.

Перед вступом до медінституту Гаврило Сидоренко навчався у фельдшерсько-акушерській школі. 1922 року Гаврило Романович закінчив Київський медінститут. У 1920-х роках очолював Губздороввідділ Київської губернії, був членом колегії вищих шкіл м. Києва [6, с. 101]. Працював головним лікарем у Київському обласному туберкульозному диспансері, доцент кафедри туберкульо-

зу Київського медичного інституту. Багато зробив для реабілітації сліпо-глухонімих дітей [6]. У 1938—1939 рр. напередодні захисту дисертації за тематикою фтизіатрії Гаврило Романович був репресований за сфабрикованим звинуваченням у тому, що начебто отруїв воду в Дніпрі, отруїв Мануїльського, служив в українській армії (насправді йшлося про на декілька десятиліть старшого від нього чоловіка з таким же прізвищем, а сам Гаврило Романович тоді був ще зовсім молодим і служив фельдшером у червоній армії). Тобто одночасно було озвучено 7 смертних вироків. Дивом виживши у сталінських катівнях, Г. Р. Сидоренко був відправлений на фронт, брав участь у боях біля Івано-Франківська, Києва, був одним з організаторів прориву з німецького оточення нашого війська, яке боронило Київ [6]. Брав участь у Сталінградській битві. Як спеціаліст-інфекціоніст з квітня 1942 року був призначений командиром Інфекційного госпіталю особливого призначення № 4289 для боротьби з холерою та чумою [6, с. 102; 7, арк. 1 зворот (у автора — 2)]. Гаврило Романович брав участь у Сталінградській битві: «В первый день Великой Отечественной войны ушедший на фронт Г. Р. Сидор[е]нко участвовал в боях возле Ивано-Франковска, под Киевом, был одним из организаторов прорыва из окружения немцев наших войск, оборонявших Киев (о чем есть запись в Истории ВОВ — фамилия Г. Р. Сидорен[ко]). Ему, как специалисту-инфекционисту, было поручено в апреле 1942 года ф[о]рм[и]рование единственного в советской армии Инфекционного госпиталя особого назначения № 4289 для борьбы с холерой и чумой. Этот госпиталь (командиро[м] которого был отец почти до самого окончания войны в Берлине (вел в тяжелей[ших] условиях Сталинградской битвы борьбу с холерой среди войск и населения, развернул большой госпиталь в школе на Дар-Горе (западная окраина Сталинграда) со строжайшей изоляцией, который продолжал функционировать даж[е] после прорыва немцев к Волге у Тракторного завода и в районе Ж[елезно]Д [орожного] вокзала» [7, арк. 1 зворот (у автора — 2)]. До речі, німці госпіталю не обстрілювали, боячись розповсюдження інфекцій на великих територіях.

Не менш показовою була місія Г. Р. Сидоренка в час підписання мирного договору після закінчення війни: «В последние дни войны и после ее окончания отец был начальником санитарно[й] части

Группы Оккупационных войск Германии, в частности обеспечивал (а попросту головой отвечал) медицинское обслуживание и питание всех делегаций во время Потсдамской конференции) в т[ом] ч[исле] И. В. Сталина, Г. Трумена, У. Черчиля, а затем К. Этли» [7, арк. 1 зворот (у автора — 2)]. І у цьому разі йшлося про людину, репресовану в 1930-х, але спеціаліста найвищого класу, якому таки можна доручити свої власні безцінні життя. Чи це не промовистий приклад цинічного парадоксу радянського соцреалізму?! . І ще один важливий штрих до портрету цього звитязця: «Після війни він очолював Центральний інститут експертизи і працевлаштування інвалідів, багато зробив особисто для того, щоб у державі почалась розробка індивідуальних протезів для інвалідів війни і праці» [6, с. 102]. Багато зробив і для реабілітації сліпо-глухонімих дітей [8].

Спілкування з родиною Косачів та з іншими представниками української громади для Кобилків-Сидоренків почалося, очевидно, набагато раніше, ніж Наталя Павлівна прийшла на консультацію до Ольги Косач у медичну бібліотеку. Адже сім'ї могли познайомитися й тоді, коли молоде студентське подружжя Сидоренків винаймало кімнатку в родині Грушевських, і Гаврило Романович став для них сімейним лікарем, бо вже мав первинну медичну освіту, закінчивши ще до Жовтневого перевороту фельдшерське училище. І ще відтоді Гаврило Сидоренко починає свої наукові дослідження, бере участь у становленні та роботі Академії наук України. В родинному архіві ще й досі зберігається документ, підписаний Євгеном Оскаровичем Патеном, головою, та Гаврилом Романовичем Сидоренком, секретарем.

Як бачимо з документів, родина приятелювала зі знаним дефектологом Іваном Опанасовичем Соколянським і сам довший час опікувався сліпо-глухонімими дітьми, з з академіком Г. С. Костюком та його сином, директором Інституту фізіології ім. О. Богомольця АН УРСР, з академіком Миколою Каченком (Павло Гаврилович вчився разом і дружив з його онукою Майєю Володимирівною Каченко), з родиною академіка М. Д. Стражеска. У 1938—1939 роки Гаврило Романович напередодні захисту дисертації був звинувачений в тому, що «отруїв воду в Дніпрі, отруїв Мануїльського», організував диверсію в метро (мабуть, у московському, бо у рідному Києві такого виду транспорту ще довго не було?), служив в українській армії (насправ-

ді йшлося про на декілька десятиліть старшого від нього чоловіка з таким же прізвиськом, а сам Гаврило Романович тоді служив фельдшером у червоній армії), тобто одночасно було озвучено 7 смертних вироків. Величезні зусилля для звільнення Гаврила Сидоренка приклали дружина і адвокат. Наталя Сидоренко спробувала навіть потрапити на прийом до Сталіна, але допустили тільки до Молотова. Вона там говорила про те, що, якщо її чоловік і «ворог народу», то судовий процес має бути відкритим. Так надіялась, що стане очевидним абсурдність звинувачення, і його звільнять.

Ми тепер все більше дізнаємося про те, що робила влада з безногими й безрукими інвалідами після війни, як їх спочатку вивозили кудись подалі з міських і сільських вулиць, а згодом і знищували... Але завжди знаходилися люди, які противилися цьому божевіллю. Серед них був і Гаврило Сидоренко: «Следствием гражданской позиции и сотрудничеству с величайшими гуманистами явилось то, что Г. Р. Сидоренко осуществил огромнейшую ра[боту — ?] после Великой Отечественной войны по трудоустройству инвалидов и во[з]вращению их к нормальной, в том числе и трудовой жизни. Будучи зам. директора по науке ЦИЭТИНА (Харьков) и руководителем его Киевского филиала, а также Ученым секретарем Ученого совета МСО УССР он при [со]действии ученых (акад. Н. М. Пасечник, героев ВОВ С. А. Ковпака и [Фе]дорова) организовал посредством собственных научных разработок (его диссертация «Трудоустройство инвалидов с дефектам[и] конечностей на организованных рабочих местах в механизированном про[из]водстве» и основанных на них соответствующих решениях директивных органов, вовлечение инвалидов ВОВ к нормальной жизни и труду. В этом деле активно участвовал академик АМН СССР Лев Киприянович Хоцянов (мой [Павла Сидоренка — А. Д.] второй духовный Отец), который с середины сороковых годов еже [годно — ?] иногда по несколько месяцев, проживал у нас, и который во время ВОВ* возглавлял [всю — ?] промышленную гигиену страны, и немало трудов написавший в нашем дом[е.] Он с отцом организовывал встречи в нашем доме с учеными и работни[ками — ?] практики — (Акад. АМН СССР Чеботарев, акад[.] АМН СССР и АН

* Великой Вітчизняної війни

УССР Юрий Ильич Кундиев), по воплощению в жизнь насущных вопросов меди[цины]» [7, арк. 1].

Павло Сидоренко у своїх спогадах приділив немало місця і ще одному подвигу родини Сидоренків, якому Україна може завдячувати збереженням унікальних рослин і вдячної пам'яті про її звитязців: «Мой отец и мать с середины 20[-x] годов, а я с раннего детства, был[и] очень дружны с семьей акад. АН УССР Николая Феофановича Кащенко, а я впоследствии и с его внучкой Майей, часто бывали друг у друга. Н. Ф. К[.] чтобы быть соседями, также содействовал в выборе и покупке дома (на[против — ?] его аклиматсада). Еще в конце 20-х годов часть древесных растений (персики, аб[рикосы, — ?] кизил), и цветов (ирисы, мороз) были им посажены в нашем саду. Я, как помогал Н. Ф. Кащенко ухаживать за его растениями не только в аклиматс[аду — ?] и на его приусадебном участке (рядом с 61 СШ по ул. Мельникова*, где я [далі фраза обірвана — А. Д.]. В дальнейшем, после ВОВ я при непосредственном участии чл. -корр. АН УССР, лауреата Ле[нинской — ?] премии В. П. Зосимовича, зав аклиматсадом Приступы, уч. секр. Л. Л. Кохановой и др. я как научный руководитель аклиматсада содействова[л — ?] развитию, а затем за спасение коллекций растений, являвшихся достоян[ием — ?] національного генофонда и всего человечества от актов варварства и в[?]лизма в науке, какими являлись решения Киевского горисполкома и др. [?] вніх органов. Часть из уникальных форм растений была передана и пе[ре— ?]вита на мой приусадебній участок» [7, арк. 2 зворот (у автора — 4)].

Іноді маленька Світланка бачила дідуся Гаврила в саду, коли він уважно вдивлявся в «анютині глазки» («бра тки, бра тчики, брат та сестра, полуцвіт»). На запитання, чому, з боєм відповідав, що ці квіти нагадують йому вічко в тюремній камері, через яке за в'язнями спостерігали наглядачі. Він постійно змазував свої пальці біля нігтів йодом, і пояснив, що погані дяді на допитах у в'язниці кололи йому пальці під нігтями голками. Гаврило Сидоренко після арешту сидів у «Жовтневому палаці», колишньому Інституті шляхетних дівчат... З ув'язнення повернувся з діабетом, спровокованим тяжкими випробуваннями. Дуже уважно слідкував за тим, що їв. Навіть

* Вул. Ювеналія Мельникова у Києві — нині перейменована на Юрія Іллєнка

хліб постійно зважував. На родинних святах перед Гаврилом Романовичем ставили невеличку срібну чарочку, наливали туди трошки горілки (скільки саме, ніхто не міг бачити), він піднімав чарку і виголошував свій традиційний тост: «Щоб жінки не пиляли!» (У мого дядька Юри був подібний традиційний тост: «Хай живе кацап на Україні, тільки шкоди не робить!»). У Наталі Павлівни характер був командирський, пробивний, а дідусь Гаврило Романович був дуже м'якою людиною (зі спогадів Світлани Сидоренко в час нашої зустрічі 30 грудня 2016 р.).

Далі знову свідчення сина Павла: «Сидоренко Г. Р. и Н. П. были дружны с семьей академика Стражеско [Нико]лая Дмитриевича в 30, 40 и 50 годы, которые неоднократно бывали у них, обсуждали [проб]леммы заболеваний сердечной системы, ревматизма, долголетия. Акад. С[тра]жеско Н. Д. на защите диссертации Н. П. Сидоренко, которая была нездоров[ва], сказал [:] «Я, как специалист, считаю, чтобы соискатель защищала сидя д[иссер]тацию, однако мать продолжала защищать стоя. Связи с ведущими меди[ками] Украины семьи были большими ([?] проф. Новицкий С. Т., Акад. Чайка Андрон Никифорович, проф. [?]Алексеенко и др.) и не прерывались в последующем 1944 — 1947 г. г. постоянно жил (во время учебы) Игорь Михайлович Ганжа [, впо]следствии докт мед наук, проф, засл деят науки, зам дир. по науке И[нститута] кардиологии им. Н. Д. Стражеско. главный терапевт республики, зав. каф[едрой тера]пии в Институте усовершенствования врачей» [7, арк. 2 зворот (у автора — 4)].

І ще один важливий штрих до історії цього роду — улюбленою племянницею Наталі Павлівни була **Катерина Кобилко**, більш відома у світі як Катерина **Штуль** — архітектор, письменниця, журналістка, видатна діячка українського національного руху, співредактор (разом із чоловіком Олегом Штулем-Ждановичем) газети «Українське слово» (Париж) та багатьох інших видань ОУН. Катерина Кобилко — донька улюбленого брата Наталі Павлівни Івана Кобилка (1882, с. Келеберда, Україна — 1951, Париж, Франція). Іван Павлович Кобилко — перший помічник комісара шляхів УНР, активний учасник Української революції 1917 — 1921 рр., видатний діяч міжвоєнної політичної еміграції УНР (докладніше про нього в дослідженнях учених з Волині, зокрема Богдана Зека).

І знову мої власні враження: Кобилки-Сидоренки запрошують до господи. Олена Володимирівна, дружина Павла Гавриловича Сидоренка, сина Наталі Павлівни, вродлива й приязна жінка-вечний пригощає смачнющим яблучним пирогом. Мило спілкуємося, я зановоую щось важливе. Іноді приходжу, коли всі старші (Павло Гаврилович, Олена Володимирівна та їхня дочка Світлана) на роботі. І мене не менш гостинно приймають Наталя Павлівна з правнучкою — старенька вже, десь під 90, жінка і маля-дошкільня. Наталя Павлівна на той час вже майже нічого не бачить. І нею по-дорослому опікується дівчинка Аля. Разом (здебільшого хазяйнує саме дитина) вони накривають стіл і пригощають мене. Разом, доповнюючи одна одну, щось розповідають.

Потім допомагаю Павлові Гавриловичу щось там по збереженню їхнього будинку, який кожна нова київська влада запекло намагаться зруйнувати, пишемо якісь листи, готуємо публікації в газетах. Згадую й скорботну зустріч на похороні Наталі Павлівни. І несподівану, наглу звістку про передчасну смерть Олени Володимирівни, здавалося б, ще зовсім молоді, надзвичайно вродливої жінки, невтомної трудівниці.

І сьогодні, через чверть віку з дня нашого прощання з Наталею Павлівною мені захотілося торкнутись її многотрудного життя і розповісти про те, що ж поєднало її з Київським літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки і з самою родиною видатної письменниці. Дещо з їхніх розповідей, як, наприклад, про унікальний акліматизаційний (мене тоді так вразив цей термін!) сад Миколи Каченка, який був поруч із їхнім домом і де любили гуляти і Кобилки-Сидоренки, і сестри Лесі Українки, я сприймала тоді, як незбагненно-гарну легенду, ще до кінця не розуміючи, що подвижницький труд видатного українського вченого Каченка був безжально знищений у 1970-х безголовими недовченими владцями. За розпорядженням другого секретаря ЦК КПУ Івана Лутака сад мали перенести в Глеваху, але пересадили тільки деякі дерева, а все інше почали просто нищити. І Павло Гаврилович Сидоренко зробить відчайдушну спробу зберегти унікальні каченківські рослини: «Як фахівець з генетики рослин і колишній куратор акліматизаційного саду імені М. Ф. Каченка АН УРСР після ліквідації цього саду

Сидоренко переніс на свою присадибну ділянку і переприщепив тут багато унікальних рослин. У його колекції росте чимало одержаних самим господарем генетично цінних гібридів, з якими він проводить дослідження» [8]. Павло Гаврилович Сидоренко — кандидат наук, старший науковий співробітник Інституту ботаніки. 1953 року закінчив аспірантуру за тематикою генетики. П. Г. Сидоренко — колишній куратор акліматизаційного саду імені Кащенко, врятував багато рослин, прищепивши їх у себе в саду, а деякі види цих унікальних рослин за свідченням родини зберігаються нині й у Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка.

Згодом на місці колишнього саду Кащенко збудували помпезний дім Вищої партійної школи (тепер — Інституту журналістики та Міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка). Не раз зазіхали і на родинний будинок Кобилків-Сидоренків, але громадськості вдавалося його захищати. До речі, незвична для нашої залізобетонної доби архітектура будинку і саду Сидоренків приваблює художників-початківців і майстрів пензля. Саме тут, наприклад, створювали свої відомі полотна «Подруги», «Куманці», «З високою нагородою», «Урожай» народний художник України Т. М. Голембієвська. А в маленькій дівчинці — героїні картини Тетяни Миколаївни «Світлана» і через багато років неважко було впізнати дочку Сидоренка-молодшого Світлану Павлівну [...]» [8].

Сидоренко Павло Гаврилович — син Наталі Павлівни та Гаврила Романовича Сидоренків. Народився у Києві 25 травня 1925 року, помер 30 грудня 2015 року. Похований у Києві на Берковецькому кладовищі. Кандидат біологічних наук, один з фундаторів клітинної біології і біотехнології рослин в Україні. В час Другої світової війни школяр Павло Сидоренко пішов добровольцем на фронт, був тяжко поранений і контужений. «Наприкінці 1944 р. Павло поступив у 4-ту вечірню школу робітничої молоді і за рік закінчив її екстерном (9-й і 10-й клас) з відзнакою. У 1945 р. він поступив у Київський державний університет на біологічний факультет і вирішив спеціалізуватися по генетиці рослин. [...] Дипломну роботу Павло виконував під керівництвом Л. О. Токаря, її було присвячено генетичному аналізу селекційних сіяньців яблуні» [6, с. 102 — 103]. Закінчив біологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка.

«У 1950-1953 рр. він навчався в аспірантурі на кафедрі генетики [...], де [...] вивчав кореневу систему яблуні» [6, с. 103].

Після захисту кандидатської дисертації працював на агрономічному факультеті Київського сільськогосподарського інституту, читав лекції, проводив практичні заняття. З 1957 року почав працювати в системі АН УРСР консультантом, згодом ученим секретарем Відділу біологічних наук УРСР та вченим секретарем Об'єднаної вченої ради по захисту кандидатських та докторських дисертацій у галузі біології, членом та відповідальним секретарем комітету по науці при Комісії УРСР у справах ЮНЕСКО (1958 — 1971), став не тільки організатором, але й дослідником, автором і засновником нових наукових напрямків [6, с. 103]. З початку 1960-х років брав активну участь у відродженні генетики і цитології (клітинної біології), у заснуванні й роботі Українського товариства генетиків і селекціонерів ім. М. І. Вавилова [6, с. 103 — 104]. «З квітня 1964 р. П. Г. Сидоренко продовжив наукову і науково-організаційну діяльність в Інституті ботаніки АН УРСР на посадах старшого наукового співробітника та заступника директора інституту з наукової роботи. У відділі цитоембріології [...] Павло Гаврилович створив наукову групу з вивчення культури рослинних клітин і тканин *in vitro*, яку він і очолював. Основним напрямком досліджень цієї наукової групи, яка складалась переважно з аспірантів і молодих випускників та студентів біологічного факультету Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, було з'ясування біологічних особливостей рослинних клітин в культурі *in vitro* і можливого застосування культивованих клітин як джерела біологічно активних речовин [...]» [6, с. 105].

Віктор Кунах свідчить: «Павло Гаврилович був надзвичайно активним ученим, він буквально «фонтанував» новими науковими ідеями, якщо ці ідеї здавались співробітникам дивними і вони просто не хотіли працювати над їх реалізацією, він починав цю роботу сам. Зокрема, ще у 1967 р. він придумав і реалізував у працюючому приладі ідею так званої «мікрокузні», за допомогою якої разом з О. І. Рибченком створював інструменти для мікрomanipуляцій і пересаджував ядра з одних рослинних клітин в інші, використовуючи культивовані клітини тютюну, моркви, партеноцисуса тощо. На цей прилад П. Г. Сидоренко отримав авторське свідоцтво на винахід. Він започаткував дослідження у галузі біоритмології культивованих клітин рослин за автотрофного

та гетеротрофного живлення клітин. Активно підключився до робіт з біотехнології біологічно активних речовин та космічної біології, зокрема з використання біомаси культивованих клітин рослин (сої, моркви, броколі, топінамбура тощо) як харчової сировини для забезпечення космонавтів в умовах космічного польоту. Слід особливо підкреслити, що, по суті, всі, хто працював в очолюваній ним групі, це були його учні, що в більшості своїй реалізували наукові ідеї Павла Гавриловича» [6, с. 105 — 106]. Активно працював П. Г. Сидоренко над ліквідацією згубних наслідків Чорнобильської катастрофи [6, с. 106]. «Науковий доробок П. Г. Сидоренка включає понад 120 наукових публікацій, він є співавтором трьох монографій і кількох авторських свідоцтв на винаходи» [6, с. 106]. Павла Гавриловича надзвичайно любила молодь. Він був для них, як старший брат і навіть як батько. Завжди цікавився не тільки перебігом наукових експериментів, а й тим, де і в яких умовах жили його учні, намагався підтримати матеріально. Сидоренко, який став для майбутнього член-кореспондент НАНУ Віктор Анатолійович Кунаха першим наставником у науці, дуже багато зробив для нього ще на початку наукової кар'єри, адже коли юнак служив у армії в Білорусії, науковий керівник спромігся доставити туди мікроскоп, і молодий вчений працював за улюбленим фахом прямо в танку. Вчитель зробив також усе можливе й неможливе, щоб хлопець не потрапив служити на Даманський, за що і сам мав неприємності від начальства. Кунах свідчить, що завдяки таким людям, як П. Г. Сидоренко, Київ ще не перетворився на «бетонні джунглі».

П. Г. Сидоренко став одним з фундаторів наукового журналу «Вісник Українського товариства генетиків і селекціонерів» та збірника наукових праць «Фактори експериментальної еволюції організмів». 1968 р. було створено в Інституті ботаніки АН УРСР лабораторію структури і функції клітин, де за участі П. Г. Сидоренка проводилися зокрема дослідження з клонування [6, с. 105 — 106]. Працюючи в Президії Академії наук УРСР, Павло Гаврилович брав участь у створенні двох академічних інститутів — Молекулярної біології та генетики а також Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького.

Показово, що у 1953 році, в часи гоніння на генетиків, Павло Гаврилович очолював групу студентів Київського державного університе-

ту, яка їздила у Мічурінськ та Москву, де він мав дискусію в Горках Ленінських з академіками Т. Д. Лисенком та його ідеологом І. І. Препентом з приводу генетики розвитку плодових рослин, відстоюючи основні положення і висновки своєї кандидатської дисертації, за що був вигнаний з роботи. Улюбленою справою Павла Гавриловича завжди була селекція яблук. «Під час знищення Акліматизаційного саду Павло Гаврилович зміг прищепити у власному саду кілька цікавих сортів і форм рослин, виведених М. Ф. Кащенком, таким чином врятувавши ці сорти», багато з тих унікальних дерев і кущів, дякуючи старанням П. Г. Сидоренка збережені нині зокрема у Національному ботанічному саду ім. М. М. Гришка [6, с. 102].

Олена Володимирівна Сидоренко — уроджена Венгліньська, з роду князів Щекутіних. Народилась 3 червня 1925 року в Києві. Рідні говорили про те, що вона народилась на Трійцю і померла на Трійцю. Була знаним в Україні і у світі вірусологом. Закінчила Київський державний університет ім. Тараса Шевченка у 1953р. Працювала в лабораторії обласної лікарні, потім в Інституті інфекційних хвороб, згодом у Київському університеті, де 12 квітня 1962 року стала одним з творців першої в СРСР кафедри вірусології. Доцент, захистила кандидатську дисертацію. Написала докторську, першою 1967 року висіявши штами свинячого та пташиного грипу. Але її опередили, що в Україні їй захищатися не можна — якась родичка Щербницького працює за спорідненою темою. Довелось їхати на захист до Москви, де все пройшло успішно, але вслід за тим з України прийшло розпорядження — не затверджувати! Потім був повторний успішний захист при спеціальній комісії з ВАКу, але й на цей раз в Україні докторську О. В. Сидоренко не було визнано. Ще й пригадали те, що вона колись, як і більшість цивільних мешканців України, була в окупації. Це потім стало причиною того, що Олена Володимирівна мала право багато років виконувати обов'язки завідувачки кафедрою, але офіційно бути завкафедрою права не мала. Названа трагічна ситуація закінчилася інсультом і передчасною смертю 27 травня 2007 року в Києві.

Бачу згорьованого Павла Гавриловича, розгублену, стривожену бодем дочку Світлану, Алю, яка втратила ще одну свою старшу подругу...

Олена Володимирівна багато років співпрацювала з академіком Чехословацької Академії наук Діонізом Блашковичем, проводила експерименти на базі всесвітньовідомого Інституту вірусології в Братиславі і публікувала результати досліджень у високорейтингових міжнародних журналах. Віктор Кунах, який добре знав Олену Володимирівну, свідчить про неї зокрема так: «57 років поряд з Павлом Гавриловичем була його дружина, Олена Володимирівна Сидоренко, відомий вчений-вірусолог, кандидат біол. наук, доцент, яка вперше в світі показала можливість персистенції вірусу грипу у свійських і диких тваринах, зокрема у перелітних птахів. Вона все своє наукове життя працювала у Київському державному університеті ім. Т. Г. Шевченка, останні роки працювала доцентом і завідувачем кафедри вірусології. Високоєрудована, інтелігентна, чуйна людина. Її шанували, любили і поважали як викладачі, так і студенти» [6, с. 106].

Світлана Павлівна Сидоренко — дочка Павла Гавриловича та Олени Володимирівни Сидоренків, онука Наталі Павлівни та Гаврила Романовича Сидоренків. Народилася 23 вересня 1953 р в Києві. 1975 року закінчила біологічний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (спеціальність «цитологія»). 1978 року захистила кандидатську дисертацію, 1998-го — докторську за спеціальністю «онкологія». У 1991—1996 роках працювала в Університеті штату Вашингтон (США) як запрошений вчений. В 1995—2001 роках була міжнародним дослідником ННМІ (Медичний інститут ім. Ховарда Х'юза, США). З 1998 року — керівник створеної нею групи біотехнології, а в 2003—2008 роках — завідувач лабораторії сигнальних каскадів клітин ІЕПОР НАН. В 2003, 2005, 2007 та 2008 роках працювала в університеті штату Вашингтон та Науковому інституті дитячого медичного центру (Сіетл, США) за підтримки грантів СКОР та Національного інституту здоров'я США (FIRCA). Проводить спільні міжнародні дослідження разом з колегами з Академії медичних наук Франції (INSERM) Каролінського Інституту (Швеція), Католицького Університету Льовену (Бельгія) за підтримки грантів INTAS та DNIPRO. Доктор біологічних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України (з 2015 року), провідний науковий співробітник відділу регуляторних механізмів клітин, завідувачка лабораторією сигнальних каскадів клітин Інституту

експериментальної патології, онкології і радіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України. Визначний вчений в галузі біології нормальних та злоякісно трансформованих клітин і клітинної імунології. Збагатила фундаментальну науку і практичну медицину здобутками першорядного значення. Автор багатьох наукових відкриттів, сотень наукових публікацій, 4 монографій, володар 7 авторських свідоцтв. Серед нагород — почесна нагорода Академічного Рейтингу «Золота Фортуна» медаль «Трудова Слава» (2012 рік). С. П. Сидоренко належить пріоритет у відкритті клітинного рецептору CD150, вивченні його структури та функцій та ідентифікації нового сигнального мотиву ITSM. Сидоренко С. П. зроблено вагомий внесок у вивчення сигнальних каскадів клітин, що ініціюються через В-клітинний рецептор, та механізми їх регуляції через корецепторні та ВКР-асоційовані молекули, зокрема нею було вперше клоновано кДНК тирозинкінази SyK. Під її вмілим керівництвом та безпосередньою участю створена широка панель моноканальних антитіл (МКАТ) для наукових, лабораторних та діагностичних досліджень. Ряд МКАТ захищено авторськими свідоцтвами та визнано референтними антитілами для кластерів диференціювання (CD) на Міжнародних робочих нарадах по вивченню антигенів диференціювання лейкоцитів. МКАТ серії ІПО пройшли апробацію в науково-дослідних і клінічних лабораторіях України та багатьох країн світу, включаючи Росію, США, Францію, Німеччину, Великобританію, Ізраїль, Чехію, Японію та ін. Дуже успішно працювала в проблематиці боротьби з раком, але сама, не один рік долаючи цю складну недугу, але невтомно продовжуючи дослідження, померла 26 серпня 2018 року [3].

Олександра (Аля) Шандра, за прізвищем першого чоловіка (**діво́че прізвище — Звиглянич) з Сидоренків** — дочка Світлани Сидоренко і філософа Володимира Звиглянича (нині мешкає у США), онука Павла та Олени Сидоренків. Правнучка Наталі Павлівни і Гаврила Романовича. Народилася у 10 жовня 1984 р. Закінчила географічний факультет Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка, довгий час працювала метеорологом. А від часів Майдану стала журналістом і волонтером, щедро офіруючи своє життя Україні [3].

Олена Шандра (з Сидоренків) народилася 11 березня 2008 року — дочка Олександри Звиглянич (Шандри, з Сидоренків) та філосо-

фа Дмитра Шандри (перший чоловік Олександри Звиглянич, нащадок роду Тараса Шевченка), онука Світлани Сидоренко, правнучка Павла та Олени Сидоренків, названа на честь прабабусі Олени Сидоренко.

Тереза Вайманн (з Сидоренків) — донька Олександри Шандри та Тобіаса Вайманна (другий чоловік Олександри Звиглянич-Шандри). Народилася 14 листопада 2019 р. Батько Терези Тобіас Вайманн, з яким Аля Шандра співпрацювала ще з часів Майдану, цілком органічно увійшов у коло родини. Саме він став тепер главою сім'ї, плекає унікальний сад Кобилків-Сидоренків, був щирим другом Світлани Сидоренко.

Ще деякі важливі штрихи о портрета цієї родини:

Після Чорнобильської катастрофи Сидоренки для дезактивації зняли в саду 2 см ґрунту та обсіяли сад соєю та люпином, щоб вигнати радіацію, а потім усе брудне повивозили, повикидали.

Павло Гаврилович був постійним читачем Публічної бібліотеки ім. Лесі Українки. Анатолію з Кам'янця-Подільського, який у 2000-х робив у помешканні ремонт, неодноразово повторював: «Оце дивись, скільки у мене книжок, запитай про будь-яку, і розповім, про що вона». Навіть незадовго до смерті Павло Сидоренко вранці у вихідний, щоб бачили сусіди, виходив на ганок свого будинку і робив гімнастику — щоб усі навколо бачили, що він ще живий!

До останнього вивчав свій рід, писав спогади, дослідив родове древо до часів Івана Грозного і навіть княжої доби. Павло Гаврилович наводить надзвичайно цікаві факти з історії власної родини: «Моя прабабушка по матері була крепостной і на ней женився штабс-капитан Л. Щекутин Лукьян (так як видно она была красивой брюнеткой и имела длинные черные косы). После женитьбы Л. Щекутин был разжалован (из-за женитьбы на крепостной) и стал жить в с. Щекутинка; при этом его игнорировали все окружающие и сослуживцы по армии. Бабушка говорила, что ее отец (Л. Щекутин) часто играл на клавесине и обучил играть на нем ее мать. Он очень грустил из-за отчуждения всех своих сослуживцев по армии, долго кашлял, заболел чехоткой и умер рано» [7, арк. 2 (у автора — 3)].

«Мой дедушка по матери Павел Захарович Кобылко был козаком и сыном козака, родился в 1823 году. (в Переволошине). Жил затем

в селе Келеберда, Кременчугского р[айо]на, Полтавской обл[асти], где имел свое хозяйство. Он был в близких отношениях с борцом Иваном Поддубным и дети его, в том числе и моя мать бегали смотреть в щелку дверей на борца» [7, арк. 2 (у автора — 3)]. До речі, один із родичів Кобилків-Сидоренків, вже у радянський час, йшов зоряним шляхом разом зі знаменитим олімпійцем Леонідом Жаботинським, але в якийсь момент зірвав спину й вимушений був завершити спортивну кар'єру.

«Моя бабушка по матери, Гликерия Лукьяновна родилась в 1855 году. Из-за опалы моего прадедушки, священник, несмотря на просьбы родных, дал ей имя Гликерия. «Ты согрешил, ты изменил — то карайся и пусть это падет также на твоих детей» [7, арк. 2 (у автора — 3)].

«У моего дедушки по матери было 7 детей, из которых моя мать Наталия Павловна Кобылко-Сидоренко была самая младшая из их дочерей. В молодые годы она учительствовала в начальных сельских школах. Окончив Киевский госуниверситет Наталия Павловна Сидоренко всю жизнь проработала на кафедре биологии Киевского мединститута, ассистентом, затем доцентом, сразу после освобождения Киева от неметких оккупантов заведывала это[й] кафедрой» [7, арк. 2 (у автора — 3)].

Всі Кобилки-Сидоренки — невиправні оптимісти. Дуже любили приймати гостей — родичів, знайомих, друзів. В родині це називалося фестивалем. Традиційно під Новий рік 31 грудня родина йшла до оперного театру.

До речі, П. Г. Сидоренко в час війни був у Воронізькій області й свідчив про те, що усі місцеві мешканці говорили тоді українською.

Брат Наталі Павлівни Кобилко-Сидоренко **Іван Кобилко** (1882—1951) — «перший помічник комісара шляхів Української Народної Республіки, пройшов через польські утиски, радянські репресії і нацистський терор. У роки німецької окупації добудовував нішіне приміщення Волинського обласного протитуберкульозного диспансеру в Луцьку на вул. Львівській, 50. У 2017 р. частина його особистого архіву була подарована Волинському краєзнавчому музею родиною Кобилків із м. Аржантей (Франція)». (Інформація надана п. Богданом Зеком (провідний науковий співробітник Волинського краєзнавчого музею).

Штуль Катерина Іванівна, дівоче прізвище — Кобилко (28.11.1919 р., м. Жмеринка, Житомирщина, Україна — 26. 10. 2009 р., м. Париж, Франція) — дочка Івана Кобилка, племінниця Наталі Сидоренко, двоюрідна сестра Павла Сидоренка. Інженер, письменниця, журналістка, видатна діячка українського національного руху, співредактор (разом із чоловіком Олегом Штулем-Ждановичем) газети «Українське слово» (Париж) та багатьох інших видань ОУН. Її чоловік **Олег Штуль (Жданович)** довгий час керував ОУН. Незважаючи на те, що Катерина Кобилко емігрувала з України, її українська родина ніколи не забувала своїх закордонних родичів, продовжуючи спілкуватися з ними, підтримуючи у хвилини хвороб і втрат. Катерина Штуль неодноразово приїздила до київських родичів, а Світлана Сидоренко, перебуваючи закордоном, спілкувалася зі своєю тітонькою і навіть допомагала тоді, коли п. Катерина вже як хворіла.

Венгліньська Марія Володимирівна (народилася 14 травня 1921 року) — старша сестра Олени Володимирівни Сидоренко. У юності була близькою подругою (в родині навіть стверджували — нареченою) **Василя Кривинюка** (17 червня 1920 р., м. Катеринослав, нині м. Дніпро — 17 вересня 1987р., м. Торонто, Канада), племінника Лесі Українки, сина сестри Ольги. У 1943 році Марія відмовилася емігрувати разом із Косачами-Кривинюками-Борисовими, боячись залишити в Україні своїх батьків.

Марія за освітою хімік, працювала у відділі дозиметрії Інституту ядерних досліджень НАН України. Була одружена із фізиком-ядерником, кандидатом фізико-математичних наук **Іллею Барчуком**. Він мав загинути в час Другої світової війни, коли вибухнули снаряди на яких сидів вони із побратимами, але загинули всі, крім Барчука, який, залишившись інвалідом. Він все ж знайшов собі добру пару, народив дітей, став відомим українським ученим. У подружжя дві дочки: 1) **Оксана Барчук**, за фахом радіофізик, вже померла. У п. Оксани є дочка **Анна** (онука Марії Володимирівни), до недавнього часу навчалася в аспірантурі у Бельгії; 2) **Ірина Барчук** (за першим чоловіком **Зеленська**), фізик і медик. Другий чоловік Ірини — знаний вчений-фізик, член-кореспондент НАНУ **Олександр Марченко**. Дітей у Ірини немає. Але є пасербиця від першого чоловікового шлюбу. **Дар'я Марченко** — знаменита художниця, автор картини «Обличчя

війни» — виконаний з гільз портрет Володимира Путіна (у співавторстві з героєм Майдану Деніелем Гріном).

І сьогодні, через чверть віку з дня нашого прощання з Наталею Павлівною Сидоренко мені захотілося торкнутись її многотрудного життя і розповісти про те, що ж поєднало її з Київським літературно-меморіальним музеєм Лесі Українки і з самою родиною видатної письменниці. Дещо з їхніх розповідей, як, наприклад, про унікальний акліматизаційний (мене тоді так вразив цей термін!) сад Миколи Каченка, який був поруч із їхнім домом і де любили гуляти і Кобилки-Сидоренки, і сестри Лесі Українки, я сприймала тоді, як незбагненно-гарну легенду, ще до кінця не розуміючи, що подвижницький труд видатного українського вченого Каченка був безжально знищений у 1970-х безголовими недовченими владцями. За розпорядженням другого секретаря ЦК КПУ Івана Лутака сад мали перенести в Глевахи, але пересадили тільки деякі дерева, а все інше почали просто нищити. І Павло Гаврилович Сидоренко зробить відчайдушну спробу зберегти унікальні кашценківські рослини: «Як фахівець з генетики рослин і колишній куратор акліматизаційного саду імені М. Ф. Каченка АН УРСР після ліквідації цього саду Сидоренко переніс на свою присадибну ділянку і переприщепив тут багато унікальних рослин. У його колекції росте чимало одержаних самим господарем генетично цінних гібридів, з якими він проводить дослідження» [6]. Згодом на місці колишнього саду збудували помпезний дім Вищої партійної школи (тепер — Інституту журналістики та Міжнародних відносин Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка). Не раз зазіхали і на родинний будинок Кобилків-Сидоренків, але громадськості вдавалося його захищати. «Незвична для нашої залізобетонної доби архітектура будинку і саду Сидоренків приваблює художників-початківців і майстрів пензля. Саме тут, наприклад, створювала свої відомі полотна «Подруги», «Куманці», «З високою нагородою», «Урожай» народний художник України Т. М. Голембієвська. А в маленькій дівчинці — героїні картини Тетяни Миколаївни «Світлана» і нині неважко впізнати дочку Сидоренка-молодшого Світлану Павлівну [...]» [8].

А косачівський годинник, збережений Сидоренками, нині представлений у меморіальній експозиції Київського музею Лесі Укра-

їнки і міститься у ідальні на першому поверсі (фондовий номер М-43, КН-976). У свою чергу, і я, тоді науковий працівник музею Лесі Українки у Києві, свого часу не тільки популяризувала вклад Кобилків-Сидоренків у екскурсіях по музейній експозиції та лекціях, які читала у багатьох, зацікавлених творчим доробком Лесі Українки, аудиторіях, згадувала у своїх публікаціях про музей приязне знайомство, багаторічне спілкування й співпраця Кобилків-Сидоренків із сестрами Косач, згодом збережені ними в часи лихоліть меморіальні речі родини Лесі Українки, які Наталія Павлівна поспішила принести до музею Лесі Українки, тільки-но він був започаткований у Києві [2—5]. Йі потому — десятиліття дружби Кобилків-Сидоренків з колективом музею. А відтак і зі мною особисто.

Вітчизняні вчені були або мали б бути першопрохідцями у багатьох галузях знань, але, що знаємо ми, наприклад, про підготовлений українськими вченими політ на Місяць, адже першопідкорювачами Місяця стали американці. І бідна овечка була клонована десь за далекими кордонами, хоча ці ж досліді успішно робили й українці. А скільки ще наших наукових програм несподівано згорталися за якоюсь партійною доцільністю. То сама наука «якась не така» (генетика, кібернетика...), то американців уже не наздогнали, тому й працювати годі. Але такі вчені, як Кобилки-Сидоренки, незважаючи на обставини, звитяжно працювали, завжди жартома називаючи себе «недобитими генетиками».

Джерела та література:

1. Аврахов, Г. Г. Історична довідка / Г. Г. Аврахов. — 17 серпня 1999 року. — Київ. — Авторизований машинопис. — 1 арк.
2. Диба, А. До цілющого джерела : Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Києві / Алла Диба // Українська мова і література в школі. — 1984. — № 5. — С. 74-77.
3. Диба, А. Із сузір'я друзів : Звितяжці Кобилки-Сидоренки (матеріали до майбутньої енциклопедії Лесі Українки) / Алла Диба // Волинь філологічна: текст і контекст : збірник наукових праць / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки ; Ін-т філології та журналістики ; [редкол. : Г. Л. Аркушин та ін.]. — Луцьк, 2016. — Вип. 22. Універсум Лесі Українки. — С. 245-260.
4. Диба, А. Рідний музей: Освідчення в любові / Алла Диба // Українська мова та література. — 2000. — № 8. — С. 7-8.

5. Диба, А. «Чи згадали хоч раз ви про мене?» : кого любила і ким жила велика і незламна Леся Українка / Алла Диба // Пробудження (Київ). — 1993. — №23 (54-55). — С. 6-7.

6. Кунах, В. А. П. Г. Сидоренко — організатор і засновник новітніх напрямів клітинної біології і біотехнології рослин в Україні / В. А. Кунах // Вісник українського товариства генетиків і селекціонерів. — 2016. — Т. 14, № 1. — С. 101-109.

7. Сидоренко, П. Семья Сидоренко. Чернетка спогадів / П. Сидоренко. — Ксерокопія з машинопису. Правки автора. — 2 арк.

8. Шуневич, В. Чи потрібні яблуні на Марсі? / В. Шуневич // Прапор комунізму. — № 278 (3577). — 1989. — С. 4.

Алла Дяба

«Благаю Вас допомогти мені реабілітувати себе і повернути мені свободу...»

Матеріали слідчої справи Ізидори Косач (Борисової)

Історія дослідження репресій родини Косачів зберігає пам'ять, у першу чергу, про видатного дослідника життєвого шляху і творчої спадщини Лесі Українки, великого друга нашого музею Анатолія Ілліча Костенка (1908—1997), якому довелося стати вчителем для нас, тоді молодих науковців Київського музею Лесі Українки. Можливо, найбільше Костенко співпрацював з Олександрою Шалагіновою, вони разом їздили на Полтавщину, виявляючи людей—носителів інформації й безцінні матеріали. Майже всі розвідки-публікації Шалагінової були тоді підготовлені під пильним патронатом Анатолія Ілліча. Так само співпрацювала з ним і я, а ще, у цьому ж контексті, з Юрієм Хорунжим та Федором Погребенником. Позаяк більшість необхідних документів на той час ще були для нас недоступні, то користувалися ми матеріалами «Хронології» Ольги-Косач-Кривинюк (нелегально, бо засвідчувати наявність в музеї цієї книги не можна було). Крім того, А. І. Костенко у приватних бесідах розповідав нам про спілкування з Ізидорою Косач (Борисовою) у сталінському таборі та про подальше листування з нею. Переломним стала епоха падіння СРСР і зародження нової української Незалежності. Тоді почали активніше проростати й оприлюднюватися нові дослідження, зокрема про репресованих учасників гуртка «Плеяда», про процес «СВУ», про легендарних письменників і меценатів з оточення Лесі Українки. Отож ми свідки появи розвідок Анатолія Болабольшенка [2—3] (він, як прокурор, підготував багато представлень на реабілітацію цих людей, а паралельно писав документальні есеї про них), Олени Леонто-

вич, Федора Погребенника, Юрія Хорунжого, істориків Володимира Сергійчука та Юрія Шаповала, друзів музею, письменників-пошуковців Миколи Шудрі та Леоніда Череватенка, колишніх співробітників Київського музею Лесі Українки Івана Ільєнка та Сергія Білокона, зокрема фундаментального джерелознавчого дослідження «Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941)» [1]. Тут, зокрема, приділено увагу важливій події, так званій «українській ночі» у Києві: «У ніч проти 18 січня 1907 року у справі організації «Спілка», у зв'язку з видавництвом «Ради», діяльністю «Просвіти» й підготовкою до виборів до Державної думи було проведено цілу серію трусів і арештів майже в усіх видатних українських діячів—у мецената й видавця «Ради» Євгена Чикаленка, композитора Миколи Лисенка, упорядника словника української мови Бориса Грінченка, Лесі Українки та її матері Ольги Косач (Олени Пчілки), композитора Кирила Стеценка й багатьох інших». Варто зауважити, що обшук у квартирі Косачів проводився за відсутності Ольги Косач-старшої, яка перебувала на той час у від'їзді. Натомість свої документи з ідентичним іменем подала її дочка Ольга, яка й була заарештована разом із сестрою Ларисою Косач (Лесею Українкою) [1, с. 550; 25, с. 168]. Також тут у контексті листування щодо справи СВУ серед інших згадується Ізидора Косач [1, с. 620].

Почалися перші поїздки неосвячених дозволом КПРС вчених і письменників у далеке закордоння, де вони мали можливість ознайомитись з родинами емігрантів, зокрема з родичами Лесі Українки та її близького оточення, вивчити відповідні документи, почути оповіді-розшифровки, дещо важливе й привезти в Україну. Так прибули до нас нові матеріали з архіву родини Косачів, а Тамара Борисюк (Скрипка) опублікувала статтю «Трагедія великого роду» (1991 р.) [4], куди були введені недоступні досі українцям на материковій Україні документальні свідчення. Першим вагомим наслідком нашої співпраці з Анатолем Костенком у цьому контексті стала стаття Олександри Шалагінової «Сестри» [38] про долю родини Лесі Українки по смерті письменниці, коли ще багато що ми робили інтуїтивно, на дотик, користуючись чиймись розповідями, спогадами, окремими, часто усними свідченнями. Згодом, коли в музеї готували виставку «Повернення»—на ма-

теріалах, привезених зі США Миколою Жулинським та Тамарою Борисюк (Скрипкою), я написала текст майбутньої екскурсії, який згодом став основою статті «Наша гірка дорога до Лесі Українки», опублікованої у журналах «Жіночий світ» [19] (1993 р.) та «Визвольний шлях» [18] (1994 р.). Скорочений варіант тієї ж статті побачив світ у журналі Юрія Хорунжого «Зона» («Поневіряння роду Косачів-Драгоманових», 1995 р.) [21]. У цей же період побачила світ і публікація двох Роксан — Харчук і Скорульської про арешт і загибель Максима Славинського [33] (згодом вивчення цієї теми продовжить Лариса Мірошниченко, а племінник Славинського Борис Миколайович Славинський з нашою допомогою підготує велику збірку вибраних творів Максима Антоновича — по смерті п. Бориса у видавництві «Юніверс» роботу над нею завершуватиме Микола Шудря) [34]. До нас почали приїздити вчені з-за кордону, родичі Лесі Українки. На основі цих зустрічей також були публікації («Побачиш Україну — привітай!», 1993 р. та ін.). Вивчаючи далі цю тему, я підготувала роботи «Донна Ізидора з роду Косачів» [12] («Час/Time», 1996 р.), «Гірка дорога повернення» [11] («Просвіта», 1996 р.), «Українка з Києва» [29] (наук. зб. Колодязненського музею Лесі Українки, 1996 р.), «Доля рідних Лесі Українки» («Освіта України», 1998 р.). Але залишалося ще багато питань, на які згодом частково відповіла книга Марії Вальо про видатну дослідницю творчої спадщини Лесі Українки та Івана Франка Марію Деркач та її ж публікація «Подвиг сестри Лесі Українки. Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач» [5—6].

Можливість безпосереднього спілкування і ознайомлення з невідомими доти матеріалами допомогла відкрити важливі й часто забуті чи спеціально викреслені з історії України сторінки біографій членів родини Косачів та їхніх найближчих друзів [13—19; 24—31]. Показово те, що звинувачення при арештах часто могли бути надуманими, якимись ледь не божевільними: наприклад, у Надії Суровцової, яка начебто була фальшивомонетницею [20, с. 106]. А для Максима Славинського основним предметом звинувачення стала книга «Национально-государственная проблема в СССР» (її в часи Незалежності вилучили зі слідчої справи в СБУ і передали до експозиції Київського музею Миколи Лисенка) [35].

Надзвичайно важливою для розуміння нами того, що було пережитого родиною Лесі Українки в часи радянських репресій було інтерв'ю Петра Одарченка «...Я завдячую життям Лесі», яке він взяв у наймолодшої сестри письменниці Ізидори Косач (Борисової) 30 квітня 1970 року, опубліковане в канадському журналі «Наші дні» у липні — вересні 1991 року, а 1996 року оприлюднене Сергем Гальченком в Україні [32]. У названому інтерв'ю наведено безліч фактів до біографії Лесі Українки, інших членів її родини. А найціннішими й найболючішими є свідчення Ізидори Петрівни про її арешт у Києві 1937 року. Звинуватили в «контрреволюційній діяльності», без жодних на те підстав засудили за статтю 54—10 (агітація) на 8 років. Так зване слідство тривало з початку вересня 1937 року по 31 січня 1938-го. Потім трафаретне рішення «Особого совещання»... Про умови перебування в ув'язненні І. П. Косач (Борисова) свідчить таке: «Страшенна тіснота! Така була тіснота — щонайменше нас було в камері сто двадцять душ. [...] Камера була розрахована на 24 особи [...]. Спали ми на койках. На кожному койку приходилось не менше чотирьох. Ми так лягали: валетом. По двоє. Скулившись, сиділи між койками. Сидли по кілька годин двоє, а потім інші двоє» [32]. Голодували, від голоду багато хто умирав. Чоловіків-ув'язнених били, деяких жінок також: «Мене, слава Богу, не били. Бо я так собі й рішила, якщо будуть бити, то я перше, що буде під рукою..., то хоч кину в нього, бо все-одно пропадать. І через те, як мене вводили до слідчого, то я завжди дивилась, де є що-небудь важке — яке-небудь прес-пап'є важке, і я сідала так, щоб мені спідручно було. Я знала, що я не можу захиститися. Але я розраховувала, що хоч один раз бахну його» [32].

Розповідає вона й про унікальний «винахід» Єжова, «так звані «намордники», повішені на вікнах, так, що ми завжди були в п'ятмі, сонячного повітря не попадало ніколи. І зверху, і по боках вікно було закрито жерстю, так що світ тільки той попадав, що знизу, а прямого проміння не попадало. І через те, коли нас виводили на так звану «прогулянку», якось моторошн було. Гляну: мерці ходять. Очевидно, і я так само виглядала. Білі якісь такі, жовті, специфічний такий вигляд людини, яка ніколи на сонці не була...» [32]. На етапі теж, як і у в'язниці, страшенно голодували. За царату давали побачення, а в 1930-х ні про які побачення люди й мріяли

не могли. Гроші, які хто мав, у тюрмі забирали, а на етапі віддавали спеціально, бо їхати «контрреволюціонери» мали з «уголовниками», які ті гроші й відбирали. «Але у нас урки шанувалися, бо їх було тільки чотири, а решта були «ка-ери», контрреволюціонери. Так що в нас не поодбирали гроші» [32]. Важливим було те, що рідним вдалося передати Ізидорі Петрівні все необхідне в дорозі: «Як ще від'їжджали з Києва, так наш вагон удалось розшукати родичам. Вони як довідались, що йде етап і що я там є, напхали аж два мішки великі і на тую станцію товарну приїхали, там не дозволялось виглядати, а все-таки ми виглядали, і я виглянула в віконце і раптом бачу доктора Мер[е]жинського [(Очевидно, при розшифровці аудіозапису було неправильно потрактовано прізвище лікаря, докладніше про Максима Івановича Мережинського у есеї «Той, хто тримав вінець» книги «Сподвижники»). — 26, с. 84—96.], — він друг нашої родини, — що він іще щось несе, а тоді, дивлюсь, а коло нього вже і Ліля — моя сестра. Отже, вони пішли там — це залежало вже од коменданта потяга-етапу, як дозволить, то можна, — бігають, він так ходить досить неприступно, а вони то з одного, то з другого боку, і таскають ті мішки, і все умовляють, щоб передали. Нарешті, махнув рукою — значить, можна. Ну, тоді внесли ті мішки — тепла одежа, валянки там — отаке, а другий мішок — всяка їжа. Так що ми, звичайно, ділилися. Бо якби на тій кукурудзі [дали банку кукурудзяних консервів і кип'ятку на двох — їдьте собі 11 днів до місця призначення. Морози страшенні, бездоріжжя, тільки безкраї сніги. — А. Д.], то було б тяжко» [32].

Коли прибули у табір, Ізидору Петрівну за станом здоров'я відправили у так звану «третю категорію» — там жінки мали мити підлогу в канцелярії і в охороні. Ця робота насправді виявилася надважкою, тому довелося просити дозволу на «загальні» роботи — тобто пиляти ліс. Тут Ізидорі Петрівні поталанило на напарника: «І мені попався такий прекрасний напарник — старший від мене, а сам розкуркулений із Архангельської області, себто змалечку привичний до тієї роботи. То дуже велике значення має, що я властиво тільки повинна була підтримувати пилку, а він уже її направляв і тягнув. Ну то уже по десять годин на добу досить важко було, але порівнюючи тими, кому довелося працювати з іншими наарниками, мені таки пощастив

ло. Ніколи не було, щоб ми норми не виконали, а норми там страшенні — шістдесят кубометрів треба було за десять годин...» [32].

Згадує І. П. Косач і про своє звільнення, на яке не дуже й надіялася в обставинах, у які потрапила: «Мене звільнили — така формула є — «после пересмотра дела». Ім'я Лесине мене врятувало. Отож уже, можна сказати, врятувала від видимої смерті, бо, звичайно, вісім років на тому режимі ніколи не вижила б. Тридцять дев'ятого року, як уже совети зайняли Галичину, тоді почали приїздити високі особи з центру до Галичини — і таки ж по сей день кажуть, що от нарешті «звільнили Галичину і Буковину, і тепер уже Україна вільна» і так далі [32]. І вирішив нарком освіти відвідати у Чернівцях письменницю Ольгу Кобилянську Привіз їй гроші, подарунки, усілякі фрукти, чим старша, хвора письменниця була дуже подивована. Та зустріч була доволі трагікомічною: «Газет вона советських не читала, не дуже орієнтувалася в тому, що, як і що на світі робиться. Ну вона почала розпитувать: «А де там мої знайомі, що я їх добре знала — Старицькі, Лисенки?» Про нас питала, вона ж була в дуже приятельських гарних стосунках з Лесею. Так вона розпитувала: «Де її сестра Ольга?» Ну, вони сказали. «А де ж Дора?» — себто я.

Очевидно, тому наркомові, хоч він і знав, де я, не випадало тоді — раз говорилося про те, що Україна вільна і українці такі щасливі, сказати, що хтось із нашої родини — хоч один член нашої родини — мусить покутувати. Так він сказав, що він не знає, де, що десь виїхала.

А щоб залишити гарне враження своєї візити, так і каже: «Ну, тепер вже дуже добре на Україні жити, вже ж тепер Соборна Україна вся радянська» — ні, власне радянська не сказав, а що тепер вільна Україна, і тепер наука процвітає, і щасливе таке існування.

Кобилянська все те слухає і пенсію одержала, і все, і каже: «Ну, слава тобі, Господи. Це ж уже більшовиків тих нема. Це вже тепер вільна Україна!» Ну, можна собі уявити, як то все виглядало. Присутня ж там людина, що з ними була, з наркомом, перелякалася. Що ж, одбирати назад пенсію, чи що? Але нарком був дуже тактовний — зробив вигляд, що він нічого не чув. [...]. Словом, як нічого й не бувало — пішов. Але то вже йому ясно стало, що тут Кобилянська справді стара людина, що ніде вже в політичному житті ніякої ролі

не грає, то те вже не важливо. Але ж можуть так само запитати хтось і інший, молодь там, може, яка у Львові чи що. Ну, словом, властиво виконаний був відсоток, скільки треба було арештувати. А тепер, чи вони помирають, чи випустять їх — ролі вже такої не грає. Так що рішили, очевидно, що треба випустить» [32].

Отож, повернувшись з Чернівців до Києва, нарком «приїхав на мешкання до моєї сестри Ольги і почав цікавиться, в яких вона умовах побутових, чи, може, треба мешкання. Вона каже: «Мешкання мені не треба, хоч маю і погане. Але от що сестра — ніяк не можу добитися перегляду справи» — «Чого ж ви не клопочитесь про неї?» — «Так я клопочуся про неї, клопочуся з першого ж дня, коли вона була заарештована і за неї, і за її чоловіка клопочуся». Так він каже: «Ну, знаєте, ви ще клопочіться». Словом, так прозоро натякнув. Ну, вона пішла на другий день туди ж, куди й ходила, в прокуратуру, а тоді до Хрущова. І перед тим вона ходила до Хрущова, та перед його ясні очі не попадала, а тільки з секретарем. А тут уже й Хрущов прийняв і сказав: «Посмотрим, посмотрим... Пересмотрим дело»...»

І так я вже вернулася. Мене поновили і на роботі, так я пішла в інститут [...]» [32]. Напередодні повернення Ізидори Косач із табору її співробітників ще раз допитали щодо неї, а один з доцентів, ідучи на бесіду до слідчого, навіть попрощався з родиною і взяв необхідні речі...

А у першій половині 1990-х до Київського музею Лесі Українки прийшов знаний вчений-правознавець з Інституту держави і права ім. В. Корецького НАН України Ігор Борисович Усенко і сказав нам, науковцям, що до Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ, вул. Кутузова, тепер Генерала Алмазова, 8) з СБУ передали слідчі справи родичів і друзів Лесі Українки, репресованих у радянський час. І що там є зокрема справа Ізидори Косач (Борисової). Він мені особисто дав номер цієї справи і попередив, щоб опрацьовували пошвидше, не зволікаючи. З цим я й пішла до нашої тодішньої дирекції. Але мені було сказано, що така робота не на часі, і давати листа-запиту зараз не будуть, не відпускатимуть в робочий час до архів і т. д.

Дозріла дирекція до дозволу трохи згодом. Отож я дістала в архіві справи Ізидори Косач (Борисової), Юрія Борисова, Климента Квітки, Євгена Тимченка і ще декілька. Почала переглядати. Сказати, що от-

римала шок, — не сказати нічого. Такого цинізму, відвертої брехні, наклепів ціною людського життя я не могла собі навіть уявити. Отож, трохи попрацювавши, я захворіла на цілий місяць. Лежала, безсила, просто вбита тією гидотою, до якої доторкнулась, було постійне непереборне враження, що я... обпилася й отруїлась поміями. Лікарі, побачивши мій стан, вже не знали, як мене рятувати. Але згодом я знайшла в собі сили повернутися до цих матеріалів, продовжити вивчення. І, зрештою, зуміла написати ряд популярних статей у періодиці та наукових досліджень. Першим був текст, замовлений мені прямо в читальному залі архіву, адже поруч зі мною працювала команда вчених з Волині, які готували черговий том досліджень «Реабілітовані історією». Отож для Василя Ворона і Миколи Кучерепи я написала розвідку «Родичі не встановлені» (саме така фраза є у висновку комісії по реабілітації сестри Лесі Українки Ізидори Петрівни Косач, хоча знаний український письменник Дмитро Череди́ченко й посміювався з цієї назви: «Не встановлені? На яких саме п'єдесталах?»), бо цей вираз в українському варіанті бачився йому дещо неоковирним). Однією з моїх наступних робіт була серія статей у газеті «Волинь» під назвою «Трагедія Ізидори Косач» [28] (4 подачі). Результати моїх пошуків за цією тематикою постійно виголошувалися на наукових конференціях, зокрема у Волинському (Східноєвропейському) університеті імені Лесі Українки на базі створеного університетом та Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України Науково-дослідного центру вивчення творчості Лесі Українки (згодом — Інституту). 2005 року у черговому збірнику наукових праць «Леся Українка і сучасність» (т. 2, рекомендований до друку двома вченими радами — названого університету та Інституту літератури) побачила світ моя наукова розвідка «А одну з моїх сестер поціновує вся радянська громадськість...»: Сторінки слідчої справи Ізидори Косач-Борисової» [8], де вперше було введено до власне наукового обігу названі документи. В останні роки одна за одною виходили документальні книги Тамари Скрипки (але у них не завжди зрозуміло, де матеріали з діаспори, а де з архівів українських музеїв та Інституту літератури. Матеріали подано як перші оригінальні публікації, далеко не завжди вказується першопублікація Київського музею Лесі Українки, Інституту літератури, дослідників, які впродовж десяти-

літь співпрацювали з Науково-дослідним інститутом Лесі Українки, публікуючи свої наукові розвідки у виданнях Інституту).

Парадоксально те, що моя робота почала тиражуватися багатьма людьми, зокрема і вченими, часом без зазначення джерела, коли текст переповідався навіть моїми власними фразами, як це сталося, наприклад, на одній з конференцій у Житомирському державному педагогічному університеті ім. Івана Франка, коли професор цього університету п. Леонід Монастирецький виступав з доповіддю, а я, як представник столичного Інституту літератури, сиділа поруч у президії, добре розуміючи, що він читає власне мій текст, подарований за попередньої нагоди бібліотеці вузу. Не менше здивування я пережила й 17 травня 2011 року на презентації книги Василя Даниленка «Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції» (Київ: Смолоскип, 2011) [7], видання якої було затверджене вченою радою Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, і де я не побачила жодних посилаць на першопублікації, тим паче під патронатом двох не менш поважних установ, одна з яких — мій рідний Інститут літератури — так само є Інститутом НАНУ, не було вказано також, що деякі документи опубліковані в перекладах з російської, що зазвичай у наукових виданнях вказується. Другою, не менш поважною установою, під патронатом якої було здійснено мої дослідження, став Науково-дослідний інститут Лесі Українки при Волинському (Східноєвропейському) університеті ім. Лесі Українки. І що дивовижно: сам учений так і не зміг мені пояснити, яким саме чином сталася ця ситуація. Не звернули на неї достатньої уваги й колеги — рецензети видання (пп. Сергій Гальченко, Ігор Гирич та Іван Дробот), хоча, здається, мали б знати про вже опубліковані Інститутом літератури документи.

Отож Ізидору Косач заарештували. Везли у вагонах разом із кримінальними злочинцями. Потім, як про себе розповідав нам із Олександрою Шалагіною Анатоль Костенко, висадили з вагонів, виставили навпроти два ряди заарештованих — чоловіків і жінок. І сказали, щоб кожен обирав собі пару. Хто не хотів — знущалися. Анатоль Ілліч сказав тоді, що має шлюбну дружину й підкорятися цьому дикунському наказу не буде. Мав за це покарання. А дружину майже за два десятиліття бачив одного разу здалеку, коли йшов з черговим етапом.

Ізидора Петрівна Косач (Борисова) перебувала в одному таборі з Анатолем Костенком. Там вони познайомилися й заприятельювали на багато років. Але переходимо безпосередньо до слідчих справ. Звинувачення при арешті: Дора (так у документах слідчої справи) Косач — дружина засудженого учасника СВУ, має родичів закордоном, «являється учасником контрреволюційної націоналістическої групування» [37, 1, арк. 9]. Приписують якусь антирадянську пропаганду. У протоколі допиту заарештованої Ізидори Борисової, серед іншого, читаємо: «В 1930 г. Мой муж Борисов Юрий Григорьевич по обвинению его в контрреволюционной деятельности был в административном порядке органами ГПУ выслан на Север в Вологду. Сроком на три года. По отбытии срока выслан [«высылки». — А. Д.] вернулся в гор. Киев в октябре 1933 г. Муж моей сестры Кривинюк Михаил Васильевич в 1929 году также подвергался аресту, привлечался к судебной ответственности по обвинению его в принадлежности к контрреволюционной организации — СВУ. По суду был оправдан» [8, с. 492].

Чоловіка Ізидори Петрівни Ю. Г. Борисова заарештовували 1930 року, за свідченнями дружини у інтерв'ю Петрові Одарченку він повернувся із заслання 1935-го [32]. Після арешту дружини у 1937 році знову заарештують і Юрія Борисова, звинувачують у «вредительстве» — не те й не так цей агроном сіяв, садив, урожаї у нього були якісь «неправильні», теж, як і дружина, «проводив антирадянську агітацію», ще й носив українські (!) вуса, а після завершення навчання у КПІ (ще коли СРСР і в помині не було!) служив у царській, потім в українській армії, але вже цим зумів «нашкодити» більшовицькій владі. Його звинувачували навіть у тому, що був «незадоволений», коли заарештували його дружину (виявляється, — як Калінін, мав «радіти!») [37, 2]. Юрій Борисов загине у таборі після другого арешту, дата і місце поховання невідомі. У спогадах Надії Суровцової, яка в той же період відбувала ув'язнення, зустрічаємо побіжне свідчення про якогось Борисова, який може бути чоловіком сестри Лесі Українки: «[...] ув'язнений Нижньо-Сеймчанської в'язниці Борисов — «працівник лабораторії», один з представників інтелігенції» [20, с. 105; 36, с. 338].

Названі справи (у першу чергу розглядаємо справи сестри Лесі Українки Ізидори Борисової, її чоловіка Юрія Борисова та вдівця по Лесі Українці Климента Квітки) містять протоколи обшуків, допитів (самих заарештованих та свідків), листи, довідки, різноманітні запити, рапорти, документи про конфіскацію грошей та інших цінностей, витяги з інших слідчих справ, доповідні сексотів та документи про реабілітацію [37,1,2,3].

Слідча справа Климента Квітки [37,3] містить немало важливих біографічних даних про вченого, окреслює коло осіб, з якими він співпрацював. Розповідає про свою роботу в часи Російської імперії, в період Української національної революції 1917—1921 рр. Та у 1920-х—1930-х роках, зазначаючи зокрема таке: «Ідеї про те, що йдучи на цю роботу [до Генерального Секретаріату освіти секретарем етнографії комісії музичного відділу та в секретаріаті судових справ. — А, Д.], я іду на боротьбу з радянською владою, у мене не було. Як і всі мої знайомі, з ким доводилося тоді розмовляти, я не мав поняття про ленінізм і не бачив ознак того, що в Києві і в ближчій території могла б бути якась інша міцніша влада, ніж влада генерального секретаріату». Документ написаний К. В. Квіткою власноруч і датований 6 лютого 1933 року [36, 3, арк. 10—13]. Документи цієї справи мною оприлюднені в відповідних наукових конференціях та опубліковані у тематичних наукових збірниках, журналах та газетах [15;16;22;23;25].

У слідчих справах Ізидори та Юрія Борисових бачимо запити їхньої дочки Ольги Борисової про батька й матір різні керівні інстанції. Особливо разючим є її лист до народного комісара внутрішніх справ: «Я прошу о помиловании осужденной Киевск[им] Обл[астным] ОСО при ст[анции — ?] Плесецкой сев[ерной] ж[елезной] д[ороги] моей матери Косач-Борисовой Изидоры Петровны и отца моего Борисова, Юрия Григорьевича, заключенного Киевской тюрьмы, арестованного 1/III [19]38 г. Киевск[им] Обл[астным] Упр[авлением] НКВД. Я хочу обратить Ваше внимание на следующие факты и вытекающие из них последствия: — Моя мать работала преподавателем в средних и высших учебных заведениях сов[етской] Украины с 1917 г. До момента ареста (11 сентября 1937) работала в Киевском сельско-хоз[яйственном] институте ассистентом при кафедре физиологии растений, т[ак]

к[ак] она о своем образовании агроном. Отец мой тоже агроном, работал до ареста агрономом-инспектором в сорт[ово-]сем[енном] тресте Глав. Сахара. В 1930 г. он был арестован и административно выслан на вольное поселение. В 80 км от ст[анции — ?] Харьковская сев[ерной] ж[елезной] д[ороги] он жил в дер[евне] Житьево, где при колхозе ему дали возможность проводить опыты по осеверению сахарной свеклы, которые впоследствии были поддержаны Глав. Сах[аром] (Москва). Т[ак] к[ак] осеверение сах[арной] свеклы представляет большой хозяйственный и научный интерес, а опыты моего отца дали блестящие результаты, то на севере он мог бы быть и теперь очень полезным работником для нашей родины. Мои родители — старики, больные уже от возраста и многолетнего труда. У матери, например, еще в годы гражданской войны, когда она преподавала в неотапливаемом помещении, были отморожены пальцы, до сих пор это не прошло. Она очень слаба, т[ак] к[ак] у нее хроническая малярия, осложненная болезнью сердца, и вообще весь организм ее теперь расшатан. Я знаю, что при таком состоянии здоровья моя мать не вынесет суровых условий лагеря. Отец мой также болен нервно-трофическими расстройствами. От нервных потрясений с ним может быть и совсем плохо. Все таки я знаю своих родителей хорошо и ручаюсь за то, что теперь они смогут на деле доказать свою преданность в любом уголке нашей цветущей советской страны только на свободе. Такая кара их убивает, а потому, по-моему, не есть целью советского закона.

В этом году исполняется 25 лет со дня смерти писательницы Леси Украинки (классика украинской литературы), родной сестры моей матери. Я узнала недавно из газет, что эта годовщина будет отмечена новым изданием ее произведений. Ее пьеса «Лісова пісня» не сходит с репертуара советских театров и советский народ ценит ее произведения за их революционное содержание, которое до Октября буржуазные критики всячески замазывали и только после Октября оно прозвучало со всей своей силой и яркостью. А нам, ее родственникам, почему-то разбивается вся жизнь. Мне 23 года, у меня восьмимесячный сынок. Мой муж военный летчик Черноморского флота, живет в Одессе. Он любит сына и жену и мы безумно хотим быть вместе и дать нашему сыну нормальную счастливую жизнь,

но это от нас теперь не зависит. Наша жизнь разбита, я должна была с мужем разойтись, потому что для меня не может быть жизни, если я знаю, что мои родители такую кару не залужили, но однако выходит так, что они одиноки и обречены на гибель от всей горечи своего настоящего положения.

23/IV [19]38 г. Борисова О. Ю. [37,1, арк. 26—27]. У шапці цього листа вказано адресу заявниці: м. Київ, вул. Овруцька, буд. 16, кв. 4 [36,1, арк. 26]. А на конверті:

«Заказное.
Москва
Кремль

Николаю Ивановичу Рыжову»

і повторено адресу О. Ю. Борисової. На конверті є поштові штемпелі Москви «26» та «28» квітня 1938 року [37,1].

Вражає у цих справах багато що, але, може, найбільше відчайдушна спроба професора, в. о. завідувача кафедри фізіології рослин, колишнього завідувача кафедри ботаніки Київського сільськогосподарського інституту Андрія Архиповича Кузьменка захистити Ізидору Петрівну і видана ним 9 жовтня 1939 року всупереч настановам слідчих органів службова характеристика заарештованої співробітниці, яка з 1935 по осінь 1937 року сумлінно виконувала свої обов'язки [37,1, арк. 46].

«Умоляю Вас помочь мне реабилитировать себя и вернуть мне свободу...» [36,1, арк. 32], — писала Ізидора Борисова до Надії Крупської. Але зовсім не ця людина допоможе їй повернутися до родини. Цим «хтось із Лесиних знайомих письменників» (у монографії Василя Даниленка [7, с. 24] чомусь вказано, що галичанин, а не буковинців, як було насправді) стане Ольга Кобилянська, як вже віддавна було відомо вченим-літературознавцям і музейникам — дослідникам Лесі Українки.

До речі, на останніх сторінках слідчої справи Ізидори Косач ми можемо прочитати такі слова — у графі «Данные о родственниках» написано: «Не установлены» і далі розшифровка: «Принятыми мерами установити дальнейшую судьбу Косач-Борисовой И. Д. [так у документі. — А. Д.] не представляется возможным». Це ж треба було добиратися за тисячі кілометрів... у Києві з вулиці Володимирської

до вулиці Саксаганського, у музей, де добре знали про нащадків родини і навіть впродовж багатьох десятиліть спілкуються з ними.

Історія репресій родин найкращих представників української нації й надалі потребує постійного серйозного вивчення, адже політична доктрина, в якій «друг робітників» Леся Українка у радянський час свідомо протиставлялася власній родині, друзям, посестрам і побратимам, таким чином викривлювала, спотворювала не тільки справжню історію держави, але й фізично знищувала або видавлювала закордон Косачів, Старицьких, Франків, Леонтовичів, Чикаленків (список прізвищ може бути дуже довгим), адже таким чином ми маємо відновити історичну справедливість, зняти з цих людей тавро «ворогів народу» і показати світові, хто ж ми, українці, є насправді.

Джерела і література:

1. Білокінь, С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917—1941): джерелознавче дослідження. Т. 2. / Сергій Білокінь. — Дрогобич: «Коло», 2013. — 1066 с.
2. Болабольшенко, А. Максим Славинський / Болабольшенко Анатолій // Три доли. — Київ: Літопис, 1999. — С. 73-84.
3. Болабольшенко Анатолій. Хроніки печерного життя (Історичні нариси) / Анатолій Болабольшенко. — Київ: Щек і Хорив, 2005. — 152 с.
4. Борисюк (Скрипка), Т. Трагедія великого роду / Тамара Борисюк (Скрипка) // Літературна Україна. — 1991. 1 серпня. — С. 7.
5. Вальо, М. А. Марія Деркач (1896—1972): бібліографічний покажчик. Спогади. Розвідки. Листи. / М. А. Вальо. — Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України: Видавничий центр Фенікс Лтд, 1999. — 254 с. + 15 фото.
6. Вальо, М. Подвиг сестри Лесі Українки. Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач / Марія Вальо // Дзвін. — 1995. — № 5 (607). — С. 105-121.
7. Даниленко, В. Ізидора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції / Василь Даниленко. — Київ: Смолоскип, 2011. — 255 с.: іл.
8. Диба, А. «А одну з моїх сестер поцінує вся радянська громадськість...»: сторінки слідчої справи Ізидори Косач-Борисової / Алла Диба // Леся Українка і сучасність: збірник наукових праць. — Луцьк: Волинська обласна друкарня. — 2005. — С. 486-499.
9. Диба, А. «Благаю Вас допомогти мені реабілітувати себе і повернути мені свободу...»: матеріали слідчої справи Ізидори Косач (Борисової): [для

ювілейного збірника на пошану Сергія Білоконя. Готується до публікації у збірнику. Лютий 2019 р.] / Алла Диба. — Комп. набір: 4 с.

10. Диба, А. Брат, міністр, президент, або До проблеми наукового пошуку на теренах досліджень про Лесю Українку / Алла Диба // Українська Літературна Газета. — 2018. — № 20 (234). — С. 16-17.

11. Диба, А. Гірка дорога повернення : спроба осмислення проблеми / Алла Диба // Просвіта. — 1996. — 17 лютого. — С. 4.

12. Диба, А. Донна Ізидора з роду Косачів / Алла Диба // Час/Time. — 1996. — 12 квітня. — С. 12.

13. Диба, А. Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки) : конспект Алли Диби / Алла Диба // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : науковий збірник / упоряд. А. Силук. — Луцьк, 2011. — Вип. 4. — С. 26-30 + 14 документальних фото.

14. Диба, А. Із сузір'я друзів : Звитязці Кобилки-Сидоренки (матеріали до майбутньої енциклопедії Лесі Українки) / Алла Диба // Волинь філологічна : текст і контекст. Універсум Лесі Українки : збірник наукових праць / упорядкування С. М. Романова. — Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2016. — Вип. 22. — С. 245-259.

15. Диба, А. Квітка для Лариси Косач (До історії взаємин Лесі Українки та Климента Квітки) / Алла Диба // Бібліотеки у збереженні культурної спадщини : матеріали Всеукраїнської науково-краснознавчої конференції, присвяченої 75-й річниці Обласної бібліотеки для дітей Житомирської обласної ради (26 вересня 2013 року, м. Житомир). — Житомир : Видавець Марина Косенко, 2013. — 165-173.

16. Диба, А. Квітка: Штрихи до портрета унікального українського подружжя / Алла Диба // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. — 2000. — № 2. — С. 179-185.

17. Диба, А. Максим Славинський : архітектор свободи / Алла Диба // Літературна Україна. — 2018. — № 25 (5758). — С. 14.

18. Диба, А. Наша гірка дорога до Лесі Українки / Алла Диба // Визвольний шлях. — 1994. — № 4. — С. 479-489.

19. Диба, А. Наша гірка дорога до Лесі Українки : спроба осмислення проблеми / Алла Диба // Жіночий світ (Канада). — 1993. — № 7-8. — С. 4-10.

20. Диба, А. Незнищений паросток золотого віку / Алла Диба // Слово і час. — 1997. — № 11-12. — С. 104-107.

21. Диба, А. Поневіряння роду Косачів-Драгоманових / Алла Диба // Зона. — 1995. — № 9. — С. 53-61.

22. Диба, А. Про себе, про родину, про Батьківщину...: розповідає вчений і громадсько-політичний діяч Климент Квітка (1880-1953). [Частина перша]

/ Алла Диба // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : науковий збірник. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, Луцьк—Колодяжне 18-19 травня 2004. — Луцьк, 2004. — Вип. 3. — С. 245-247.

23. Диба, А. Про себе, про родину, про Батьківщину...: розповідає вчений і громадсько-політичний діяч Климент Квітка (1880-1953). Частина друга / Алла Диба // До дня народження М. П. Старицького 14 грудня 2006 року: матеріали наукового семінару «Роль визначних особистостей—митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX—початку XX ст.». — Київ : ВПЦ «Київський університет», 2007. — С. 18-24.

24. Диба, А. Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки / Алла Диба // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині : науковий збірник. — Луцьк, 2009. — Вип. 33. — С. 153-158.

25. Диба, А. Про себе, про родину, про Батьківщину...: розповідає вчений і громадсько-політичний діяч Климент Квітка (1880-1953) : [слідами архівних матеріалів : Климент Квітка, Леся Українка та інші] / Алла Диба // Проблеми етномузикології : науково-методичний збірник / редактор-упорядник О. І. Мурзина. — Київ : НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2014. — Вип. 9. — С. 226-242.

26. Диба, А. Сподвижники : Леся Українка у колі соціал-демократів / Алла Диба. — Київ : Основні цінності, 2003. — 173 с. : 32 с. фото. — (Спадщина).

27. Диба, А. «Сум чужинецький огортав...» : документи про долю родини Лесі Українки у період Другої світової війни / Алла Диба // Волинський музей: історія і сучасність : науковий збірник. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. Колодяжне, 24—25 лютого 2006 р. — Луцьк, 2006. — Вип. 3. — С. 70-73.

28. Диба, А. Трагедія Ізидори Косач / Алла Диба // Волинь (Луцьк). — 1998. — № 50 (13478). — С. 7 ; № 51 (13479). — С. 7 ; № 53 (13481). — С. 7 ; № 54 (13482). — С. 3.

29. Диба, А. Українка з Києва (До біографії сестри Лесі Українки Ізидори Косач-Борисової) / Алла Диба // Леся Українка та родина Косачів в контексті української культури. Тези та матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції 24—25 лютого 1996 року. — Колодяжне, 1996. — С. 16-17.

30. Диба, А. Українською незалежністю покликаний : [до біографії плеядівця Максима Славинського] / Алла Диба // Українська Доля. — 2012. — № 48 (296). — С. 5.

31. Диба, А. Українці свого дому (Шляхами пошуку національного, політичного, соціального і духовного ідеалу для себе та батьківщини) Алла Диба // Леся Українка: доба і творчість : збірник наукових праць і матеріалів

: у 3 т. / упорядник Н. Г. Сташенко. — Луцьк : Волин. нац. Ун-т ім. Лесі Українки, 2009. — Т. 2. — С. 37-64.

32. Одарченко, П. «...Я завдячую життям Лесі» : інтерв'ю з Ізидорою Косач-Борисовою 30 квітня 1971 року. Вашингтон. Публікація Сергія Гальченка / Петро Одарченко // Літературна Україна. — 1996. — 21 березня. — С. 6.

33. Скорульська, Р. Остання зірка «Плеяди» / Роксана Скорульська, Роксана Харчук // Слово і час. — 1998. — № 3. — С. 81-85.

34. Славінський, М. Заховаю в серці Україну / Максим Славінський. — Київ : Юніверс, 2002. — 416 с. : фотогр. 16 с.

35. Славинский, М. Национально-государственная проблема в СССР : [оригінал вилучений зі слідчої справи М. А. Славинського й представлений у Київському Музеї Миколи Лисенка] / Максим Славинский. — Париж, 1938.

36. Суровцова, Н. Спогади / Надія Суровцова. — Київ : Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — 432 с.

37. Центральний державний архів громадських об'єднань України:

1) Справа Ізидори Петрівни Косач (Борисової). — Фонд 263, одиниця зберігання 58954, коробка 1502;

2) Справа Юрія Григоровича Борисова. — Ф. 263, од. зб. 40412, кор. 483 та од. зб. 32646, кор. 252;

3) Справа Климента Васильовича Квітки. — Ф. 263, од. зб. 17946;

38. Шалагінова О. Сестри / Олександра Шалагінова // Київ. — 1992. — № 3. — С. 121-126.

Алла Діба

Найкраща лілея з родинного саду Косачів

Ольга Косач-Кривинюк (1877—1945)— молодша сестра Лесі Українки. Жартівливі домашні імена—Ліля, Лілія, Лілея, Ліцик Пуц, Пуцик, Олег, літературний псевдонім—Олеся Зірка. Для сестри Лариси—Моя Джілія! Mio Giglio bianchissimo «Gigio carissimo!» («найдорожча Лілея!» італ.) «Мій Лільчик золотий і рожевий, іскристий» [11, т. 11, с. 378]. «Ліліточка» [11, т. 11, с. 58], «моє Лілінятко» [11, т. 11, с. 297], «Mio Giglio d'oro!» «Моя золота лілеє!» (італ.) [11, т. 11, с. 312], «моя Ліліціка» [11, т. 11, с. 326], «Gigio bellissimo!» «Найпрекрасніша лілея!» (італ.) [11, т. 11, с. 357], «Лілеєнько моя!» [11, т. 11, с. 368], «Ліцику» [11, т. 11, с. 369], «Giglio carissimo!» «Найдорожча Лілея!» (італ.) [11, т. 11, с. 372]. «Мій Лільчик золотий і рожевий, іскристий» [11, т. 11, с. 378]. Народилась 26 травня 1877 року в місті Новограді-Волинському (колишньому Звягелі) Волинської губернії (тепер місто Житомирської області) в родині юриста Петра Антоновича Косача та його дружини Ольги Петрівни, в дівочтві Драгоманової (письменниці Олени Пчілки). Була третьою з шести дітей цього подружжя. Серед перших згадок про сестричку в листуванні Лесі Українки зустрічаємо повідомлення бабусі про те, що чотирирічна Ліля дуже хвастає своїм червоним шарфом, біленькими шапочкою і муфтою, що у неї є чотири ляльки, яких вона постійно переодягає [11, т. 10, с. 11,12]. А вже 1883 року на Шевченкові роковини Ліля разом із Лесею й Михайликом читала вірші [11, т. 10, с. 13]. У Лілі вже є три книжки, стрічка і поїзд з трьома маленькими лялечками [11, т. 10, с. 14]. Семирічна Ліля пече паски і в Колодяжному зробила для своїх ляльок спеціальний «малий огородчик» [11, т. 10, с. 15]. Відтоді, де б не жила, сіє і садить квіти, завзято хазяйнує.

«Позавчора було Лілі рождєніє, і я їй подарила краски, а мама комод для кукол» [11, т. 10, с. 16]. А вже 1888 року брат Михайло подарує

Лілі томик Шекспіра [11, т. 10, с. 21]. І вже 1889 року в листі до бабусі з'являється повідомлення про те, що саме Ліля наполягає, щоб Леся обов'язково їхала до «харківської баби» (Параски Богуш) на лікування [11, т. 10, с. 26]. І відтоді лікарські поради сестри стануть для Лесі необхідними й надзвичайно доречними. Саме з сестрою Ольгою обговорювалися проблеми консультацій та лікування у лікарів Ізраеля, Фінка, Дейча, Тамбурера [11, т. 12, с. 227] і багатьох інших лікарів Ліля порадила консультації більших медичних світил, ніж ялтинські, щодо можливої операції [11, т. 12, с. 233—234]. Про лікування в Італії [11, т. 11, с. 278—280]. Разом із Лесею на різдвяні канікули 1900 року доглядали хворих на скарлатину сестер Оксану та Ізидору [11, т. 11, с. 159].

18 лютого (3 березня) 1907 року в листі до Лілі з Колодяжного обговорює загострення хвороби у Климента Квітки й консультації у Мережинського і Яновського (Фаворському Карпови-Квітки не довіряють), про можливість приїзду Квітки до Колодяжного [11, т. 12, с. 186—187]. 23 лютого (8 березня) 1907 року в листі до Лілі з Колодяжного про хворобу Климента Квітки, про консультації у Модеста Левицького та «молодого Сікорського («Грицька»)» [11, т. 12, с. 190]. Про можливу консультацію Квітки у лікаря Фаворського [11, т. 12, с. 196]. До матері 10 (23) листопада 1907 року з Ялти. Турбується за батька: «Ліля писала, що йому треба буде «усилено» пити йод, та чи не буде се трудно при українській зимі? Може б, краще папа приїхав до нас?» [11, т. 12, с. 218].

За порадою Фаворського була у терапевта. Він сказав, що у Лариси Петрівни, очевидно, туберкульоз нирки і потрібна операція. Отож обговорювали можливості майбутньої операції. Щодо хірурга, то їй радять професора Каспера в Берліні, якусь знаменитість в Одесі, лікаря Радзівєвського. Йдеться й про несприйняття Сапєжка, у якого лікувалась свого часу, коли в курс лікування входили дуже болючі ін'єкції. Просить сестру дізнатись про усі можливі способи лікування ниркових хвороб [11, т. 12, с. 222—223].

До сестри з Ялти (кінець січня—початок лютого 1908 року) пише про лист Квітки, який радить їхати на лікування до Єгипту, просить Лілю прислати їй щось цікаве з німецької медичної літератури, «що конче слід прочитати» і в разі потреби зreferувати. А ще переживає

про справи Михайла Васильовича, Ліліного чоловіка, який 10 (23) вересня 1907 року був зарештований і перебував у в'язниці. 16 (29) січня суд виправдав його, але Леся Українка ще цього не знає. Радіє, що Ліля збирається приїхати до неї: «Для мене се дуже велика потіха, що моя любая Лілеєнька може прибути до мене допомогти при лихий пригоді, тільки, звісно, я не турбуватиму без великої потреби, бо знаю, що нелегко отак зриватись та їхати. Мені тепер їхати було б трудно, найгірше машиною, бо тая машинна тряска найгірше мені вадить, а для моря тепер ще погода дуже непевна» [11, т. 12, с. 226].

А вже 20 січня (2 лютого) 1908 року вона вітає подружжя Кривинюків із «покінченням тарапати», надіється також, що все у неї самої буде добре і їй не доведеться «турбувати Лілеєньки екстренними приїздами». Вчора лікар Тамбурер запевнив Ларису Петрівну, що можна буде вигоїтись і без операції. Вона приймає сонячні ванни на балконі, поліпшився настрій і навіть почала дещо писати. Письменниці тяжко ходити і сидіти, тому більше лежить («думаю купити собі солом'яний шезлонг, щоб і надворі лежати»). Просить Михайла Кривинюка довідатись у «Віснику», чому вона не одержала у Балаклаві XII книжки, як і VIII, IX та X, а прередплату хай беруть із «гонорару «Кассандриноного», коли нема звичаю посилати gratis авторам і більших речей, коли ж є звичай, то й гаразд, але адресу ялтинську хай затямлять». Передає поцілунки від себе і Квітки подружжю і малому Михайлику, мамі і Geschwister (сестрам) і додає: «А що ж Аляльо не пише?», чекаючи окремої звістки від улюбленого племінничка Михайлика [11, т. 12, с. 227].

З листа до матері від 3 (16) лютого 1908 року з Ялти: «Та ото тії медичні теми якось і томили, і настрій одбивали, а треба було з ними якось покінчити. Послухавши Лілі і Максима Івановича, я поки що оперуватись не збираюсь, але й на повірку не їду—нехай уже як зовсім тепло стане, бо я тепер холоду більше усього боюся, себто не тільки теоретично «простуди» там якої чи що, а таки просто саме учуття холоду мені до невитримання прикре, і я інстинктивно його уникаю. Ще й завважила я, що ходіння і їзда мені шкодить. Отож, може, скоріш поправлюсь, не рипаючись. Коли б тільки швидше справжня весна настала, щоб сонця було багато! А то тепер усе так: то тепло, то сніг або вітер з півночі. Хоча мене, власне, вітер мало ді-

ймає, бо наша веранда добре захищена від півночі, то як тільки сонце світить, на їй можна вигрітись як слід». Пише про те, що Квітка їй багато допомагає, що вже почав працювати у Сімферопольському суді, але перебуватиме в Ялті, допомагаючи тутешньому слідчому. Але хотів би працювати в адвокатурі чи нотаріаті, та не має потрібних зв'язків, щоб влаштуватись» [11, т. 12, с. 230 — 231]. Написала нове оповідання, мріє про маленьку історичну повість з татарсько-українських часів для «Молодої України». Роздумує про можливість неможливості написання Квіткою якихось музикознавчих статей для «Рідного краю». [11, т. 12, с. 231 — 232]. І вже згадується перспектива лікування в Єгипті: «Ліля певне, мала Вам розказати, що я тепер серйозно хвора і хотіла лізти під хірургічний ніж, та послухала Ліліної поради і відклала трохи надалі цю справу до консультації з більшими медичними авторитетами, ніж ялтинські. Воно, справді, вирізати нирку недовго, та вже назад не пришиєш «в разі помилки», а такі «помилки» трапляються... Можливо й те, що мене вже і різати запізно, тоді прийдеться кудись в Каїр мандрувати або й далі... Найприкріша мені та перспектива, що коли б не прийшлося дожити віку на чужині, то туберкульоз нирок найбільше вимагає дуже сухого і гарячого клімату, а де ж його взяти на Україні?» [11, т. 12, с. 233 — 234].

Постійно обговорюватимуть вони й Ольжину роботу лікарем десь поруч із Ларисою й Квіткою — в санаторії у Євпаторії [11, т. 12, с. 241 — 243], на Куяльницькому лимані [11, т. 12, с. 238] (таких варіантів було море). Леся Українка обіцяє допомагати глядіти Ліліного сина Михайлика, доки сестра буде на роботі, а Михайло Васильович теж може шукати собі місце служби [11, т. 12, с. 238 — 243]. Про це ж саме писала Кривинюкам з Кавказу. Але всі ці проекти не зрелізувалися [11, т. 12, с. 243 — 245, 246]. Проситиме батька Сергія Мержинського Костянтина Васильовича допомогти нареченому, а згодом чоловікові сестри Ольги Михайлові Кривинюку з роботою у Мінську. Але подальших свідчень про перебування Кривинюка у Мінську, крім провесни 1901 року ми теж не маємо.

У знаменитому листі Лесі Українки до брата Михайла від 26 — 28 листопада (8 — 10 грудня) 1889 року з Колодяжного, в якому письменниця засвідчує перекладацьку програму гуртка «Плеяда», серед іншого можемо прочитати й таке: «Пуц обіцяв перекласти «Грібуля»

(казку Жорж Занд) і «Муму» Тургенєва» [11, т. 10, с. 40]. Отож вона стала молодшою учасницею гуртка «Плеяда» — українського нелегального університету кінця XIX століття під орудою їхньої матері Ольги-старшої (Олени Пчілки) та сестри Лариси (Лесі Українки).

Цікаво й те, що Ліля завзято хазяйнує, іноді залучаючи до цього й своїх учителів-студентів (всі вони більше чи менше, але співпрацювали з «Плеядою»): «Пуцовий учитель приймає живу участь в ягодних справах, я навіть не сподівалась сього. Пуцук в антрактах між учінням і гойдалкою теж варить і господарює» (лист Лесі Українки до матері від 26 червня 1890 року з Колодяжного) [11, т. 10, с. 62]. «Тим часом Олеся гребеться у садку, мов курка, все садить, та пересаджує, та насаджує, на се йде той час, що застається від науки» [11, т. 10, с. 152]. Друзі-плеядівці Аркадій Верзилов, Микола Спілліотті були вчителями сестри Ольги.

А у листі до сестри від 4 березня 1891 року з Берліна Леся Українка докладно розповідає обставини свого перебування в берлінській клініці та той апарат, який німецькі лікарі приладнали їй на хвору ногу. Також дуже дотепно описує свій похід до цирку та у театр. Вона ділиться з сестричкою усім, що її хвилює й надихає на творчість: «Ой, Пуцю-ішацю, шкода, що ти не їздив човном при місяці по морі, — ото то добро! Я, після того, як двічі проїхала таким способом, то тепер мені аж мріється, як би його знов яким способом пуститись на море у білому човнику! Та, певне, з того нічого не буде, бо сама я не можу, а Родзевич щось-то не приходить просити, певне, без тебе не хоче» [11, т. 10, с. 98]. Один час Ліля і кузен Антон Шимановський почали за прикладом Лесі вчитися малюванню, але їм це швидко обридло [11, т. 10, с. 148 — 149].

Разом з сестрою вони часом мешкали у Києві і вчилися разом [11, т. 10, сс. 168, 171]. І одна з найважливіших згадок про «Плеяду»: «От на сім тижні знов їду в Київ, але вже на сьому буде кінець до якого часу, бо буду там сидіти цілу зиму. Будемо ми удвох з Олесею дальшої науки здобувати та в Києві Парнас основувати при помочі «Плеяди», в якій, сподіваюсь, вдасться мені деякі реформи провести» [11, т. 10, с. 172]. Далі вже з листа Лесі Українки до Драгоманових від 18 (30) жовтня 1893 року з Києва: «От врешті ми таки вибралися в Київ і поселилися на своїй давній вулиці — Стрілецькій. Маємо дуже гар-

ненькі дві хатки і живемо з комфортом, на який я, признатися, не сподівалась. Олеся моя почала вже вчитись (вона, бачте, тепер м о я par excellence*), тепер сидить і строчить різні конспекти. Вчиться вона тепер німецької і французької мови, географії, зоології, ботаніки, історії і математики, а з Нового року буде більше вчитись, коли справлятиметься добре. Я вчитимусь англійської мови і ходитиму на публічні лекції, що тепер читаються в університеті» [11, т. 10, с. 175]. Як вони там живуть, з ким зустрічаються? А ось так: «Ну, приходять вже всі Пуцові професори, і Пуц вчиться дуже ретельно, не забуваючи при тім і моїх уроків: історії та німецької мови. Старається таки! Так він настроїв себе на учений лад, що навіть намагається йти зо мною сьогодні на публічну лекцію хімії в університет. Ну, що ж, нехай іде, нехай привчається до лекцій університетських. Намагався він двічі, щоб іти в театр, але я не пішла — рано ще, нехай колись потім, та й не за тим ми сюди приїхали, щоб гроші на театри розпускати. По гостях не ходимо, були тільки ото в початку тижня у Лисенків та у Борецьких, а більш нігде удвох не були» (з листа Лесі Українки до матері від 24 жовтня (5 листопада) 1893 року з Києва) [11, т. 10, с. 176]; «Пуц поводитьсь поважно і справно, — я починаю думати, що з нього вийде колись порядна студентка» [11, т. 10, с. 178]. На Стрілецькій у Києві Ольгу і Ларису Косач вчила грі на фортепіано Ольга Олександрівна О'Коннор (перша дружина Миколи Лисенка). Тут Лариса переклала одну пісню Овідія [11, т. 10, с. 432]. Цей же період освячений тим, що Леся Українка написала для своєї улюбленої сестрички Лілі спеціальний підручник «Історія східних народів». Ця книжка була видана Ольгою Косач-Кривинюк у Катеринославі 1919 року.

Ще кілька штрихів їхнього побутування, дуже важливих для обох: «У нас в квартирі єсть фортепіано, так що Ліля може учитись музики і я можу грати скільки вгодно» [11, т. 10, с. 182]; «Ми з Пуциком часу дарма не тратимо — після твого виїзду пів книжки (II тому) «Рима» вивчили, навіть більш ніж півтому. Я думаю, що ми історію скінчимо до Нового року, і німецьким я теж займаюсь» [11, т. 10, с. 197]; «У нас в Києві тепер вже починається справжня весна, дуже тепло і гарно, так що Ліля вже по проліски для гербаріуму збирається за город» [11, т. 10, с. 225]. А в листі Лесі Українки до сестри Ольги від 10 (22) * par excellence — переважно (франц.)

вересня 1894 року з Софії з'являється думка, яка болітиме їй всі наступні роки життя: «Невже прийде до того, що ми з тобою не будемо бачитись сливе по цілих роках, як тепер з Мишею?

Який се жалі! Тільки що ти дійшла таких літ, що можеш товаришем бути, а тут уже приходиться думати про розлуку. Але знаєш: *gdybym mała dwanaście siostr, wszystkich bym wykierowała na profesorow**, якби то від мене залежало» [11, т. 10, с. 261—262].

Наступний штрих до портрета сестер: 1891 р. Леся Українка разом із сестрою Ольгою відвідала Канів, куди привезла вишитий власноруч рушник, яким прикрасила портрет Кобзаря у хаті доглядача поетової могили. І новина, яка знову ж об'єднала: «[...] Наш Миша вже оженився. Весілля його було 12 сентября у Києві. Я. папа та Олеся були при шлюбі, а потім ми забрали наших молодих і поїхали до нас того ж таки дня» (Леся Українка до М. П. Драгоманова, 3 (15) жовтня 1893 року з Колодяжного) [11, т. 10, с. 172]. Нареченою старшого брата Михайла стала подруга їхнього дитинства Олександра (Шура) Судовщикова, теж плеядівка.

Лист Лесі до Лілі:

«1 січня 1895 р. Софія

181/2095, Софія

Честита ти

Нова година!

Бажаю тобі весняного поспіху на всіх полях, на науковому і людovому!

Твоя Леся» [11, т. 10, с. 271].

Але й сама вона ніколи не відстає від захопленої навчанням сестрички. У листі від 8 травня (20 квітня) 1895 року з Софії Леся Українка повідомляє сестрі про те, що у Болгарії продовжує вивчати англійську мову: «По-англійськи я вже бреду, навіть писала до Шури листа по-англ[ійськи]. Учу тепер граматику (зложеною для англічан) і пишу compositions** переклади (не з учеників, а так з якої книжки) і листи до фіктивних або справжніх friends***» [11, т. 10, с. 300].

* «*gdybym mała dwanaście siostr, wszystkich bym wykierowała na profesorow*» — якби я мала двадцять сестер, усіх би виховала на професорів (польськ.)

** Compositions — композиція (франц.)

*** Friends — друзі (англ.)

Але не тільки книжкою й музикою живляться вони: 10 вересня (29 серпня) 1895 року з Колодяжного: «Напиши мені, будь ласка, як робити пастилу з яблук, то я зроблю її чимало бо жиди вже дали одсипу корець дуже добрих яблук). Також напиши мені рецепти повидел яблук і слив, спосіб маринування слив і грушок, і то не гаючись, бо грушки вже лежать в погребі (все надзвичайно раптово поспіває цей рік), а сливки от-от будуть трусити. Спитайся у мами, чи треба увесь сир ховати для нас, чи можна частину проддати, бо його дуже багато оддушується, уже знов зібралось стільки, як я в Київ послала.

Прости, що лист такий сухий, «хозяйственный». Що ж робить, перший раз в житті беру на себе роль євангельської Марфи, тоді як перше скоріш наближалась до Марії, отже, й мова у мене відповідна новій ролі» [11, т. 10, с. 300—301].

Звичайно ж, не тільки про господарчі питання поєднували поетесу з сестрою. З листа Лесі Українки до Людмили Драгоманової від 29 серпня (10 вересня) 1895 року з Колодяжного: «Сьогодні, риючись між покинутими Олесею нотами, я знайшла баркаролу Чайковського (дядько любив сю п'єсу і двічі казав мені грати її для нього), я сіла грати її, се другий раз після довгого перериву, але перший раз з мого грання зовсім нічого не вийшло. Я грала, і здавалось мені, що він сидить десь за мною і слухає...» [11, т. 10, с. 322].

З листа Лесі Українки до Лідії Драгоманової-Шишманової від 30 січня 1896 року з Києва: «Ну, які ж тобі факти написати? Що Олесь виграла коня, се ти вже знаєш, клопоту з ним було багато, і тепер наші стали на тому, щоб сього Буцефала одправити в Колодяжне і там учить до верхової їзди; сьогодні приїхав з Кол[одяжного] чоловік, щоб забирати коня. Друга новина, що на тім тижні буде весілля Людї С[тарицької] таки з тим паничем, що то мама писала, — треба сподіватись, що в їх ménage* ніколи не треба буде видумувати пороху, то, може, все обійдеться гаразд. Ми з Олесею вже отримали запрошення в дружки, і «по долгу дружбы» треба іти, хоч мені і не хочеться зовсім» [11, т. 10, с. 334]. Коні — то особлива тема для Косачів. Леся була єдиною в родині, яка через хворобу не сідала на коня. Саме на коні прибув до Колодяжного через багато десятиліть онук Оксани

* Ménage — подружжі (франц.)

Косач Роберто Гааб. А те весілля подруги, на яке не дуже хотілося йти, подарувало сестрам найближчого друга, боярина Михайла Кривнюка, якому судилося стати чоловіком найкращої з Косачів Лілеї.

Весною 1897 року в Києві Лілея брала участь у Шевченківському вечорі у Літературно-артистичному товаристві, де застудилась [11, т. 10, с. 366]. Лариса тим часом дуже рідко буває у Києві й не може брати активної участі в громадській роботі, відвідувати театр, вечори, концерти, які так любить: «Жаль мені, що треба жити на чужині, але ж трудно інакше набрати сили для неминучого кровопускання. В Києві, я знаю, я розтрачу дуже швидко все, що тут здобула» (з листа Лесі Українки до сестри Ольги від серпня 1897 року з Ялти) [11, т. 10, с. 379]. І про ще один великий жаль ділилася вона з сестрою: «Воно таки погано, що укр[аїнський] літератор не може «в своїй хаті» ні шеляга заробити, і се справжній наш хрест — оте оббивання чужих порогів, ще ж слава богу, що я маю як перебирати та вибирати, а інші, то й в калюжу сідають, бо так мусять» [11, т. 11, с. 374]. Цю пекучу несправедливість почуваємо ми, українські письменники і через століття... І поруч надзвичайно важливе свідчення від письменниці: «З твого листа глянула на мене така жива, молода, гаряча душа, що далєбі, яснішим здався світ навколо і не такою страшною прийдешність. Я думаю, що ми ніколи не розійдемось різно, завжди будемо рідними не тільки по крові, але й по духу, — а чи кожна людина знає таких рідних? Коли б ми тепер були вкупі, багато з того, що я тепер кажу, не треба було б казати, воно було б видно так само. Я помогла б тобі плакати, як торік, не допитуючись, не вимовляючи зайвих слів. Недарма я часом порівнюю себе з плющем, єсть в мені щось смуткове, через те, може, й чуже горе ніколи не здається мені пустим, не вартим уваги. У нас з тобою є спільна риса: почуття товариства і братерства не тільки до своїх, але й до чужих, не знаю, що заложило його в нас, виховання чи природа, тільки в нас воно дуже розвите [...]» (з листа Лесі Українки до сестри Ольги від 16 (28) листопада 1897 року з Ялти) [11, т. 10, с. 404].

Вона підтримуватиме сестру в найскладніших життєвих ситуаціях: «Михайла Васильовича мені безконечно шкода, а товаришам його коли б хто плюнув межі очі, то заробив би спаленіє душі, бо не можна так надуживати «правом кожної людини бути свинею». Жаль,

що я не побачу його перед висилкою і не поможу тобі в виряджанні. На днях маю надію знов трохи розжитись на гроші, тоді пошлю їх тобі в щот торішнього довгу, ти маєш добрість не нагадувати, а тобі, либонь, тепер потрібні гроші» (з листа Лесі Українки до сестри Ольги від 16 (28) листопада 1897 року з Ялти) [11, т. 10, с. 407]. Нареченого Лілі Косач М. В. Кривинюка, тоді студента Київського університету, було заарештовано у зв'язку зі справою про Союзню раду київських об'єднаних студентських організацій і земляцтва та за зберігання і розповсюдження протиурядових видань, після чого він був висланий на два роки до Астраханської губернії [12, т. 10, с. 509]. Вони писатимуть йому листи, збиратимуть посилки, добиватимуться й чекатимуть звільнення. Тому й напише Лариса сестрі, знаючи, що Ольга тяжко переживає арешт М. В. Кривинюка, якого в цей час відправляли з Лук'янівської в'язниці на заслання: «Я допомгла б тобі плакати» [11, т. 10, с. 517].

Через Лілю і Павла Тучапського передавала вінок на могилу Миколи Ковалевського, батька загиблої подруги Галі Ковалевської-Деген [27, т. 10, с. 402-403]. У цьому ж листі до сестри прозвучали ще одні надзвичайно важливі для Лесі Українки слова: «Не можна, гріх бути інвалідом, коли так багато роботи і так мало людей, треба перестати ним бути, коли не можеш зараз, то через рік, через два, через три, а все-таки треба вийти в люди! І я вийду або під ножем пропаду, а так не зостанусь» (12 (24) листопада 1897 року з Ялти) [11, т. 10, с. 403].

Леся Українка напочатку нового століття пережила одну з найтяжчих життєвих трагедій — хворобу і смерть коханого Сергія Мержинського. Сестра Ліля має свої особисті переживання — вирішується її власна доля. І тут порадиником і «свахою» для неї стає сестра Лариса: «Я знаю, Лілея моя, як багато у тебе думок тепер, коли здається, що я їх вкупі з тобою думаю як ти. Коли ти м о ж е ш, то се вже досить для жінки з косачівського роду (згадай, що нам часом на сю тему тітки говорили), і, нарешті, життя кожної людини складається з моментів, часто суперечливих між собою, треба тільки, щоб твоя дружина розуміла і поважала у с і ті моменти. Ти розумієш, що я хочу сказати? Єсть речі, що якимось не кладуться schwarz auf weiss*...

* schwarz auf weiss — чорним по білому (нім.)

Я думаю, відкладати було б гірше не тільки для М[ихайла] В[асильовича], але і для тебе, — невиразне становисько завжди мучить, коли воно надто довго триває, і ти добре зробиш, коли покладеш йому край. Порвати ви б не могли безкарно для обох, та й немає рації, поривати: повної і д е н т и ч н о с т і в думках і почуттях двох дорослих і під різними впливами вихованих людей, я пере-свідчена, не може бути, її навіть не треба вимагати, бо гармонія не в ідентичності... Ні, виходить сухо, педантично, книжно... Лілея моя, здається, я на сей раз втратила всякий дар слова (принаймні писаного)!

Врешті, так буде, бо так мусить бути, — і знаєш, коли я вперше зовсім уже виразно побачила, що так мусить бути? Тоді, у Мінську, як ми з тобою одного ранку розмовляли. Я тільки нічого порадити тобі не могла, бо я не вмю радити, а тільки розуміти і співчувати, ні, навіть передчувати, — тільки мої передчуття ніколи мені нічого не помагають. Є речі такі, що людина мусить на них доважуватись сама, не питаючи ради нічиєї, і я рада, що моя Лілея має сю одвагу. Не порадою, а спільною розмовою, щирою, одважною, хотіла б я допомгти тобі вияснити ті питання, що тільки я одна у тебе розумію. Так, я одна, бо я багато в чому думаю і відчуваю інакше, ніж решта нашої родини і твої приятелі, але ж н о р м а л ь н и м людям багато чого недоступно такого, що зовсім ясно стоїть для таких ненормальних, як я.

Виключаючи спорні моменти (про них будемо г о в о р и т и, коли хочеш), я безмірно рада за тебе (се видно й по неладу мого стилю і почерку), що ти матимеш таку справді вірну і щирю дружину. Не мірай і не важ, хто більше, а хто менше любить, бо на ці речі не досить відомих «намерений», а треба іншого, не математичного. Не мірай і не важ, не збирайся жити, а ж и в и, люби, скільки можеш і як можеш, то менше буде жалю, вір мені, ніж коли б ти все розмірила, розважила і відклала на завтра, бо «завтра» не завжди приходить.

Се дуже мало походить на тверезу раду старшої сестри, але ти знаєш, що твоя сестра часто буває «без вина п'яна» і т в е р е з і с т ь не належить ні до її цнот, ні до її професії. Ні, ні, я нічого не раджу тобі і навіть не бажаю, а тільки буду щаслива за тебе, коли ти будеш щаслива, а здається, ти досі мала репутацію взагалі щасливої

(і «линовище» найшла*). Ось бачиш, тепер навіть все до цього часу обходиться без драм, так властивих нашій родині при всяких «рішучих моментах». Ну, коли вже Микунька «дає своє благословенство» (запевне, навіки нерушиме), то, певне, воно таки «іменно» так слід. Але справді, М[ихайло] В[асильович] покорив увесь наш клан (се перемога навіть численно немала!), бо він справді, об'єктивно взявши, має право на найбільшу симпатію. Щодо мене, то коли я називаю його своїм б р а т о м, то се не на жарт і не марне слово. В яких би він відносинах не був до тебе, для мене він уже раз назавжди брат. Ще на Новий рік наше з ним побратимство не було вже пустою формою, а потім ті страшні і незабутні для мене часи, що ми вкупі з ним пережили в Мінську, зробили його мені ще ріднішим, показали мені всю одвагу і разом з тим ніжність його серця. Коли найближчі приятелі мого нещасного друга боялися «розстроїти собі нерви» його видом, в той час М[ихайло] В[асильович], не примушений ніяким «довгом серця», був для нього (і для мене ще більш) справжнім братом милосердя і помагав так, як тільки було в людській силі допомогти. А вже до мене самої він і тоді і потім був таким уважним, що коли б хотіли віддати мірою за міру, то, певне б, знов математика зрадила б — може, ти вже якось відплатиш за мене...» (з листа Лесі Українки до сестри Ольги від 27 травня (9 червня) 1901 року з Кімполунга) [11, т. 11, с. 234—235].

З листів до сестри цього періоду ми все більше дізнаємося про саму Ларису Косач, про те, що відбувається у її зболеній жіночій душі: «Хвалю тебе, Лілея моя славная, що ти не ставиш в с ь о г о на карту любові, Мені дивно, що т[ьотя] Єля міряє любов тільки надзвичайним аршином, я думала, що і в неї аршин наш. Взагалі вона мене тепер де в чому здивувала, та про се колись потім, не так се важно. Тільки ж не вважай ти ак занадто і на в с і околичності, бо знов же й у «жінок Косач» не раз буває, що вони приносять жертви таким людям або й околичностям, що зовсім того не варті. Не раз буває, що ми щадимо ті кошти, яких все одно ошадити не можемо і вони йдуть на справи, ще менше важні, ніж наші; не раз ми, щоб не зачепити чийого занадто дражливого почуття, ріжемо собі душу

* «линовище» найшла — за поліським повір'ям той, хто знайде шкіру вужа, той буде щасливим

і завдаємо серцю повік незагойні рани. Але ж се вже «самосожигание» і до нього допускатись не слід. Коли ти щаслива і маєш у всьому удачу, то не ображай своєї долі, не відпихай її дарунків, не марнуй їх» [11, т. 11, с. 380—382].

«Коли ти щаслива і маєш у всьому удачу, то не ображай своєї долі, не відпихай її дарунків, не марнуй їх. Що ти не переводишся до Львівського університету, се, звісно, так і слід, бо тепер українцям ганьба вступати до нього. Що М[ихайло] В[асильович] не їде до Києва, то теж розумно, бо міг би зруйнувати ледве-ледве налагоджену справу своєї заграничної науки. Але чому тобі не поїхати в гості до нього, то вже я не знаю. Вже ж од того нічого не завалиться і не пропаде, ні матеріально, ні морально. Се, звісно, ваше спільне діло, а не моє, тільки ж коли ви говорите зо мною на сі теми, то й я вимовляю свою думку» [11, т. 11, с. 381].

«Любов абсолютної справедливості не знає, але в тім її вища справедливість. В світі стільки несправедливо-прикрого, що якби не було несправедливо-лагідного, то зовсім не варто було б жити. Не від нас залежить поправити більшу половину всесвітньої несправедливості безпосередньо, будем же поправляти її іншою несправедливістю — любов'ю!» [11, т. 11, с. 382].

Лариса щиро надіялась, що саме у Лілі в родині і в сродній праці все складеться якнайкраще. Багато в чому вона була права, щоправда не могла передбачити багатьох майбутніх жакливих ударів долі, які випали на її сестру. Одним з найтяжчих була смерть «найкращої з людей», їхньої Лесі, але про це дещо пізніше.

Лариса обговоєє із сестрою її майбутнє весілля, і хоче бути на ньому дружкою [11, т. 11, с. 236]. А згодом без звісток про весілля повідомлення: «В кінці 1904 року Ольга Петрівна вийшла заміж за Михайла Васильовича Кривинюка, що вчився тоді у Празькому політехнічному інституті, і виїхала до Праги» [9, с. 892]. Спочатку вони жили невінчаними, народився старший син Михайло. Треба було добути йому документи. Після консультацій з батьком-юристом Петром Косачем, який, зваживши всі «за» і «проти», — він порадив дітям таки обвінчатися, щоб їхній син не втратив своїх майнових і громадянських прав. Отож у свідочстві про народження Михайла Кривинюка-молодшого, народженого у грудні 1905 року, значився 1907 рік. Пізніше дружина

Михайла Михайловича Ніна Фрідманівна жартувала, що він її обманув, виявившись ще старшим. Подружжя Кривинюків-старших мало трьох дітей: син Михайло, дочка Ольга (померла маленькою. Точних дат її життя ми не знаємо. А на одному з групових фото 1909 року Ольга Косач одягнена у спеціальний сарафан для вагітних, хоча на іншому фото, яке дослідники датують 1916 роком, Ольга Косач-Кривинюк тримає на руках маленьку Ольгу ще до одного року), син Василь (народжений 1920 року). Переживши втрату власної дитини, якій вона, як лікар, не зуміла допомогти здолати страшну хворобу, Ольга Косач-Кривинюк і через багато років не змогла повністю затамувати душевний біль, тому поступово відійшла від медичної практики, почала вчителювати, а згодом стала бібліографом-референтом у Науковій медичній бібліотеці, де працювала як перекладач і консультант відвідувачів названої бібліотеки. І, можливо, саме тому в пізніші роки Ольга Косач-Кривинюк намагатиметься не конкретизувати серед колег свою лікарську діяльність. Звідси могло бути й твердження Валентини Ліщинської про те, що О. П. Косач-Кривинюк була санітарним лікарем, а, отже, людей не лікувала.

За участь у студентських протиурядових виступах Ольга Косач двічі була заарештована. 1903 р. в Петербурзі відбувала тюремне ув'язнення. Перебуваючи поза Києвом, Леся Українка через сестру Ольгу постійно мала конспіративні зв'язки з київськими соціал-демократами та іншими своїми знайомими. 1906—1908 рр. Ольга Петрівна мешкає у Києві, бере активну участь у громадській роботі, зокрема у діяльності «Просвіти». Сестра Лариса, теж перебуваючи у Києві, допомагала сестрі доглядати старшого сина (Михайла Кривинюка-молодшого). Леся Українка повідомляє про це Кобилянській 27 квітня (10 травня) 1906 року, а Ліля робить сестрі масажі на хворій нозі [11, т. 12, с. 162].

30. 05 (12, 16. 06) 1906 року з Зеленого Гаю під Гадячем на Полтавщині: «Хтось поему викінчив, а тепер спішиться скінчити листи, бо зараз сам їде до міста з Лілею фотографувати маленьке ліленятко (йому тепер 1/2 року скінчилось» [11, т. 12, с. 166]. Ми маємо те фото. Маємо й саму сорочечку-вишиванку — подарунок Михайлику від тьоті Лесі (до речі, Лариса Косач залюбки вишивала українські сорочки друзям і рідним. Знаємо ми про сорочки подаровані нею зокрема

лікареві з Ялти Мартиросу Дерижанову та побратимові Михайлові Кривинюку — уставка з цієї сорочки зберігається нині у Київському музеї Лесі Українки). Бабуня Оля (Олена Пчілка) зробила хлопчику теж царський подарунок — журнал «Молода Україна», який почала видавати поруч із «Рідним краєм». Перший номер «Молодої України» з дарим написом Ольги Косач-старшої онукові Михайлику також зберігається у Київському музеї Лесі Українки.

До Кобилянської 25 вересня (8 жовтня) 1906 року з Києва: Ліля ходить працювати до шпиталю, а Леся няньчить Михайлика [11, т. 12, с. 172]. І знову Лариса: «Няньки можна б, я думаю, не брати, бо за Михальом і я могла б доглянути в ті години, коли ти була б занята», — писала вона до сестри [11, т. 12, с. 240]. Називала хлопчика безліччю пестливих імен: «Цілую вас всіх і Тюсінку» [11, т. 12, с. 183]; «Утоніку-Лютоніку — Михалюнку-Люнку міцно цілую — такого любого листочка написала моя шкряботуха!» [11, т. 12, с. 202]. Він був і Аляльо [11, т. 12, с. 227], і «бідненьке утято» [11, т. 12, с. 205], і «Тюсіня, Люнька, Утонька» [11, т. 12, с. 185], — якщо пошукати, то знайдемо ще безліч кращих, найлагідніших імен.

25 січня (7 лютого) 1907 року з Києва Леся Українка повідомляє Гнату Хоткевичу про те, що «Ліля та її синок слабували на дифтерит» [11, т. 12, с. 177]. Може, тому за декілька днів при арешті 1907 року сестри найбільше боялися, щоб жандарми не налякали дитину, тим паче ще не дуже здорову. Тоді мали заарештувати Ольгу Косач-старшу (Олену Пчілку), а вдома на той час була донька Ольга, то її «загребли» разом із сестрою. Але, слава Богу, все обійшлося, хоча сам обшук, затримання і перебування у відділку особливо приємних емоцій не додали. Докладний звіт про цю подію є в листі до матері від 24. 01 (6. 02) 1907 року з Києва: «Ну, ти вже знаєш про ту халепу, що звідкись було взялася на нас. Якесь чисто божевільна історія: натаскати людей, не раз хворих і старих, по участках і, не спитавши навіть нічогісінько, відпустити во-своєси, — кому й нащо потрібно, щоб люди сі одну ніч не ночували дома? Нам з Лілею ще с'як-так було: камера більш-менш чиста і товариство не угодне, та ще Грінченко, що був нашим *vis á vis** по камері, поділився з нами присланою йому з дому стравою (дав пляшку гарячого моло-

* *vis á vis* — візаві або особа навпроти (франц.)

ка і дві котлети), то, значить, ми й без сніданку не zostались. Найгірше було дядині, бо її затаскали аж в Лук'янівський участок (ми були в Либедському), де взагалі було дуже погано, та при її здоров'ї та настрої се все дуже невідходяща річ. Прикро було теж Модестові Филиповичу, бо в жінки його саме було запаленіє легких, та й сам він тільки що перед тим перебув тяжку інфлюенцу. Ну, все ж таки нікому не трапилось великого лиха, і то добре» [11, т. 12, с. 175—176]. Йдеться про печально знамениті арешти української інтелігенції у Києві 1907 року, коли в ніч з 17 на 18 січня у помешканні Косачів відбувся обшук і були заарештовані Лариса та Ольга Косач—остання потрапила під арешт замість матері, яка в цей момент перебувала у від'їзді. Маленького Михайлика довелося залишити вдома під наглядом батька Михайла Кривинюка, який завітав до Косачів на гостину (звучить це дещо парадоксально, але для «розшифровки» треба пошукати, де саме в цей час мешкав і працював Михайло Кривинюк, бо одержати йому роботу було досить важко, та, слава Богу, він у той час не був у в'язниці чи на засланні), Лесиною подруги Марії Биковської (Біляєвої) та служниці Фросі Брешкової: «Утятко наше проводжало нас у полон дуже весело—саме прокинулось тоді, бо то вже була 6 година рано—а перед тим спало і нічогісінько не чуло, що діялось від 121/2 до 6. Маня вже збиралась загостювати його глядіти, якби ми загостювались, але ми вернулись того ж дня, а вона другого дня виїхала у свої Бережці» [11, т. 12, с. 176].

У листах до сестри 1908 року вже йдеться про легендарну експедицію записів українських народних дум від кобзарів, організовану й спонсоровану Лесею Українкою [11, т. 12, с. 261—262]. Далі літопис трудів Ольги Косач-Кривинюк: «З 1910 року до 1922 р. Ольга Петрівна працювала в Лоцманській Кам'янці на Катеринославщині на посаді земського патронажного лікаря. Вона лікувала і опікувалася психічно хворими і дітьми-сиротами. Роки 1920—1921 були дуже тяжкими: на Катеринославщині йшла громадянська війна, шалів голод, діяльність губернського земства була паралізована. У Ольги Петрівни в цей час (1920) саме народився її молодший син. Тяжкі матеріальні обставини змусили всю родину Ольги Петрівни шукати рятунку десь в іншому місці. У той час у Могильові Подільському були значно кращі умови: там не було голоду і можна було знайти заробіток. І Ольга

Петрівна 1921 р. переїхала із своєю родиною до Могильова. Тут вона працювала на посаді викладача української мови» [9, с. 892]. Цей період у житті родини докладніше дослідила видатний дослідник творчої спадщини Лесі Українки Лариса Мірошниченко [12]. Пробувши пару років у Моглеві-Подільському, Ольга Косач-Кривинюк з сім'єю повертається до Києва: «Року 1924 Ольга Петрівна переїхала до Києва і працювала в середній школі ч. 20, викладаючи українську мову. В 1929 році залишила педагогічну працю і перейшла до наукової медичної бібліотеки, де працювала на посаді бібліографа» [9, с. 892—893].

Ще один важливий штрих до біографії Ольги Косач-молодшої: «Під впливом своєї матері Олени Пчілки Ольга Петрівна здавна цікавилася українськими народними вишивками. Вона збирала і опублікувала цілий збірник під назвою «Українські народні взори з Київщини, Полтавщини і Катеринославщини»» [9, с. 893]. Немало вишивала й сама, тим паче готуючи до видання свої альбоми. Отож Київський музей Лесі Українки має унікальну колекцію її вишивок, а сучасні вишивальниці повторюють ті зразки в сучасних святкових і буденних строях.

Не полишала вона впродовж життя своєї перекладацької роботи, яку почала колись зовсім юною в родині та у гуртку «Плеяда», Нині немало її перекладів зберігається у фондах Київського музею Лесі Українки: «Ольга Петрівна відома і своєю літературною діяльністю. В молоді роки в «Зорі» друкувалися її переклади творів світових письменників, підписані псевдонімом «Зірка». Ольга Петрівна перекладала на українську мову з французької мови оповідання А. Доде й Жорж Занд; з англійської—твори Діккенса; з польської твори Е. Ожешко та інші. Ольга Петрівна була також видавцем літератури для дітей» [9, с. 893]. Свою перекладацьку діяльність О. П. Косач-Кривинюк, почавши ще в дитячі роки, в юності стала чи не наймолодшою плеядівкою, а у 1920—30-х роках, саме завдяки перекладам, співпрацюючи з кращими українськими видавництвами, мала якийсь невеликий підробіток, бо ж мала забезпечувати родину, зокрема тоді, коли чоловік був заарештований у зв'язку з процесом «СВУ». Робота перекладача чекала її і у Науковій медичній бібліотеці.

В останні роки життя Ольга Косач-Кривинюк писала спогади про маму і батька, працювала не один рік над вивченням біографії Лесі

Українки, впорядкуванням її листування і над остаточно оформленим цих розвідок в формі великої й безцінної праці про труї і дні Десі Українки. На жаль, ті «заробітки» забезпечували дуже низький рівень побуту. Голодно і холодно, часами хатою шугають голодні пацюки... І саме в таких умовах Ольга Косач-Кривинюк починає писати найголовнішу книгу «Леся Українка. Хронологія життя і творчості» [9]. Сестра Ольга мріє скласти декілька читанок для різного дитячого віку на основі журналу «Молода Україна» та підготувати до друку дитячі п'єси Олени Пчілки (у нас час ті п'єси видала невтомний дослідник Лесі Українки Лариса Мірошниченко). У листах до дослідниці творчості Лесі Українки Марії Деркач Ольга Косач-Кривинюк так описує ті далекі дні: «В житті моему нема нічого нового, ані цікавого сиджу вдома, працюю над «Хронологією» і господарюю, тобто варю примітивно-нескладну страву, палю в грубці, сьак-так прибираю в хаті, мінімально шию-лагоджу і под[ібне]. Те господарство забирає час і нерви. Зате робота над «Хронологією» мене дуже потішає і заспокоює» (3 листа від 23 III. 1943 р.) [2, с. 115].

Цей лист міг би проілюструвати життя «Лесиної Лілеї» в усе попереднє десятиріччя, а й, можливо, навіть двадцятиріччя... Але не повністю. За роботою й турботами не видно болей, які пережила жінка у ці роки. Її чоловік, побратим Лесі Українки Михайло Кривинюк буде заарештований 1929 року разом з друзями — Людмилою Старицькою-Черняхівською та Олександром Черняхівським, дещо пізніше до того гурту прилучиться чоловік Лесі Українки Климент Квітка... На них чекатиме процес «СВУ» — одна з перших жахливих акцій органів «державної безпеки» по знищенню української інтелігенції. Скільки сили й здоров'я піде тоді на порятунок коханого чоловіка, на те, аби не загинути з дітьми у тій жахливій ситуації (старший син Михайло був студентом, молодший Василько навчався в школі)! Кривинюк-старший повернеться з в'язниці старезним дідом, хоча йтиме йому тоді лише шістьдесятій рік. На фотографіях того періоду поруч з ним дружина (їй за п'ятдесят), неначе вже звідала концтабору. Син-підліток немов онук... Але то не була їхня остання біда.

Вони ще встигнуть взяти участь у конференції, присвяченій 70-річчю від дня народження Лесі Українки. Влада запевняє їх, що незабаром у Києві будуть встановлені меморіальні дошки в пам'ять про

сестру і матір... Великого оптимізму не було, але жити якось мусили. І жили... У червні 1941 року Михайло Васильович Кривинюк поїхав провідати у Свердловську старшого сина Михайла. У ті ж дні почалась війна. Михайла-молодшого, інженера-залізничника, забрали на фронт. Старий батько залишився самотнім у чужому уральському місті. 1944 року він потрапив під поїзд, повертаючись з городу, який обробляв, аби не померти з голоду [4;5]. Залишилися його листи до сина Михайла в діючу армію — болючий літопис тих трагічних днів (вони сьогодні долучаються до фонду Ольги Косач-Кривинюк Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України). Син був одним з небагатьох людей, до яких батько міг тоді звертатися рідною українською мовою, звряючи думи своїх безсонних ночей...

Дружина його з сестрою Ізидорою, небогою Ольгою та двома онуками Ізидори Петрівни залишалися у Києві, на окупованій фашистами території. Скоро до них приєднався і молодший син Кривинюків Василь. Він, як і старший син Михайло, з початком війни був на фронті, потрапив до «німців у полон на лівому березі Дніпра під Києвом» (свідчення Ольги Сергієвої), втік з полону й прийшов до матері у Київ. Провалля перед Косачами поглиблювалось, ставали вони «чужими серед своїх», коли Василь Кривинюк (а з ним і вся родина) «перебував під постійною загрозою викриття» як з боку фашистів, так і радянської влади, зважаючи на те «закон про те, що... немає полонених у німців, а то все тільки зрадники...» (свідчення Ольги Сергієвої). Боліла душа за чоловіка і сина, від яких не було ніяких звісток: «[...] я й так не знаю, як дожити те, що мені відміряно Долею, з тою смертельною турботою, що маю за старшого сина і за чоловіка, що за тиждень перед початком війни поїхав до нього побачитися і відпочити та й застряг там (на Уралі) і я вже більше як рік, не знаю, що з ними діється. Ще, хвалити Бога, маю при собі цілого і неушкодженого молодшого сина, що його війна застала у війську та що 15/х-41 прийшов додому з полону. Коли б не це, коли б ще й за нього турбувалася досі, то вже, певне б, не витримала. І так почуваюся дуже зле на здоров'ї та все боюся, що не встигну закінчити роботу» [2, с. 108]. Василя Кривинюка вдається влаштувати на роботу, і у листі до Марії Деркач від 31. I. 1943 року Ольга Петрівна вказує адресу, на яку краще писати, аби листи не пропали: «Київ, Бульварно-Кудрявська вулиця»

ця, ч. 22, Цукрова Централія України, загальна канцелярія Василеві Кривинюкові» [2, с. 112]. І ще: «[...] мала клопіт і хвилювання з молодшим сином Василем, що хотіли мені його послати далеко на роботу, але, хвалити Бога, установа, де він працює, не захтіла його відпустити і виклопотала йому дозвіл залишитися і надалі в ній працювати. А наука його в медінституті вже відкладається на безвість» [2, с. 109]. Працював Василь Кривинюк у загальній канцелярії Цукер-централі експедитором [2, с. 116]. Мати добре знає, що залишатись у Києві синові з кожним днем небезпечніше: «Василь мій усе ще тут і справа з його виїздом так затягається, що вже навіть я, не дивлячись на весь свій смуток од розлуки з ним починаю хотіти, щоб він нарешті їхав, бо боюся, щоб не було йому яких прикростей од такого запізнення» [2, с. 120]. То рядки вже з пізнішого листа 28. V. 1944 року з Праги, але вони повністю відтворюють те, що переживала сестра Лесі Українки у Києві, у Празі, у Львові, в Аугсбурзі, коли навколо вирувала війна і доля її сина була під великою загрозою. А він не поспішав їхати, боячись, «як він залишить мене саму (сестра і племінниця мають досить клопоту зі своїми дітьми, то де їм ще зо мною клопотатися)» (з листа від 5. V. 1943 р.) [2, с. 116]. Не поспішав він, можливо, й тому, що у Києві мешкала дівчина — його перше кохання, та вона не згоджувалася залишати Київ. Але, можливо, найважливішим для них стало те, що дослідниця Марія Вальо — публікатор цих листів — назвала у передмові до публікації них «важким рефреном», цитуючи Ольгу Косач-Кривинюк: «Я тепер що не роблю, то все поспішаю та хвилююся, що не встигну закінчити, а як роблю щось інше, а не «Хронологію», то почуваюся злочинницею, що свій невеликий вже час уживаю не на неї, яку лише я можу зробити якнайкраще» [2, с. 106]. Ці слова так нагадують неодноразові свідчення її сестри Лесі Українки в останні роки життя. Написавши чергову драму (так було і з «Лісовою піснею», і з «Камінним господарем»...), розповідає про те, що, здається, не могла вмерти, не написавши її. Боїться ще, що «втону в цьому морі роботи» (з листа від 11. XI. 1942.) [2, с. 108]. Інколи проривається розпач: «Тяжка річ життя, а доживання то просто — до невитимання гидка й болюча» [2, с. 109]. У передмові до видання публікації листування Ольги Косач-Кривинюк з Марією Деркач п. Марія Вальо зазначає: «З наближенням воєнних дій до Києва восени 1943 року О. Косач-Кри-

винюк з сестрою Ізидорою не наважившись наражати себе і дітей і родинні реліквії на нові репресії і знищення, залишила рідне місто і подалась на Захід. Спочатку у Львів, де О. Косач-Кривинюк зупинилася на деякий час, передавши рештки родинного архіву до НТШ [дещо важливе з родинного архіву сестри все-таки забрали з собою в подальшу путь — А. Д.], налагодивши співпрацю з «українським видавництвом», яке запланувало друк кількох підготовлених нею збірників, у тому числі — неопублікованих творів Лесі Українки з передмовою М. Деркач тощо» [2, с. 106]. Дослідницю доповнює п. Ольга Сергієва, стверджуючи, що сестри залишили Київ окремо — Ізидора Косач-Борисова з дочкою Ольгою і двома старшими онуками Михайлом та Ольгою виїхали з Києва у жовтні 1943 року. До Львова і Колодяжного зїздила лише Ольга Косач-Кривинюк. Потім була Прага, де після довгої розлуки зустрілися сестри — Ольга з Оксаною. Про це в листі до Марії Деркач від 20. IV. 1944 року: «Як я нудьгую за Львовом, за рідною землею, за своїми людьми! Як страшенно жалкую що виїхала звідти і приїхала сюди «на чужину»! Як безмірно боюся, що вже назавжди одірвалася од рідного ґрунту! Побачення з сестрою мало дає радості і їй, і мені: дуже ще ми одвикли одна від одної за 301/2 років і тепер більше дражнимо та нервуємо одна одну, ніж тішимо, бо й вона з хворими нервами людина і в мене нерви тяжко піддаються владі» [2, с. 119]. Потім був Аугсбург, вже знову з сестрою Ізидорою та її родиною. Тяжка хвороба (рак), ностальгія, розпач, туга за дітьми й чоловіком. І смерть у Німеччині 11 листопада 1945 року. Незнаний, непобачений нею у ті останні дні син Михайло в групі радянського окупаційного війська, який лише через декілька десятиріч від Київського музею Лесі Українки дізнається, де й коли згасло життя його мами...

Декілька десятиліть на кладовищі Аугсбурга була могила сестри Лесі Українки Ольги, але українці так довго вирішували питання про створення пантеону найвидатніших, що деякі з могили поступово зникали. Ось який допис можна прочитати на інтернет-сторінці «Леся Українка і Волинь»:

«Tamara Skrupka: Мене не залишає непереможний смуток за зникнення могили О. Косач-Кривинюк. Ще у 2008 р. внучатий племінник Лесі Українки Р. Гааб звернувся до Посольства України в Швейцарії

з листом, у якому просив сприяння у перенесенні праху сестер Лесі Українки в Україну, але не одержав навіть чемної відповіді, не кажучи про підтримку його ініціативи.

Після кількох подорожей в Україну він неодноразово піднімав це питання і врешті запропонував проект майбутньої усипальні в Колодязному, узявши усі витрати на себе. В міжчасі могила О. Косач-Кривинюк зникла. Проект невеличкої каплички, який розробив Р. Гааб, спочив у моєму архіві. Могила О. Косач-Кривинюк була там, де тепер кущі самшиту.

Могили нема з 2004 р.». Непереможний смуток, як непростий гріх... Очевидно, справедливо про нас, українців, іноді говорять, що ми довго запрягаємо, а потім виявляється, що вже й їхати ніколи... Саме так сталося могилою нашої косачівської Лілеї...

... Отож Ольга Косач-Кривинюк назавжди залишилася десь там, тепер під умовним самшитом... А її родичі рушили далі на Захід... Цей тяжкий період життя сім'ї, пережиті ними репресії та інші поневір'яння досить докладно описані у серії моїх статей на цю тему і зокрема у публікаціях «Розбите свічадо» [6;7], «А одну з моїх сестер поціновує вся радянська громадськість...»: Сторінки слідчої справи Ізидори Косач-Борисової» [3] та у наукових розвідках Олександри Шалагінової «Сестри» [13] та інших. Немало важливих матеріалів до життєпису сестри Лесі Українки та її родини, про перебування Ольги Косач-Кривинюк у таборі для переміщених осіб розшукала й оприлюднила знана дослідниця роду Косачів п. Тамара Борисюк (Скрипка). Дуже важливий в цьому контексті допис: Тамара Скрипка. «Родини Драгоманових і Косачів. Останній рік у житті Ольги Косач-Кривинюк (1877—1945)» [1;10 та ін.] — із цими матеріалами можна ознайомитися зокрема на її персональному сайті. Я також спеціально не зупиняюся тут на окремих важливих епізодах перебування родини Косачів у окупованому Києві, які більш глибоко дослідила моя по-сестра, завідувачка Київського музею Лесі Українки Ірина Щукіна*, бо тоді цей текст розтягнеться безкінечно, але надзвичайно добре

* Родина Кривинюків у роки війни (за спогадами й архівними матеріалами Л. А. Мищенко). Вступна стаття, підготовка тексту Ірини Щукіної // Леся Українка: доба і творчість: Зб. наук. пр. і матеріалів: У 3 т. — Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. — Т. 2. — С. 197—282

вже те, що в останні роки нам вдалося розшукати немало матеріалів надзвичайної наукової ваги, які вкотре заперечують бравурні тези непосвячених: «Та про Лесю Українку і Косачів вже усе відомо!».

...Василь Кривинюк піде з життя несподівано 1987 року. Нащадків по ньому не залишиться — він виховував дітей дружини, які вважали його за рідного батька. Десь у вирі війни знайде свою долю — дружину Ніну, лікаря за фахом, старший син Кривинюків Михайло, у мирі й злагоди проживуть вони до 7 травня 1993 року, коли перестане битися його серце. У свердловських (тепер екатеринбурзьких) Кривинюків залишаться син Василь, доньки Ольга та Марія, п'ятеро онуків, які понесуть в собі не лише родинні імена, але й добру та вічну пам'ять [4]...

У 1984 році письменник Микола Студецький (Скеля) відпочивав у Ірпінському будинку творчості. Побачившись із ним, мені вдалося записати від нього спогади про його перебування у таборі переміщених осіб разом із сестрами Лесі Українки Ольгою та Ізидорою, одягати фото похорону Ольги Косач-Кривинюк та вірш Студецького «Давне фото» про ті далекі події. Одночасно з тим вдалося віднайти у фондах Київського музею Лесі Українки і лист Студецького до музею, датований 1974 роком, у якому йшлося про табір у баварському місті Аугсбург, знайомих-письменників Юрія Буряківця, Юрія Клена (Бургарта), спілкування з Ольгою, Ізидорою, Олесею та Юрієм Косачами: «Дора навіть зі спогадами про свою сестру [Лесю Українку — А. Д.] неодноразово виступала в таборі і, уявіть собі, я їх не чув ні разу: то не знав, а то ще щось...

Що ж, все таки, я чув від неї? А те, що возила з собою 12-ть томів творів Лесі (передвоєнне видання) та ще те, що з Лесею вони не особливо дружили, бо завжди були якісь тертя між ними тощо [малась на увазі, очевидно, вікова різниця сестер — цілих 17 років і відмінність характерів — А. Д.].

Ольгу ж бачив лише одним оком на ліжку за ширмою, але не чув жодного слова її — в той час вона вже тяжко хворіла [...]» [8, с. 245].

Крім того, у фондах музею зберігається й лист Зіновії Пендиківської з села Помірці Бучацького району Тернопільської області від 8 червня 1982 року до письменниці Любові Забашти, у якому таке йшлося про перебування у таборі разом із сестрами Лесі Українки.

Пані Пендиківська була дитиною, яку на чужині щиро приголубила Ольга Косач-Кривинюк. Дівчинка на той момент не знала, хто ця інтелігентна жінка. І тільки пізніше, вивчаючи у школі творчість Лесі Українки, усвідомила те, що за люди були поруч із нею в тому таборі. Батько дівчинки часто й подовгу розмовляв з Ольгою Петрівною, і саме він пояснив дочці, хто це: «[...] Ці люди стали для нас своїми, дорогими для нас, на все життя. Здоров'я Ольги Петрівни було підірване, виснажене тяжкою дорогою, частим недоїданням. Їй тоді приблизно було 63—64 роки. Нас кожний день кудись ганяли, потім розподіляли, як робочу силу, кому скільки було потрібно — значить, не витримала вона усіх тих знущань, наружи голоду і так і померла. На твердих нарах, у чужому, холодному місті. Там десь її похоронили добрі люди. Ось і зараз перед моїми очима стоїть ця лагідна, русьва жінка з добрим серцем і щирою душею. Я бачила Лесину сестру, відчула на собі її ласку, і нас це ще більше зріднило на все життя. І всі ці події сплелися у нерозривний вінок мого життя [...]» [8, с. 245].

У спогадах Миколи Студецького і обставини зустрічей, і саме спілкування із сестрами Лесі Українки описане набагато докладніше: «[...] Вперше сестер Лесі Українки побачив у 1940 році в одному з коридорів Київського університету, де вони читали стінгазету. Підійти, поговорити не наважився.

Вдруге побачився з ними і вже познайомився у 1945 році. Ходив до сестер Лесі Українки разом із Юрієм Буряківцем, який вже давно був знайомий з ними, був у них частим гостем [...]. В таборі переміщених осіб в Аугсбурзі М. Студецький був з літа 1945 по осінь 1947 року. Сестри Лесі Українки жили тут же, в тому ж коридорі, блоці, на тому ж поверсі.

Табір містився в так званих «Літніх казармах» — триповерхові бараки, побудовані спеціально для якоїсь військової частини. Подібних таборів у Західній Німеччині тоді було багато. Досить рідко в них потрапляли представники інших національностей, як, наприклад, російська сім'я, яка жила в одній кімнаті з М. Студецьким та Ю. Буряківцем. [...] Табір був на утриманні американської допорогової організації УНРА, з 1947 року — ІРО, яка зникла десь у 1951 році. Люди просто жили там, перебували тимчасово, ніхто не знав, що далі буде. Давали їсти і щось одягти. Ніхто ніде не працював (крім певних

спеціалістів-механіків, наприклад, які обслуговували американські військові частини). Інколи заходили в табір представники американського керівництва (у військовій формі) до табірному керівництва (українці-галичани з львів'ян). Була в таборі канцелярія [...], велися списки людей — всі фігурували як вихідці з Західної України, «з-під Польщі». Спочатку була варта на прохідній, пізніше вихід був вільний. Люди почали організовувати своє культурне життя. Зокрема, було організовано драматичний театр під керівництвом колишнього актора театру Леся Курбаса Володимира Блавацького. Немало акторів Львівського театру ім. Заньковецької знаходилося у таборі. [...] В театрі ставили оперетки, часом угорські п'єси. З спектаклів за творами Лесі Українки, здається, нічого не було. Капела бандуристів була в іншому таборі, приїздила лише на концерти. Ще один артист театру Леся Курбаса — Йосип Гірник — організував у Мюнхенському таборі театральну студію, оперний театр був невеликий. [...] Не раз бував у їхньому таборі і учень О. Кошиця, довоєнний диригент капели «Думка» Нестор Теофанович Городовенко, який приїжджав у табір набирати співаків до капели, яку створив за кордоном. [...]

На території табору в Аугсбурзі був клуб і сцена, де працював театр, але Ізидора Петрівна ніколи там лекцій не читала. Інколи в таборі, в одній з кімнат якогось з блоків, Ізидора Петрівна розповідала про Лесю Українку, про ці виступи Микола Миколайович тільки чув, ніколи особисто їх не слухав» [8, с. 246].

Саме від Миколи Студецького (Скелі) мені вдалося свого часу одержати спогади про цей похорон і фото, де українці несуть в останню путь улюблену сестру Лесі Українки, за нею в скорботі — родичі й знайомі. Шлях Ізидори Косач-Борисової був далі на захід, за океан. 1949 року вона одержала дозвіл на виїзд до США (досить довго дозволу не давали за станом здоров'я). Оселилась в родині дочки. Василь Кривинюк, одружившись, виїхав до Канади («ще з Аугсбургу», — доповнює Ольга Сергієва).

З початку 1960-х років Ізидора Косач-Борисова писатиме листи до новоствореного Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки, згодом відгукнеться і Оксана Косач-Шимановська з Праги. Спочатку з недовірою поставились вони до ідеї створення цього музею у Києві, маючи гіркий, навіть трагічний досвід Му-

зею Михайла Драгоманова у Гадячі. І дуже поступово, листуючись з колишніми працівниками музею, тепер знайомими в музейному і науковому світі Світланою Стрілковою, Марією Гайдучок, Ніною Розсошинською, Ларисою Мірошніченко, вони йшли назустріч музеєві з кожним новим рядком, з кожним новим листом. І в листах тих засвідчували все, що зберегла їхня пам'ять: труди і дні сестри Лесі, її оточення, її побут у Києві та Колодяжному. Малювали схеми квартири Косачів на першому поверсі будинку № 97 на Саксаганського (Маріїнсько-Благовіщенській), зв'язали їх з тим, що запам'ятала свого часу подруга, онука М. Старицького Оріся Стешенко. Ці листи стали безцінними документами, на основі яких сьогодні створено-таки меморіальну квартиру Косачів у Києві, на жаль, лише через тридцять років після відкриття музею. Все не було коштів, дозволу, часу, а радше — голови і серця у керівників культури. Але, «без надії сподіваючись», музейні працівники втілили свою давню мрію в цей тяжкий і економічно, і політично час — черговий період України на руїнах...

І саме в ці... нові й досить непевні ще часи... рідні Лесі Українки передають через океан значну частину архіву сім'ї, який колись, по смерті сестри Ольги, Ізидора Петрівна повезла до США. Серед тих скарбів ручка Лесі Українки, прикрашена блакитною емаллю і священною квіткою лотоса, книжка Г. Штоля «Мифы классической древности» (її, улюблену книгу Михайла та Лесі Косачів, музей одержав за посередництвом друга Косачів п. Оксани Міяковської-Радиш), стрічки, які прикрашали колись коси юної Лесі Українки, гердан, який зробила для коханої небоги тітка Єля — Олена Антонівна Косач, ніжні мережані комірці, носові хустинки, серветки, скатертину з косачівського дому і ще скільки всього, що зберігали сестри Лесі Українки і заповідали рідній Україні (безцінні меморії були одержані дякуючи старанням Миколи Жулинського та Тамари Борисюк-Скрипки). Деякі з цих оригіналів були передані й до музею Лесі Українки у с. Колодяжному. Згодом до того музею прибув і онук Оксани Косач Роберто Гааб, передавши цілу колекцію родинних світлин. До сторіччя від дня народження Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова разом з Вільною Українською Академією Наук у США видасть «Хронологію життя і творчості Лесі Українки» (Нью-Йорк, 1970), яку покійна сестра Ольга таки встигла допрацювати. А через багато років стараннями

вченого — дослідника Лесі Українки Надії Сташенко з Луцька у Науково-дослідному інституті Лесі Українки було здійснене репринтне видання цієї книги [9].

Бабуся і прабабуся Ізидора багато часу й уваги приділятиме онукам і правнукам, плекаючи в них людяність і українство, аби пам'ятали, хто вони, з якої землі і чиїх батьків діти. Помре 12 квітня 1980 року.

Але повернемося до Ольги Косач-Кривинюк: «Ольга Косач — автор низки спогадів про сестру: «З моїх споминів», «З дитячих років Лесі Українки», «Перебування Лесі Українки в Луцьку» та «Нотатки до біографії Лесі Українки». До 70-х роковин народження поетеси О. П. Косач-Кривинюк на замовлення газети «Комсомолец України» написала мемуарний нарис «Полум'яне серце» («Комсомолец України», 1941, 25 лютого). Всі ці матеріали О. П. Косач-Кривинюк вміщено у збірнику «Спогади про Лесю Українку» [13, с. 29—78]. До окремих листів Лесі Українки О. П. Косач-Кривинюк написала короткі коментарі, які зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [11, т. 10, 431].

Ліля, Лілея, Ольга Косач-Кривинюк стала для Лесі Українки не тільки сестрою, але й найбільшим другом, з яким узгоджувалися найпекучіші проблеми, вирішувалися якісь поточні питання. Вона стала хранителем і розпорядником архіву письменниці, дослідником її творчої спадщини, створила першу наукову біографію, в якій день за днем на основі документів розшифрувала труди і дні письменниці. Саме до неї, Ольги-молодшої, були звернені думки й останні в житті слова Лесі Українки — вона написала їх на вітальній листівці родини, яка полетіла з Кавказу до Лоцманської Кам'янки на Катеринославщині, в день її іменин: «Цілую. Леся». І ті слова, які прошепотіла рідним на грузинському курорті в Сурамі, де згасало її многотрудне життя. Вона просила нагодувати сестричку, коли приїде, й дати відпочити, адже вона так здорожилась!.. А сестра-лікар, викликана терміновою телеграмою, вже полинула в кавказські гори, на жаль, зустрівши там тільки гіркий момент прощання. Рідні й хотіли цієї зустрічі сестер, і безмежно боялися її, адже саме ці дві сестри були надзвичайно близькими по духу, і та їхня остання зустріч могла стати найтрагічнішою для обох: Ліля-лікар одразу б зрозуміла, що вороття вже нема, а Леся в ту ж мить прочитала б це

в її очах. Вони, мабуть, боялися не стільки того, що Ліля, виїхавши з дому, втратить роботу (хоча й про це йшлося), а й те, що вона може не витримати цієї божевільної душевної напруги. Тому й відтермінували її приїзд, позірно зважаючи на службове навантаження Лілі (вона ж земський лікар і на її допомогу чекає багато людей... дітей), у неї родина, яка потребує її опіки й турботи та ще безліч великих і малих причин... Але саме ця Лілея стала найкращою квіткою з родинного саду Косачів, бо без неї ми ніколи б не могли так глибоко пізнавати найбільшу жінку-поетку України і світу Ларису Косач (Квітку), Зею (кукурузку, як жартували в родині, зважаючи на її тендітність), Лосю (як називала вона себе, ще не вмючи правильно промовити власне ім'я) і Лесю, Лесю Українку, дякуючи якій тепер про Україну знає весь світ.

Джерела та література:

1. Борисюк (Скрипка), Т. Трагедія великого роду / Т. Борисюк (Скрипка) // Літературна Україна. — 1991. — 1 серпня. — С. 7.
2. Вальо М. Подвиг сестри Лесі Українки. Листи Ольги Косач-Кривинюк до Марії Деркач / М. Вальо // Дзвін. — 1995. — № 5 (607). — С. 105-121.
3. Диба, А. «А одну з моїх сестер поцінує вся радянська громадськість...» : сторінки слідчої справи Ізидори Косач-Борисової / Алла Диба // Леся Українка і сучасність : збірник наукових праць. — Луцьк : Волинська обласна друкарня. — 2005. — Т. 2. — С. 486-499.
4. Диба, А. Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки) : конспект Алли Дибби / Алла Диба // Леся Українка і родина Косачів в контексті української та світової культури : науковий збірник / упоряд. А. Силук. — Луцьк. — 2011. — Вип. 4. — С. 26-30.
5. Диба Алла. Побратим [М. В. Кривинюк] / Алла Диба // Диба, А. Сподвижники : Леся Українка у колі соціал-демократів / Алла Диба. — Київ : Основні цінності, 2003. — 173 с. : 32 с. фото. — (Спадщина). — с. 72 — 83.
6. Диба, А. Розбите свічадо (родина Косачів по смерті Лесі Українки) / Алла Диба // Леся Українка: Доба і творчість : збірник наукових праць і матеріалів : у 3 т. / упорядник Н. Г. Стащенко. Луцьк : Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2009. — Т. 2. — С. 82-101.
7. Диба, А. Розбите свічадо : доля родини Косачів по смерті Лесі Українки / Алла Диба // Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині : науковий збірник. — Луцьк : Волинський

краєзнавчий музей : Колодяжненський літературно-меморіальний музей Лесі Українки. — 2009. — Вип. 33. — С. 153-158.

8. Диба, А. «Сум чужинецький огортав» : документи про долю родини Лесі Українки у період Другої світової війни / Алла Диба // Волинський музей: історія і сучасність : науковий збірник. — Луцьк : МП «Пульс», 2004. — Вип. 3. — С. 245-247.
9. Косач-Кривинюк, О. Леся Українка : хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк ; вступна стаття М. Г. Жулинського. — Репринтне видання. — Луцьк : Волинська обласна друкарня. — 2006. — XVI с. + 928 с. : іл. . 13 с. (Проект «Літературна скарбниця»).
10. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка) : біографічні матеріали. Спогади. Іконографія / відповід. ред. Олекса Біланюк ; автор проекту і вступної статті Тамара Скрипка. — Нью-Йорк : Київ : Факт. — 2004. — 448 с.
11. Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. / Леся Українка. — Київ: Наукова думка. — 1975-1979.
12. Мірошниченко, Л. Косачі в Могилеві-Подільському / Лариса Мірошниченко // Леся Українка — далека принцеса : українська мова та література. — 1999. — № 15-16. — С. 23-26 (Вкладка)
13. Шалагінова, О. Сестри / Олександра Шалагінова // Київ. — 1992. — № 3. — С. 121-126.

Чернетка листа, відправленого у Свердловськ.

Йдеться про статтю: Диба А. Її любові сила//Радянська жінка. — 1983. №8. — С. 14—15.

Листи Михайла Кривинюка-молодшого та його дружини Н. Ф. Кривинюк до Алли Диби

(Всього маємо 18 листів 1980-х—1990-х років, включаючи лист А. Г. Диби до М. М. Кривинюка та лист М. М. Кривинюка до колективу Київського музею Лесі Українки)

Лист перший. А. Г. Диба до М. М. Кривинюка:

«Кривинюку, 24. 08. 1983

Добрий день,

шановний Мих[айле] Мих[айловичу]!

Через декілька днів Ви і Ваша родина одер[ите] цю банд[ероль]. І в ній мою першу спробу журн[альної] публікації. В ній, спираюч[ись] на документ[альні] джерела, але й пропустивши ці знання через св[оє] серце (нехай не звуч[ить] це занадто високопарно), я спроб[у-вала] показ[ати] Л[есю] У[країнку] не зовсім звично для читача — не тільки мужнім поетом-боцем, а й ніжн[ою], трепетн[ою], мудр[ою] жінкою, якою вона була насправді. Якою знали її Ви. Писала я й про Вас. Тому хотіла б почути, взнати Вашу думку, вашу оцінку... і моєї праці... і того «як то було в житті»... Тому дуже хвилююсь, надсилаючи Вам журнал, мабуть, не менше, ніж тоді, коли писала, ще не знаючи, що і як напишу, а тільки відчуваючи, що то буде не про Лесю-творця. а про Лесю-людину... хоча в людині й творець... але ж людині й людяність... про це хотілось сказати... про її талант бути другом, матір'ю, коханою — те, що відбирало у неї життя жорстоким лезом хвороби, а вона вміла подолати, здавалось, неможливе...

Щиро прошу Вас відгукнутись листівкою і всловити в ній ставлення до моєї роботи.

Буду Вам щиро вдячна.

На все добре!

З повагою — А[лла] Д[иба]».

Лист другий. М. М. Кривинюк до А. Г. Диби:

«10. 10. 1983

Шановна тов. Диба!

Що я можу Вам сказати про вашу публікацію «Її любові сила»? Ваше прагнення висвітлити менше відомі широкому читачеві риси Лесі Українки викликає щиро прихильність і співчуття. Я вважаю, що це одна із вірних і цікавих форм діяльності робітників Музею, яку слід щиро вітати.

Разом з тим я, на жаль, мушу щиро і відверто визнати, що в цій справі я не здатен стати Вам у пригодіні яко помічник, ніяко критик. Помогти щось уточнити, конкретизувати своїми безпосередніми спогадами про Лесю Українку я не можу, бо їх у мене просто немає. Що до [так у тексті — А. Д.] літературних якостей Вашої статті, то судити не мені, бо у мене до того ні хисту, ні ерудиції...

Боюсь, що моя відповідь Вас розчарує, і шкодую з цього приводу, але гадаю, що чесна одвертість у відносинах між людьми мусить переважати різні хитрощі.

Прошу Вас вибачити, коли якийсь вразив Вас, зовсім того не хотячи. Бажаю Вам доброго здоров'я й успіху в роботі.

З пошаною М. М. Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка. Текст на одному аркуші з обох боків. Лист вкрито в конверт з адресами А. Г. Диби (службовою) та М. М. Кривинюка (домашньою). На конверті штампелі Свердловська 11. 10. 83 та Києва [нечіткий].

У цей конверт вкрито також лист до директора Київського музею Лесі Українки.

Отож — лист третій. М. М. Кривинюк до І. О. Ільєнка:

«10. 10. 1983

Шановний тов. Ільєнко!

Щиро дякую Вам за запрошення до музею Лесі Українки. хоч і не уявляю, коли б то обсчавини так зложилися, щоб я зміг навідатися

до нього. Дякую також за журнал зі статтю т. Диби, яку мені було цікаво прочитати.

Щоб запобігти будь-яким непорозумінням сповіщаю вас, що я ніколи не збирався оформляти свої спогади. бо не вважаю їх загальноцікавими. Крім того я не маю нахилу до літературної діяльності.

Бажаю Вам усього найкращого.

З пошаною М. М. Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка. Текст на одному аркуші (на звороті тексту нема).

Йдеться про статтю А. Г. Диби «Її любові сила» (журнал «Радянська жінка». — 1983. — №8. — С. 14—15).

Льенко Іван Олександрович (1943—1996)—відомий український публіцист (співробітник редакції газети «Літературна Україна»), музеєзнавець, колишній співробітник музею Максима Рильського та директор Київського музею Лесі Українки.

М. М. Кривинюку на цей час 77—78 років, і їхати так далеко для нього було б дуже проблемно.

Лист четвертий. М. М. Кривинюк до Алли Диби:

«17. VII — 84

Шановна Алло Георгіївно!

Дякую Вам за Вашого привітного листа, який допоміг мені краще уявити собі обставини діяльності працівників Музею, Ваші труднощі й втіху у роботі, реальні результати якої показані у Вашій статті «До цілющого джерела». Робота працівників таких установ, як музеї, бібліотеки то що [так у тексті — А. Д.], завше викликала у мене співчуття та пошану. Мені здається що її не можна виконувати байдуже, її обов'язково треба любити, а інакше — краще й не братися. Либонь це стосується в певній мірі до всякої роботи, але до цієї — особливо!

Ви питаєте про моє здоров'я. Я на нього не скажуся, хоча воно не бездоганне, але не виходить за межі норми для літньої людини ХХ сторіччя. Однак вибиратися куди-небудь мандрувати стало надто складно. То ж я нікуди й не збираюся.

Ще раз дякую Вам за Вашу увагу і бажаю Вам усього найкращого.

З пошаною М. М. Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка на одному аркуші (тексту на звороті нема). Лист у конверті з адресами А. Г. Диби (службова) і М. М. Кривинюка (домашня). На конверті штемпелі Свердловська 19. 07. 84 та Києва 21. 07. 84.

Йдеться про статтю А. Г. Диби «До цілющого джерела: Літературно-меморіальний музей Лесі Українки у Києві» (журнал «Українська мова і література в школі». 1984. — №5. — С. 74 — 77).

Лист п'ятий. М. М. Кривинюк до А. Г. Диби:

«19. I. 1985

Шановна Алла Георгіївно!

Ви мали цілковиту рацію, написавши мені про М. Студецького та його спогади. Звичайно, це ще раз нагадало гірку долю моєї мами, але я її й так не забуваю... Я вже наперед вдячний Вам за пропозицію надіслати мені матеріали Студецького.

Не пригадую, від кого мені стало відомо, що в журналі «Звезда» № 3 за 1973 рік є якісь спогади Тендліна, де згадується про мою маму. Однак, побачити той журнал мені не пощастило.

Спасибі Вам за надісланого мені збірника і статтю про М. Косача. Вас цікавить моя думка про книжку, проте я, яко не фахівець, нічого путнього не висловлю. Можу лише з вдячністю стверджувати, що читав з цікавістю, не вдаючися до будь-якої критики, чи оцінки.

Так само цікаво було довідатися про розмаїту діяльність колективу співробітників Музею. Приємно відчувати, що ця старанна діяльність відбувається з правдивим захопленням. Таке ставлення до своєї роботи мені дуже імпонує і викликає мою щиру повагу.

Ще раз дякую Вам і бажаю усього найкращого.

З повагою М. М. Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка на одному боці подвійного аркуша в лінійку (тексту на звороті арк. 1а на арк. 2 з обох боків нема). Лист у конверті з адресами А. Г. Диби (службова) і М. М. Кривинюка (домашня). На конверті штемпель Києва 23. 01. 85.

Йдеться про спогади Миколи Скелі-Студецького, записані мною від письменника в Ірпінському будинку творчості й передані нею у фонди Київського музею Лесі Українки разом із фотографією похорону Ольги Косач-Кривинюк та віршем М. С. Студецького, сюжет якого навіяний спогадом про сестер Лесі Українки (про це докладніше в есеї «Найкраща лілея з родинного саду Косачів»).

Студецький Микола Миколайович (псевдо Микола Скеля-Студецький, Микола Скеля, Микола Нива, М. Нива, 22 травня 1921 р., с. Флорине Вінницька обл. — 19 січня 2002, Київ) — український поет і публіцист. Член СНаціональної спілки письменників України.

За фахом М. М. Студецький педагог. В час Другої світової війни був у народному ополченні Києва, потрапив у полон, був звільнений, працював у Вінниці, в авторемонтній майстерні. Восени 1943 р. потрапив до Західної Німеччини. Після закінчення війни опинився у таборі переміщених осіб в американській зоні окупації в Баварії (Аугсбурзі та Мюнхені). Тут зустрівся зі співвітчизниками І. Костецьким, Я. Славутичем та іншими літераторами. Невдовзі опинився за океаном, у Венесуелі. Працював автослюсарем, вантажником, прибиральником, пральником білизни, сторожем, хористом венесуельського оперного театру. У таборі для переміщених осіб у Аугсбурзі перебував одночасно з сестрами Лесі Українки Ольгою та Ізидорою Косач.

На початку 50-х років ХХ ст. вирішив повернутися на Батьківщину, але по дорозі, знову ж таки в Аугсбурзі, був заарештований КДБ і за сфабрикованим звинуваченням у шпигунстві, отримав вирок на 25 років ув'язнення, відбув у таборах на Далекому Сході 5 років і був звільнений після смерті Сталіна. Реабілітований в 1992 р. Вдова — письменниця Ліна Біленька (Студецька Ангеліна Тимофіївна).

Стаття про Михайла Косача — не пригадую вже, про яку публікацію йдеться. У мене особисто такої статті не було.

Лист шостий. М. М. Кривинюк до А. Г. Діби:

«12. 2. 85

Шановна Алло Георгіївно!

Одержав я запрошення одвідати Музей, що Ви надіслали, і щиро дякую Вам за увагу і клопіт, проте скористуватися запрошенням мені не судиться, хоч і було б цікаво. За приказкою: «Рада б душа в рай, та гріхи не пускають...».

Діти наші працюють і, звичайно, не вільні їзити, коли заманеться. Ми з дружиною пенсіонери, однак наші можливості подорожувати також надто обмежені і станом здоров'я, і характером нашого «активного спочинку», більше пов'язаного не з минулим, а з поточним побутом та ще, так би мовити, з майбутнім — в особах наших внуків.

Спасибі Вам за «Літ. Україну» з Вашим дописом про наукову конференцію в Музеї з [наступне слово густо закреслене — А. Д.] нагоди 100-річчя імени «Леся Українка».

Щиро признаюся, що нічого про М. Собіневську у своїй пам'яті не знаходжу... А успіхи Ваших пошуків завжди тішать і укріплюють мою повагу до Вашої діяльності.

Окрему велику подяку висловлюю Вам за надіслані мені спогади М. М. Студецького і фотографію, які дали змогу уявити собі подробиці тих несподіваних, гірких і тяжких обставин, серед яких закінчилося життя моєї мами. Я в ті часи був відносно недалеко від неї — в Ерфурті в складі Групи нашого [літера «г» підправлена — А. Д.] окупаційного війська в Германії і, звичайно, не міг уявити тих обставин і взагалі не сподівався[,] що мама могла бути десь ще жива...

Ви пишете, що чекатимете від мене звісток. А звістки у мене надто прості і мало цікаві, як бачите.

Міцно стискаю Вашу руку і бажаю здоров'я та успіху в роботі. Вітаю працівників Музею.

З пошаною Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка на подвійному аркуші в лінійку (текст на арк. 1 та 1 зворот, а на арк. 2 з обох боків текст відсутній). Лист у конверті з адресами А. Г. Діби (службова) і М. М. Кривинюка (домашня). На конверті штемпелі Свердловська 13. 02. 85 та Києва 17. 02. 85.

М. М. Кроивинюкові так і не вдалося більше побувати у Києві та відвідати Музей. Але пізніше до Київського музею Лесі Українки приїздила його дочка Марія Михайлівна Кривинюк (в одрженні Садикова) із сином Михайлом. Про цю зустріч я писала у своїй статті «Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки): Конспект Алли Діби».

Про М. М. Студецького докладніше у примітках до попереднього листа та у статті: Діба Алла. «Сум чужинецький огортав...»: Документи про долю родини Лесі Українки у період Другої світової війни//Волинський музей: Історія і сучасність. Науковий збірник. Випуск 3. Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції, с. Колодяжне 24 — 25 лютого 2006 р. — Луцьк, 2006. — 226 с., іл. — С. 70 — 73, де опубліковано матеріали спогадів Студецького та фото похорону Ольги Косач-Кривинюк, подароване музею Миколою Миколайовичем.

«Літ. Україну» з Вашим дописом про наукову конференцію в Музеї з нагоди 100-річчя імени «Леся Українка» — йдеться про публікацію: Діба А. Співачці досвіні вогнів//Літературна Україна, 10 січня 1985 р., с. 7.

Собіневська (в одруженні Бешкурова) Марія Миколаївна (1897 — 1993) — вихованка Карпових-Квіток, названа сестра чоловіка Лесі Українки К. В. Квітки.

Лист сьомий. М. М. Кривинюк до Музею Лесі Українки:

«Шановні товариші!

Щиро поздоровляю Вас зі святом 40-річчя нашої Перемоги і бажаю Вам на довгі роки миру, здоров'я, енергії а успіху у Вашій благодійній діяльності.

Міцно стискаю Ваші руки.

З пошаною Кривинюк».

Поштова листівка з фото на лицевому боці «Свердловськ, Історичний сквер. Фото В. Житникова». Поштові штемпелі нечіткі. Очевидно, датується травнем 1985 року. Текст на звороті листівки. Автограф М. М. Кривинюка.

Лист восьмий. М. М. Кривинюк до А. Г. Диби:

«12/ХІІ — 1985

Шановна Алло Георгіївно!

Щиро дякую Вам за поздоровлення і добрі побажання, хоча й почувуюся ніяково, сумніваючись, що заслуговую на Вашу і інших співробітників Музею увагу й пошану. Я відношу це на рахунок Вашого трепеного ставлення до пам'яті Лесі Українки, яке часково переносите й на мене уже за те, що я народився її племінником.

Що до ювілею, то, мушу признатися, він мене не стільки тішить, скільки бентежить думкою: скільки там ще залишилося? . .

Ваше цікаве повідомлення про музейні плани і справи приємно було читати завдяки захопленню, з яким воно написано. Почувається, що Вам далеко не байдуже становище Музею, його розвиток, його роль у культурному житті народу.

Скористаюся нагодою побажати Вам у новому році доброго здоров'я і великого успіху в роботі. Будь ласкаві переказати від мене привітання й поздоровлення з новим роком колективі Музею Лесі Українки.

Ви питаєте, що у мене нового.

Дійсно, цей рік позначився у нашої родини новиною, яку ми самі утворили, але й нелегко пережили. Власне ще й не кінчили її переживати.

Річ у тому, що ми круто змінили свій літній побут. Ми з дружиною багато років улітку жили з внуками на своїй ділянці в колективному

саду за 27 км від Свердловська. Туди до нас охоче приїздили у вільний час наші дочки з чоловіками. Там збиратися нам було приємно, але тісненько. Урожаї садовини й городини були непогані, але діставалися вони не просто: сад на болоті.

От через те [наступне слово закреслено — А. Д.] осоружне болоо й тісноту пустилися ми на новину. Продали свій садок і купили чималу хату з садибою в селищі за 120 км від Свердловська. Досталася нам хата чимала і справна, але занедбана, бо в ній скільки років не жили. Город великий але також занехаяний і без посадки. Переїхали ми туди в травні і взялися одразу за все, — упорядковувати в хаті, на подвір'ї, на городі, — уже живучи там з онучатами. Усе треба і все терміново! . У голові макітрилося, руки не знали, за що ухопитися. Тоді ми усвідомили, що такі круті повороти підходять не для всякого віку, але вже треба було доводити справу до кінця...

От чому я й писати не міг зібратися.

За сьогорічний сезон ми в новому господарстві зробили багато чого, але й на наступний рік іще багато чого залишилося. Аби здоров'я!

Міцно стискаю Ваш руку.

З пошаною Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка на подвійному аркуші в лінійку (текст на арк. 1 та 1 зворот, арк. 2, текст на арк. 2 зворот відсутній). Лист у конверті з адресами А. Г. Диби (службова) і М. М. Кривинюка (домашня). На конверті штемпель Києва 15. 12. 85.

«Що до ювілею...» — очевидно, у своєму попередньому листі я вітала Михайла Михайловича з 80-річчям (він народився у грудні 1905 року, але записаний у документах був тільки 1907 року, вже після вінчання батьків).

Лист дев'ятий. М. М. Кривинюк до А. Г. Диби:

«28/І. 1987

Шановна Алло Георгіївно!

Сердечно дякую Вам за новорічні поздоровлення й добрі побажання та за книжку Йосько.

Сподіваюся, що трагедія минулого літа не зачепила безпосередньо кого-небудь із рідних чи близьких Вам людей і що Ви вже огов-

талися після неї. Бажаю Вам цілком благополучного року, щоб були здорові всі члени вашої родини, щоб як найкраще склалися всі Ваші справи. Прошу вас переказати співробітникам музею мої щирі привітання і побажання великого успіху в досягненні широких перспектив розвитку музейного заповідника.

Одразу після привітання, доводиться завдати Вам прикrostі: не уявляю, що я міг би Вам поради з приводу задуманого в Музеї тематичного вузла, присвяченого моїм батькам. Адже я певен, що Ви про їх життя, особливо про діяльність, зв'язану з Лесею Українкою, тепер знаєте незрівнянно досконаліше, ніж я сам. Що до [так у тексті — А. Д.] пам'ятних речей, що могли б стати експонатами Музею, то їх у мене нема. Те дещо, що після війни опинилося у мене і цікавило Музей, йому й передаю.

Через Олександру Ільєвну [так у тексті — А. Д.] у Вас певне є деяка уява про побут моєї родини, що йде двома руслами — у місті і в селищі за 120 км. Минулого літа нам дошкуляла холодна і мокра погода. А зимою знову, як кажуть, «не слава богу» — великі і надто тривалі морози перебивають нам дачне русло і тримають нас у міському шарварку [далі щось закреслено — А. Д.] й тісноті. А зрештою все гаразд!

Ще раз бажаю Вам усього доброго.

Стискаю Вашу руку.

З пошаною М. М. Кривинюк».

Автограф М. М. Кривинюка на одному аркуші. Текст з обох боків. До листа доданий конверт з поштовими адресами (Алли Діби у Києві (службова), Кривинюків — у Єкатеринбурзі) рукою М. М. Кривинюка, поштові штемпелі: Свердловська датований 30. 01. 87, Києва — 1. 02. 87.

На звороті конверта рукою А. Г. Діби написано: «Відповідь 18. II. 87 і альбом «Л[еся] У[країнка]», 2-ге вид[ання]» та підпис А. Г. Діби.

«книжку Іосько» — йдеться про книгу видатного білоруського історика і філософа Михайла Іоська: Іосько М. И. К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Белоруссия. 2-е изд., перераб. и доп. — Минск: изд-во «Университетское», 1985. — 287 с., ил., де в розділі «Верность долгу», присвяченому Лесі Українці та Сергієві Мержинському і написаному у співавторстві з лікарем, істориком і журналістом Яковом Басіним згадується і батько М. М. Кривинюка М. В. Кривинюк, який 1901 р. приїхав до Мінська підтримати Лесю Українку біля вмираючого С. К. Мержинського і допомоги його поховати [с. 259].

«трагедія минулого літа» — йдеться про вибух на Чорнобильській АЕС 1986 р.

«перспектив розвитку музейного заповідника» — саме в цей час на основі Київського літературно-меморіального музею Лесі Українки створювався Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького.

«тематичного вузла, присвяченого моїм батькам» — науковці Київського музею Лесі Українки у цей період працювали над створенням нової експозиції, в якій планувалося зробити окремий розділ, присвячений родині сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк.

Лист десятий. М. М. Кривинюк до А. Г. Діби:

«27. III. 1987

Шановна

Алло Георгіївно!

Щиро дякую Вам за альбом «Леся Українка», безумовно цікавий мені (а де б я то мав нагоду його придбати?). А ще більшу мою вдячність викликає Ваша увага до мене, на яку я либонь і не заслуговую... От навіть своєчасно подякувати не вправляюся! Не встигаю опам'ятатися, як уже сила часу пролинула і знову мушу просити у Вас вибачення. Це просто неймовірно, як мало у мене — пенсіонера так званого вільного часу. Не дивно, коли Ви пишете про заклопотаність та брак часу. Адже хто активно й захоплено ставиться до своєї роботи, тому звжди бракує часу на все, що хотілось би зробити. А що у мене? За приказкою «Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею»? Поважних, складних справ у мене дійсно немає, проте сила побутового дріб'язку, з яким нам з дружиною доводиться що-дня [так у тексті — А. Д.] розправлятися, залишає обмаль часу навіть на читання. Для прикладу признаюся, до альбому я, можна сказати, ще як слід не взявся. Аби як [так у тексті — А. Д.] не хочеться, а докладно по порядку не щастить, бо весна у нас — час перебазування фізичного й психологічного на життя з внуками «на природі» в селищі за 120 км од Свердловська, де ми два роки тому придбали хату з городом.

Тепер я підійшов до прикрої частини мого листа, де признаюся, що я не можу стати Вам у пригоді в створенні кутка, присвяченого моїм батькам... Причина не в тому, що б я, скажемо, вважав,

що пам'ять промоїх батьків чужа Музееві Лесі Українки. Навпаки. Але у мене просто немає нічого такого, що зв'язане з родинним побутом моїх батьків.

Мені згадується мої батьки яко люди, що не надавали великої ваги матеріальним подробицям життя, а цінували переважно діяльність, вчинки людей (і свої в тому числі). Крім того, умови життя моїх батьків не сприяли утворенню запасу будь яких «сувенірів», чи експонатів для історії.

Влітку 1921 року, рятуючися від цілком реальної загрози голоду на Катеринославщині у наслідок [так у тексті — А. Д.] засухи, батьки наважилися переїхати до Могилева-Подільського, де [наступне слово щільно закреслене — А. Д.] жила тоді тітка І. П. Борисова. Нас було четверо: батьки, брат-немовля і я. Взяти з собою в умовах тих часів могли лише саме необхідне — переважно одяжу. Решту майна продали, а де-що [так у тексті — А. Д.] і просто роздали сусідам. Вийнятком [так у тексті — А. Д.] стало саме цінне — тобто чимала збірка книжок, виданих українською мовою до того часу, та ще дві машинки — друкарська і до шиття. машинки мама попросила знайомих зберегти у себе, а книжки дала на схов до Катеринославського видавництва. Коли мама змогла через кілька років навідатися до Катеринослава, то машинки забрали, а книжок і сліду не знайшла...

Потім був ще один переїзд нашої родини — з Могилева-Подільського до Києва. Цього разу переїзд був уже далеко комфортабельніший, ніж у 1921 році, але вже не було зайвого майна, як не збиралося воно й далі.

Я з 1938 року оселився в Свердловську. В 1941 році у свою відпустку до мене з Києва приїхав батько. У дорозі він довідався про початок війни і тут же хотів вернутися в Київ, але залізниця перейшла на военний режим і приватним пасажиром їздити стало невіжливо. Мама залишалася в Києві, батько — в Свердловську, а мене взяли в армію і я у грудні був уже під Ржевом. Закінчивши війну в самому Берліні, я ще по-над [так у тексті — А. Д.] рік залишався в війську, в Германії, батько тим часом помер у Свердловську, а про мамину гірку долю я довідався поступово головно завдяки музею.

От Вам конспективне оповідання про те, чому запитання про будьякі [так у тексті — А. Д.] дрібниці з минулих часів завдають мені

смутку спогадами і тим, що не можу потішити кореспондента чимось цікавим для нього. На цей раз, на жаль, для Вас...

Бувайте здорові. Бажаю Вам цілковитого успіху у Вашій роботі та благополуччя вдома.

Перекажіть, будьте ласкаві, мої найкращі побажання співробітникам музею.

З пошаною М. М. Кривинюк».

Автограф рукою М. М. Кривинюка на поштовому папері з малюнком блакитного кольору поштового голуба з конвертом на першому аркуші у лівому верхньому кутку. Текст на двох аркушах з обох сторін. Без авторської пагінації.

До листа доданий конверт з поштовими адресами (Алли Діби у Києві (службова), Кривинюків — у Єкатеринбурзі) рукою М. М. Кривинюка, поштовий штемпель Свердловська датований 1. 04. 87.

Йдеться про альбом: Леся Українка. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях/Автори-упорядники: М. В. Гуць, Н. Л. Россошинська. Вступна стаття Олеса Гончара. Видання друге, доповнене. — Київ: Радянська школа, 1986. — 288 с., іл.

Лист одинадцятий. М. М. та Н. Ф. Кривинюки до А. Г. Діби:

«Єкатеринбург 29. 03. 92

Глубокоуважаемая Алла Георгиевна!

Пишу Вам по порученню мого мужа Михайла Михайловича Кривинюка. Он опасается, что его почерк изменился настолько, что Вам будет трудно его разобрать. Он просит извинить его за задержку с ответом на Вашу поздравительную новогоднюю открытку, а заодно поблагодарить за нее. Дело в том, что мы из нашей деревенской резиденции в Сарге уехали еще в августе 1991 г., и открытка долго пролежала там в почтовом ящике, пока ее заметили и привезли наши дети, изредка наезжающие туда зимой. Теперь мы с М. М. живем в отдельной квартирке неподалеку от жилища наших детей см. адрес на конверте), М. М. с большим интересом и при знательностью ознакомился бы со статьей о своем отце, о которой Вы пишете.

Желаем Вам и Вашим близким всего наилучшего. С уважением Ваши Кривинюки».

До листа доданий конверт з поштовими адресами (Алли Діби у Києві, Кривинюків — у Скатеринбурзі), поштовий штемпель Свердловська датований 30. 03. 92. На звороті дописано Дібою: «Відповідь 2/IV — 92 р. [Підпис]».

Лист написано рукою Ніни Фрідманівни Кривинюк, дружини М. М. Кривинюка.

У листі йдеться, очевидно, про статтю А. Г. Діби «Побратим (М. В. Кривинюк)» [опублікована в журналі «Комуніст України», 1991 р., № 8, с. 84—88], яка в переробленому й доповненому вигляді увійшла до книги «Сподвижники» [Діба Алла. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. — Київ: Основні цінності, 2003. — 173 с. ; 32 с. фото. — (Серія «Спадщина»), с. 72—83].

Лист дванадцятий. М. М. та Н. Ф. Кривинюки до А. Г. Діби:

«Екатеринбург 21. 06. 92

Уважаемая Алла Георгиевна!

Пишу Вам по пручению моего мужа Михаила Михайловича, под его диктовку. Прошу извинить за задержку ответа, которая произошла не столько из-за известия о Вашей болезни и предстоящей Вам операции, сколько из-за собственной неуправки. Надеюсь, что ваши тревоги и страдания позади, и Ваше здоровье поправляется. Мы получили Ваше письмо от 2 мая, а позже — бандероль от 27 марта, в которой была ксерокопия Вашей статьи о М. В. Кривинюке. Пакет пришел с опозданием, был разорван, но содержимое сохранилось. Вашу статью мы оба читали с интересом и удовольствием, т. к. она написана не только с глубоким знанием материала, но и с нескрываемой симпатией [закреслено слово «интересом», дописано вгорі, над закресленим. Виправлено закінчення в «нескрываемой», так само, як і вгорі «в которой была» підправлено закінчення в слові «которой» — А. Д.] к герою. Дадим непременно прочитать и детям.

Кстати, нет необходимости писать мне (Н. Ф. К.) по-русски, т. к. я свободно читаю по-украински, только не вслух — ошибаюсь в постановке ударений.

Кроме нас, все дети и внуки на даче, где взрослые проводят выходные дни, а ребята живут постоянно. Мы вдвоем безвыездно в городе из-за моего (М. М.) состояния.

Обращаюсь к Вашему заданию.

Про Григория Косача ничего не могу Вам сообщить. Об Антоне Шимановском могу высказать только свое впечатление, что он года на два моложе своего брата Павла.

Разойдясь со своей женой Оксаной Косач, он после революции вернулся из эмиграции и жил сперва в Петрограде (до середины 20-х гг), а потом перебрался в пос. Сокол в Москве, и тут исчез из нашего поля зрения во второй половине 20-х годов. Примерно в то же время исчез из нашего поля зрения и Юрий Петрович Тесленко-Приходько, бывший в 20-е годы директором Киевского Рентгеновского института. Женою его была Ольга Борисовна Зильберман, и у них был сын Павел. Моя сестра Ольга родилась примерно в 1916 г. и умерла в двухлетнем возрасте от менингита. О жене брата Василия я не знаю почти ничего.

Моя жена Нина Фридмановна Вольфсон 1929 г. рождения, врач-рентгенолог.

Сын Василий 1945 г. рождения, инженер-электронщик, женат на Галине Геннадиевне Орешкиной 1946 г. рождения, имеющей ту же специальность. Они имеют сыновей Михаила 1970 г. рожд[ения], студента-медика, и Василия 1983 г. рожд[ения].

Дочь Ольга 1949 г. рожд[ения], инженер-програмист. Ее муж Борисов Михаил Юрьевич 1948 г. рожд[ения], имеет ту же специальность. Детей у них нет.

Дочь Мария 1955 г. рожд[ения], биолог. Ее муж Садыков Олег Фагимович 1954 г. рожд[ения], тоже биолог по образованию. Их дети:

Фагим 1979 г. рожд[ения],

Нина 1982 г. рожд[ения] и

Михаил 1988 г. рожд[ения].

Оксана, дочь Оксаны Косач и А. Шимановского, родилась, мне кажется, в 1909 г.

Дочь Исидоры Борисовой Олеся родилась в 1914 г. Первым мужем ее был Сергеев, от которого родился сын Михаил. Затем она вышла замуж за Петрова и родила дочку, имени которой я не помню. Не знаю я и фамилии ее третьего мужа, эмигранта. Оксана Косач уехала [закреслено «в» — А. Д.] с мужем Антоном Шимановским за границу еще до первой [у тексті ця назва з малої літери — А. Д.] мировой войны. Жила в Швейцарии, потом с дочкой переехала в Чехослова-

кию. Ее дочь Оксана стала концертирующей пианисткой. О Драгомановых у меня данных нет, а причина все та же исчезновение людей (в эмиграцию? в лагерь?).

У Вас еще отсутствуют данные о младшем в семье Косачей, Николае. О нем помню только что у него была жена Наталья и сын Юрий и что после первой мировой войны они оказались в Польше.

В Вашей статье я обнаружил две неточности:

1) Мой отец не был глухим, но мог производить такое впечатление, потому что был подавлен, не зная о судьбе жены и сыновей. Поэтому мог быть рассеян и невнимателен к окружающей обстановке.

2) Я никогда не работал на заводе, а с 1931 г. работал инженером-проектировщиком почти все время на железной дороге.

На этом разрешите закончить и пожелать Вам прежде всего здоровья и успеха в работе. Были бы благодарны, если бы Вы познакомили нас с Вашими дальнейшими публикациями [підправлено закінчення в цьому слові — А. Д.]. Со своей стороны готовы попытаться быть Вам полезными.

С уважением Н. Ф. Кривинюк.

Стискаю Вашу руку

[ці слова рукою М. М. Кривинюка і його підпис]».

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк. Текст на 3 аркушах (в аркуші 3 текстум на звороті нема). Авторська пагінація 1—5.

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Діби та Кривинюків. Поштові штемпелі 23. 06. 92 та 27. 06. 92.

Лист написано рукою Ніни Фрідманівни Кривинюк, дружини М. М. Кривинюка.

Лист тринадцятий. Н. Ф. Кривинюк до Алли Діби:

«Екатеринбург 1. 03. 96

Глубокоуважаемая Алла Георгиевна!

Только что пришла Ваша бандероль. Я очень благодарна Вам за журнал. Но еще более порадовало меня, что Ваше здоровье пошло на лад и что Вы вновь обьяты прекрасным стремлением к творчеству.

Я не думаю, что какую-либо ценность могут представить мои воспоминания о людях, которых я бесконечно уважаю, к которым

испытываю постоянную благодарность, но которых я никогда не видела. Я знаю, что и Михаил Михайлович ни разу не позволил себе окликнуться на подобные предложения. И не мне изменять его правилам, несмотря на соблазны поделиться с людьми своими чувствами.

Я могу предложить Вам нечто гораздо более ценное. У меня хранятся все [підкреслено Н. Ф. Кривинюк — А. Д.] письма, написанные Михаилом Васильевичем Кривинюком своему сыну на фронт в 1941—1944 гг. Они говорят об интеллектуальном и нравственном уровне не только самого автора, но и всей семьи гораздо больше, чем любые воспоминания. Но они написаны по-украински. А к большому сожалению, кроме меня, никто в моей семье украинского языка не знает. Некоторые из этих писем я переводила и читала детям. Но сделать перевод всего этого семейного сокровища я не в силах. Я посоветовалась с детьми, и они одобрили мое решение передать эти письма Вам. Я не могу доверить их почте. Если Вас заинтересует мое предложение, то, может быть, появится возможность передать их с оказией. Ведь наверняка кто-то ездит из Екатеринбурга в Киев.

Я желаю Вам скорейшего восстановления сил после перенесенной операции. Поздравляю Вас с приближающимся женским праздником. При случае передайте мои наилучшие пожелания тем сотрудникам (может, уже бывшим), которые посещали нас когда-то и помнят меня.

С неизменной симпатией

и уважением Ваша Кривинюк»

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк. Текст на подвійному поштовому папері в лінійку на 2 аркушах (в аркуші 2 зворот тексту нема).

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Діби (домашня) та Кривинюків. Поштові штемпелі Єкатеринбурга 02. 03. 96 та Києва 10. 03. 96.

«Только что пришла Ваша бандероль. Я очень благодарна Вам за журнал» — можливо, йдеться про журнал «Зона» (. № 9 за 1995 р.), де на стор. 53—61 опубліковано мою статтю «Поневіряння роду Косачів-Драгоманових».

«Ваше здоровье пошло на лад» — на Різдво 1996 року мені зробили тяжку хірургічну операцію.

«кромe меня, никто в моей семье украинского языка не знает» — коли до музею приїздила Марія Кривинюк (Садикова), то вона цілком спокійно сприймала українську мову, розуміючи її, а подеколи в розмові, розповідаючи про батька, цитувала щось українською чи згадувала якісь важливі моменти, перепові-

даючи їх українською, що нам, працівникам українського музею, було дуже приємно.

«Я посоветовалась с детьми, и они одобрили мое решение передать эти письма Вам» — зрештою, ці листи було передано в Україну.

«появится возможность передать их с оказией» — згодом друзі музею Наталя Яківна Жданович (з Ліндфорсів-Русових) та Євгенія Кузьмівна Дейч (Малкіна) змогли домовитися з драмаургом і театральним режисером з Єкатеринбурга Миколою Колядою, який, ідучи до Москви, узяв той пакет, а вже з Москви до Києва він прибув завдячуючи колезі, доктору філологічних наук Вірі Сулим. На жаль, передати ці матеріали у фонди музею не вдалося — тодішня дирекція не проявила інтересу до цих експонатів. Тому, поступово опрацьовуючи надіслані матеріали, я почала публікувати окремі з них, представляючи їх на наукових конференціях. Зараз листування Кривинюків проходить стадію наукової обробки для передачі їх у фонди Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ.

«При случае передайте мои наилучшие пожелания тем сотрудникам (может, уже бывшим), которые посещали нас когда-то и помнят меня» — йдеться про Олександру та Бориса Шалагінових (батьки й сестра Бориса Борисовича мешкали в Єкатеринбурзі, а київське подружжя Шалагінових відвідувало їх та мало можливість побачитися з Кривинюками), Ларису Мірошниченко, Валентину Головку та Тамару Борисюк (Скрипку).

Лист чотирнадцятий. Н. Ф. Кривинюк до Алли Діби:

«Єкатеринбург 5. 09. 96

Дорогая Алла Георгиевна!

Произошла досадная неприятность, которая, боюсь, оставила Вам огорчение. Ваше письмо от 31 мая, в котором Вы сообщили о получении моей посылки, пришло ко мне несколько дней тому назад, проблуждав неизвестно где 3 месяца! Штемпель киевской почты 31. 0. 96 (месяц не пропечатан). Так же нельзя проитаь месяц на штемпеле Єкатеринбургской почты.

Ваше письмо — взволнованное, написанное в состоянии радостного подъема духа, в предвкушении большой и интересной работы меня обрадовало и растрогало. Хотя М[ихаил] М[ихайлович] и не видел Вас никогда и знал только по переписке, он относился к Вам с большим уважением и доверием. Как утешает сознание того, что всегда есть бескорыстные энтузиасты, да и просто порядочные люди. Кста-

ти, уверена, что их процент в человеческом обществе во все времена был невысок и терпеть не могу надоевшую «вставочку» — «в наше тяжелое время»... Знакомство с Л. Мирошниченко, В. Головку и Т. Борисюк связано с самыми теплыми воспоминаниями. Передавайте им мой [слово «самый» закреслено — А. Д.] сердечный привет.

Я охотно оформлю требуемые документы о безвозмездной передаче Музею писем М[ихайла] В[асильовича]. Только сообщите пожалуйста, как это сделать? Что касается воспоминаний М[ихайла] М[ихайловича], то они нигде не публиковались и, к сожалению, не закончены. Он не раз рассказывал мне о самых ярких эпизодах своей юности, но вряд ли собирался их публиковать. Безмерно любил и уважал родителей. Память о матери была святой. Он старался использовать ее пример во всем, начиная от решения нравственных проблем до мельчайших бытовых подробностей. Как горько распорядилась судьба! Когда она умирала в лагере для перемещенных лиц в Аугсбурге, он был в нескольких десятках (может быть, сотнях?) километров от нее в Эрфрте. Но, конечно, в то время их разделяло нечто более непреодолимое, чем расстояние.

Буду очень благодарна Вам, если Вы ознакомите меня в последующими публикациями, Если смогу в чем-либо хоть немного помочь, сделаю это с удовольствием.

Ваша Кривинюк».

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк (дуже блідий). Текст на подвійному поштовому папері в лінійку на 2 аркушах (на аркуші 2 зворот тексту нема).

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Діби (домашня) та Кривинюків. Поштові штемпелі Єкатеринбурга 06. 09. 96 та Києва 14. 09. 96.

Йдеться про передачу в Україну пакета з листами М. В. Кривинюка до сина, які планувалося передати у фонди Київського музею Лесі Українки. Але виникла досить двозначна колізія: подібна ситуація в той же період була із заборону дирекцією нашої співпраці з видатним киевознавцем Юрієм П'ядиком, із несприйняттям наших намагань одержати десятки безцінних книг з автографами авторів, які розшукав у обмінних фондах бібліотек тодішній науковий працівник музею, нині доктор історичних наук п. Сергій Білокінь тільки тому, що вони належали виданим українським культурним діячам (а от книги російських авторів дирекцією щиро віталися). Подібні конфлікти часто спричинялися до того, що провідні науковці музею, які сформувавши потужне ядро ще за часів Бориса Шалагінова та Івана Ільєнка, змушені були звільнитися з роботи.

Позаяк керівництво музею цими матеріалами не зацікавилася, а повертати їх назад до Єкатеринбурга не було смислу й можливості, то вони залишилися на якийсь час у моєму приватному архіві, а зараз проходять процес опрацювання для передачі їх у фонди Інституту літератури (до фонду Кривинюків). Частина названих документів оприлюднюється у цій книзі.

Лариса Мірошниченко — кандидат філологічних наук, дослідник життя і творчості Лесі Українки. Працювала Київському музеї Лесі Українки, Національному музеї літератури України та Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАНУ. Виданий український текстолог-джерелознавець. Здійснила важливі дослідження за тематикою Оксани Косач, Михайла Косача, родини Кривинюків, розшифрувала, як текстолог, значну кількість рукописних текстів Лесі Українки.

Валентина Головка — колишній головний храниель Київського музею Лесі Українки, дружина письменника Дмитра Головка.

Тамара Борисюк (Скрипка) — кандидат філологічних наук, знаний дослідник життя і творчості Лесі Українки.

«в то время их разделяло нечто более непреодолимое, чем расстояние» — М. М. Кривинюк перебував у складі Радянської армії, а О. П. Косач-Кривинюк у іншій зоні, підпорядкованій військам союзників, перед тим на окупованій нацистами території, і син не мав права покинути своєї військової частини — це вартувало б йому життя.

Лист п'ятнадцятий. Н. Ф. Кривинюк до Алли Діби:

«Єкатеринбург 8 сент[ября] 96

Уважаемая Алла Георгиевна!

Спасибо за письмо, которое на этот раз шло «всего» 13 дней.

Я рада, что письма М[ихаила] В[асильевича] попали в Ваши руки. По Вашему трепетнейшему отношению к ним я убедилась в том, что не зря передала их Вам.

Вы пишете, что сын был единственным человеком, к которому он мог обращаться на родном языке. Это не совсем так. В Свердловске (это Вы узнае из писем) него были знакомые с Украины. Не считая часто упоминаемой Имочки (Е. Мильской), с которой были сложные отношения, его часто навещал В. Думанский, эвакуированный из Киева друг М[ихаила] М[ихайловича]. А кроме того, была дружеская семья пианистки Холодной, которую он нередко навещал. Переписывался он и с уцелевшими эвакуированными друзья-

ми из других городов. Но конечно, никому другому, кроме любимого сына, он не мог так открывать свое изболевшееся сердце.

Конечно, отношения в этой семье были на том духовном уровне, который — увы! — недоступен большинству наших современников.

Мое великое счастье заключается в том, что Судьба свела меня с человеком, воспитанным в этой семье, достойным сыном своих прекрасных родителей.

Буду благодарна, если Вы по возможности будете держать меня в курсе Ваших дальнейших изысканий.

Ваша Кривинюк».

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк (дуже блідий). Текст на подвійному поштово-му папері в лінійку на 1 аркуші з двох боків аркуша (на аркуші 2 тексту нема).

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Діби (домашня) та Кривинюків. Поштові штемпелі Єкатеринбурга 10. 10. 96 та Києва 20. 10. 96. На звороті напис рукою А. Г. Діби «16/І 97 відпр[авила] зі зразком дарчої. [Підпис Діби]».

В листі йдеться про передачу в Україну пакета з листами М. В. Кривинюка до сина.

Євгенія Косач (Мільська), Имочка (1898–1977) — двоюрідна сесра М. М. Кривинюка, донька Михайла Косача.

Думанський В. з Києва — особа нам невідома.

«пианистка Холодная» — йдеться, очевидно, про піаністку, педагога, доцентку Оксану Григорівну Холодну (10. XII. 1915 — 21. IV. 1984). Про неї є спогади учениці Інни Порошиної, а біографічну довідку вміщено у виданні: Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського. — 2003. — С. 282.

Лист шістнадцятий. Н. Ф. Кривинюк до Алли Діби:

«Єкатеринбург 30. 01. 97.

Уважаемая Алла Георгиевна!

Благодарю Вас за новогоднее поздравление, которое я получила сегодня. Желая Вам от всей души, чтобы наступивший год принес Вам и Вашим детям здоровье и покой. О большем, кажется, можно только мечтать. Хорошо понимаю Ваши переживания, связанные со смертью свекрови. Отсутствие взаимопонимания — явление обычное, а исключения чрезвычайно редки. Тем тяжелее становится, ког-

да изменить уже ничего нельзя. Надеюсь, что Вы постепенно придете в себя и что работа, которой Вы себя посвятили, будет этому способствовать. Готова ответить Вам на любые вопросы. Пишите!

Дети и внуки передают Вам поклон.
Ваша Кривинюк».

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк. Текст на 1 аркуші з одного боку аркуша. До листа додано 1 аркуш з дарчою від 30 січня 1987 р. на передані в Україну листи та 2 тексти спогадів у сероксах з рукописних зошитів, які зберігаються в родині Кривинюків Єкатеринбурзі (Росія).

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Дибі (домашня) та Кривинюків. Поштові штемпелі Єкатеринбурга 03. 02. 97 та Києва 14. 02. 97.

Лист сімнадцятий. Н. Ф. Кривинюк до Алли Дибі:

«Екатеринбург, 21. 02. 97
Глубокоуважаемая
Алла Георгиевна!

Спасибо за поздравление и за Вашу интересную статью!

Я ее внимательно прочитала, я теперь собираюсь проесть и перевести (увы! — они не владеют украинским...) своим детям и внукам, собрав их у себя.

В статье есть подробности, которых не знал и сам Михаил Михайлович о своем дедушке — это естественно. Ведь, когда умер П[етр] А[нтонович] маленькому Михалке шел четвертый год. Тем дороже для его потомков собранный Вами материал.

Желаю Вам дальнейших творческих успехов, а главное — здоровья.

Привет тем немногим Вашим сотрудницам, которые меня знали и, может быть, не забыли.

Ваша Кривинюк».

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк. Текст на 1 аркуші з одного боку аркуша.

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Дибі (домашня) та Кривинюків. Поштові штемпелі Єкатеринбурга 22. 03. 97 та Києва 02. 04. 97.

Стаття про П. А. Косача — мабуть, йдеться про публікацію: Диба А. Батько: до біографії Петра Косача//Українська мова та література. — 1997. — № 6. — С. 4—5.

Лист вісімнадцятий. Н. Ф. Кривинюк до Алли Дибі:

«Екатеринбург 10. 04. 99

Уважаемая Алла Георгиевна!

Спасибо за поздравление с женским днем и за присланные публикации. В свою очередь и я поздравляю Вас, хоть и с опозданием, с наступающей Пасхой.

Ваши статьи прочла с интересом. В них всегда нахожу для себя что-то новое. В этом нет ничего удивительного, т. к. даже Михаил Михайлович не знал многого из того, что выясняли Ваши коллеги, работая с архивами.

Должна извиниться перед Вами за свое неуместное замечание по поводу пребывания Василька в плену. Безусловно, надо верить его вдове, а не мне, ведь М[ихаил] М[ихайлович] о его судьбе узнал не сразу после войны, да и то от посторонних людей. Не его вина, что условия тогдашней жизни и работы лишили его возможности личного общения с братом, которого он помогал нянчить и нежно любил.

О Максиме Ивановиче Мережинском М[ихаил] М[ихайлович] рассказывал не раз. Это был близкий друг семьи, крестный отец самого М[ихаила] М[ихайловича]. Когда крестник совсем захирел в о лето, когда поступал в КПИ, Максим Иванович взял его к себе и в течение нескольких недель дал ему возможность отдохнуть и окормиться. Он тогда работал в больнице близ Киева.

Что касается фотографии, то родители Василька не случайно так выглядят. Во-первых, матери тогда было уже за 60 лет. Она успела пережить очень многое. Особенно подкосила ее смерть маленькой дочери от менингита. Эта трагедия послужила причиной того, что Ольга Петровна отказалась от лечебной практики и стала работать в научной библиотеке — Вы наверное, об этом знаете. Но есть еще одно обстоятельство. В те годы люди вообще рано старились, и человек в 50 лет уже считался стариком. Только годов с 60 — 70-х стали появляться, особенно среди городских жителей, молодежавые пожилые люди — это я могу засвидетельствовать как врач.

Жду Ваших писем и статей.

Будьте здоровы и благополучны.

С уважением Кривинюк».

Автограф рукою Н. Ф. Кривинюк. Подвійний аркуш, текст на 1 аркуші з обох боків, аркуш 2 без тексту.

Лист у конверті, на якому вказані адреси Алли Діби (домашня) та Кривинюків. Поштові штампелі Скатеринбурга 12. 04. 99 та Києва 23. 04. 99.

«Максиме Ивановиче Мережинском» (1872—1939) — лікар, боярин на весіллі у Лариси Косач та Климента Квітки, хрещений батько Михайла Кривинюка-молодшого. Мешкав у одній комунальній кварирі з Косачами-Кривинюками, був одним з найближчих друзів, майже родичем Косачів. Про нього докладніше в есеї «Той, хто тримав вінець (М. І. Мережинський)» у книзі «Сподвижники» [Діба Алла. Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. — Київ: Основні цінності, 2003. — 173 с. ; 32 с. фото. — (Серія «Спадщина»), с. 84—96].

«матери тогда было уже за 60 лет» — насправді 57—58 (йдеться про родинне фото 1934—1935 рр.). Ольга Косач-Кривинюк народила молодшого сина у 43 роки.

Крім названих листів, було ще декілька від Н. Ф. Кривинюк. Зокрема, той, який наводжу в публікації спогадів М. М. Кривинюка, який був супроводжувальним при передачі мені листування М. В. Кривинюка з сином та копій з автографів спогадів М. М. Кривинюка про родину. Був також лист, який цитую у своїй статті «Родина Лесі Українки — українським бузинам» [«Леся Українка — далека принцеса»//Українська мова та література. Число 15—16 (127—128), квітень 1999 р. Додаток до газети, с. 40]. Сам лист за ці 20 років, на превеликий жаль, десь загубився. Уривок з того тексту статті зі словами Ніни Фрідманівни Кривинюк додаю: «Буквально захотілося вимити руки. На жаль! Інколи мимоволі пожалієш про відсутність цензури. «Шариківщина» давно вже стала явищем. Огидне копання у брудній білизні великих людей, якого не уник навіть Пушкін. Мені здається, що воно пояснюється комплексом меншовартості і хворобливою амбіційністю дрібних невдах, для яких єдиний спосіб зрівняти себе з великими — це принизити їх до свого рівня» (переклад з російської Алли Діби). У підбірці листів М. В. Кривинюка була також листівка з карикатурою на Адольфа Гітлера, яку взяв для перефотографування музейний фотограф п. Валентин Бондаренко, але про повернення ним цього листа я нічого не пригадую.

Листи Михайла Кривинюка-молодшого до Олександри Шалагінової (всього 4 листи)

Лист перший:

«12/IV — [19]84

Шановна Олександро Іллівно!

Одержавши Вашого листа, я з цікавістю взявся за читання спогадів С. Ф. Сверло, а закінчив з розчаруванням, бо це, власне, спогади не про членів нашої родини, а про їх житло й обстановку. Звичайно, і опис побуту має певну вагу при дослідженні характеру і діяльності людей, але опис повинен бути ліпше неповним, ніж невірним. З цієї позиції я й розділяю спогади Софії Федорівни, порівнюючи з тим, що пам'ятаю сам. На жаль я не маю підстав похвалитися своєю пам'яттю, але приходить зазначити, що пам'ять С. Ф. теж далеко не бездоганна. Наприклад у мене в пам'яті могли не закарбуватися узор на шпалерах, як що вони там були, але я цілком певно знаю, що ніяких килимів на підлогах не було.

Переглянемо спогади по порядку.

До опису району на Лук'янівці слід додати, що вулиця кол[ишня] Богоутівська в [19]20-і роки звалася вул[иця] 9 січня.

Про відношення сусідів до нашої родини не мені судити. Відносини з ними були нормальні. Не пригадую будь яких прикростей.

Опис нашого житла починається з принципової помилки: бабуня Олена Пчілка не мала ні наміру, ні грошей купувати дім, та й господар К. Л. Масловський його не продавав. Він виїхав до своєї сім'ї в Польщу, залишивши в домі свого брата з жінкою, та ще декілька різних жильців. Моєму батькові пощастило вселитися туди, певне, саме з нагоди від'їзду Масловського, якого батько знав з колишньої спільної роботи в банку. Далі мешкання існувало як всяка комунальна квартира.

Урочистий перелік помешкань у домі (вітальня, кабінет, дитяча кімната і т. д.) і опис обстановки в них ошелешили мене. Просто уявити собі не можу, як у людини, що відвідувала нашу родину в 20-і роки, міг зложитися такий хибний образ побутових подробиць, який малює С. Ф.

«Венеціанське вікно в сад. Строгі білі шовкові штори, темні штори, темно-вишневі штори. На круглому столику з гіпюровою скатертною керамічна ваза для візитних карток, розписана Пікассо. Крісла з горіхового дерева з різьбою. Шкіряні диван і крісло. Великий письмовий дубовий стіл. Велика книжкова шафа. Тумбочки з мармуровими столешницями, на них бронзові свічники. Рояль, ноти на на суконній доріжці пісочного кольору. Ломберний столик. На підлозі килим, килимок, доріжки». І т. д. і т. д. Звідки це все, з якого побуту? Враження таке, що С. Ф. десь те все бачила, уподобала і запам'ятала, а потім підсвідомо зв'язала з симпатичними їй людьми, яким, на її думку, личило б мати таку показну обстановку.

В дійсності у моїх батьків побутова обстановка ніколи не була пишною, а в 20-і роки і зовсім була випадкова. Та іншою вона і не могла бути. Для пояснення сказаного оповім коротко, яким шляхом наша родина опинилася в описуваному домі.

За свого сталого місця проживання у селі коло кол[ишнього] Катеринослава наша родина спішно виїхала, в 1921 році, рятуючись од голоду. У тата на той час не було постійної роботи (ліквідувався банк) і він заробляв учителюванням у школі, приватно організованій селянами для своїх дітей. Того року там була сильна посуха і тата попередили, що школи не буде: надходить голод. Не краще було становище й у мами, що працювала лікаркою у земстві, доки воно не скасувалося. І тут одержалося запрошення від тітки І. П. Косач-Борисової з Могилева-Подільського: урожай у них хороший і робота знайдеться. Роздумувати не було часу. Батьки продали майно на сільському базарі, з собою взяли лише саме необхідне (одяг, харчі) і ми помандрували. До Києва доїхали на палубі [слово пізніше додане вгорі — А. Д., О. Ш.] буксирного [закінчення слова підправлене — А. Д., О. Ш.] пароплава [закінчення слова підправлене — А. Д., О. Ш.], далі — залізницею в переповнених теплушках з пересадкою в Жмеринці. Економічний і психологічний ефект такої подорожі у ті часи можна порівняти з наслідками землетрусу.

Поживши в Могилеві-Под[ільському] три роки, наша родина перебралася в Київ і оселилася на Лук'янівці. Де-який час з нами пожила і бабуня Олена Пчілка, що теж приїхала з Могилева-По[ільського]. Потім вона переселилася до тітки Косач-Борисової, коли та переїхала в Київ на Овруцьку вулицю. З нами разом мешкали татові племінниці Миколайчук. Деякий час пожив з нами татів приятель М. І. Мережинський.

Для кращої уяви про наші «апартаменти» посилаю Вам схематичний план дому, як я його пам'ятаю.

Відносно «знайомих Косачів-Кривинюк», названих Софією Федорівною, нічого не можу сказати — я їх не пам'ятаю, як і саму Софію Федорівну. Це нічого не означає, бо в ті роки в ті роки я був занурений в свої власні справи (праця після профшколи, готування до інституту і вступні іспити, учіння в КПІ, виїзди на практику, військова служба), тому міг і не знати близько сусідів, з якими могли мати стосунки мої рідні.

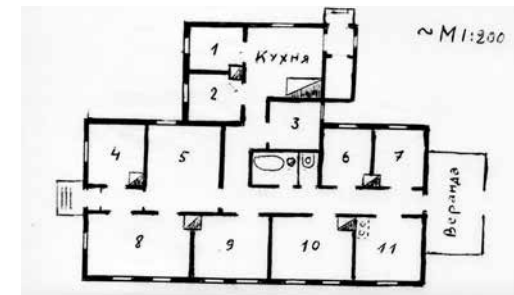
Який же в цілому висновок про спогади С. Ф. Сверло складається у мене? На жаль, вони не містять у собі цінної інформації про нашу родину і перекручують характерні прикмети побуту родини службовців середнього достатку у 20-і роки

От на такі думки навело мене читання спогадів С. Ф. Сверло.

З пошаною Кривинюк».

[До листа додано на окремому аркуші кальки схему квартири]

«Схематичний план дому № 7 по вул. 9 січня (к[олишній] Боготівській)

11 — кімната, де містилися батьки.

3, 4, 6 і 7 — кімнати, де в різні періоди по-різному містилися інші члени нашої родини: бабуня, я з братом, татові племінниці, татів приятель.

1, 2, 8, 9 і 10 — кімнати інших мешканців дому.

5 — прохідна кімната, щось на кшталт спільної їдальні, чи вітальні».

Автограф М. М. Кривинюка на трьох аркушах (текст з обох боків). Додано конверт з адресами О. І. Шалагінової (службова) та М. М. Кривинюка (домашня). Поштові штемпелі: Свердловська 14. 04. 84 та Києва 16. 04. 84. Вгорі над адресами дописано рукою О. І. Шалагінової: «Київ, вул. Боговутівська, 7, план помешкання. Хто там жив. Історія від'їзду з Лоц[манської] Кам[янки], Могилів-Под [ільський] — Київ».

Лист другий:

«11/VI. 1984

Шановна Олександро Іллівно!

Насамперед у свою чергу прошу Вас вибачити мене за затримку з відповіддю, викликану старечою невправкою взагалі зо всіма своїми нетрудними [слово підправлене — А. Д., О. Ш.] справами.

Дякую Вам за те, що прислали мені запис спогадів В. М. Ліщинської про мою маму, які мені безмовно приємно було читати, відчувачи що вона знала і пам'ятає мою маму.

Разом з тим дозволю собі уточнити невпевнене свідчення, що моя мама «була, здається, санітарним лікарем». В дійсності мама була педіатром дитячого патронату Катеринославського губернського зесмства, яке віддавало немовлят з приютів на виховання селянам, даючи їм одягу для тих дітей, їх лікування та ще якусь платню за харчування. Пригадується, що у маминому віданні були такі діти в селах Лоцманській Кам'яниці, Краснопіллі й Волоському. Звичайно, головним завданням у мами була профілактика захворювань, але вона й лікувала, коли хто слабував, а в тяжких випадках відсилала до міста в земську лікарню.

Мама тяжко пережила медичну безпорадність у випадку зі смертю середньої дитини — моєї сестрички у 2-річному віці від менінгіту. Тому вже в Могилеві-Подільському вона не стала шукати лікарської

роботи, а вчителювала в середній школі, а в Києві ото працювала в медичній бібліотеці.

Ще хочу зазначити, що мій батько не був спортсменом в сучасному розумінні цього слова. Кажучи по-сучасному, він швидче мав нахил [слов підправлене — А. Д., О. Ш.] до фізкультури. Його не вбило мисливство чи рибальство. Любив плавати на човні.

Звичайно, мені було б дуже цікаво прочитати свідчення знайомих про моїх батьків, коли б у Вас була змога їх мені надіслати. Може мені пощастить щось додатково пригадати, чи уточнити. Як що Вам, може, зручніше, щоб я ті матеріали повернув, то лише зазначите це і я, прочитавши, одішлю їх Вам. До речі, чи не треба повернути і те що Ви вже надіслали?

Будьте здорові.

З пошаною Кривинюк».

Автограф рукою М. М. Кривинюка на 1 аркуші (текст з обох сторін аркуша). На конверті адреси О. І. Шалагінової (домашня) і М. М. Кривинюка (домашня). Штемпелі: Свердловськ, 12. 06. 84 та Київ 14. 06. 84. На конверті надт адресами рукою О. І. Шалагінової: «Робота О. П. Косач-Кривинюк лікарем у Лоцманській Кам'яниці. Робота в Могилеві-Подільськiм».

Лист третій:

«26 VIII — [19]84

Шановна Олександро Іллівно!

Давненько вже я одержав майже одночасно два Ваші листи, датовані 28 VI і 6 VII. Велику вдячність викликає у мене Ваша уважність до мене, яка, очевидно, ґрунтується на Вашому ставленні до особи моєї матері, хоча я далеко не певен, що заслуговую на це.

Звичайно, мені цікаво читати ці спогади, що Ви надсилаєте. Крім того я трохи сподіваюся[,] що мені пощастило стати Вам у пригоді як що [так у тексті — А. Д., О. Ш.] я зауважу що-небудь недоречне в спогадах і сповіщу Вас про те. Мені дуже хочеться, щою Ваші досліді завершилися успішно.

Ви питаєте про «родинне древо» Кривинюків-Миколайчуків. У мого діда Василя Кривинюка крім сина Михайла (мого батька) було двоє дочок: Ганна й Марія. Ганна була одружена з Павлом Мико-

лайчуком. У них було чотири дочки: Явдоха, Оксана, Ольга й Марія. Явдоха померла ще перед війною, а решта трое живуть у с. Двірець Ізяславського р-ну Хмельницької області.

Родина Волянських — то окреме «дерево»: Лікар Олексій [У автогафі помилково «Олісій» — А. Д.] Іванович Волянський був одружений з одною з дочок М. Комарова — Вірою Михайлівною. У них було п'ятеро дітей: Богдан, Роман, Михайло, Віра і Юрій. З цею родиною у мене зв'язок утратився наприкінці 30-х років. В. О. Волянська з чоловіком Л. Римаренком успішно працюють на Свердловській кіностудії (знаю з газети). Про долю решти мені не відомо.

Не пригадую, щоб доводилося що-небудь чути про Булюмбек-пашу.

Мені не пригадується, щоб у нас в Лоцманській-Кам'янці гостювала тітка Леся. Проте людська пам'ять річ надто не бездоганна, зокрема я своєю зовсім не можу похвалитися.

У Могилеві-Под[ільському] наша збірна родина (ми — [далі частина слова закреслена — А. Д., О. Ш.] Кривинюки, родина тітки Борисової, бабуня, родина сестри Борисова, його брати) жила в тісноті, та й часи були економічно сутужні — то ж взаємини зі співробітниками, знайомими відбувалися по-за межами дому не в формі гостювання. Може й з цієї причини я не запам'ятав прізвищ батьківських знайомих. Подібно було й у Києві. От і прізвище О. П. Агапової мені нічого не нагадує. Мені аж прикро робиться від одноманітності моїх нікчемних відповідей на Ваші запитання... Але, чого нема, того нема...

Коли читав спогади І. М. Шаповалова, де говориться про Г. І. Мусієнка, то це імення і навіть образ Г. І. поволі так висвітлюється в пам'яті, як фотовідбиток у проявнику, однак у слабкому. Дійсно наша родина виїздила з Катеринославу в 1921 році пароплавом до Києва, а от як наш багаж спровадили з Лоц[манської] Кам'янки до пристані, я не пам'ятаю, бо мама зо мною й маленьким братом на якусь добу отаборилися в місті у знайомих, поки тато управлявся з нашим виїздом.

З приводу свідчення Г. Я. Олійника можу зауважити, що мама була в Лоц[манській] Кам'янці лише лікарем дитячого патронажу і проводила амбулаторний прийом хворих, не обмежуючись вихованнями патронажу. В складних випадках вона відправляла пацієнтів до земської лікарні в місто, у Лоц[манській] Кам'янці стаціонарної

лікарні не було. Може Вам цікаво, що то за патронат був? Губернське земство в Катеринославі організувало передачу сиріт та підкинутих дітей із притутків на виховання в селянські сем'ї. Цих дітей забезпечували ським-таким одягом, навчанням, лікуванням та платили за їх утримання, як не помиляюся, по 5 руб. на місяць з немовлячого віку до 14 років. Виростали ті діти в сем'ях селян нарівні зі своїми власними. Нерідко й залишалися в сем'ях по закінченню земської опіки. Мамина робота була — наглядати, щоб догляд за патронажними дітьми й харчування їх були нормальні, систематично оглядала їх і лікувала, або одсилала в лікарню. Крім Лоцм[анської] Кам'янки такі вихованці патронажу були й в інших селах. Я пам'ятаю два — Волоське і Краснопілля.

У Лоцм[анській] Кам'янці був ще й патронаж спокійних психічних хворих, яких земство також давало на утримання селян. У тому патронажі також була посада лікаря. Часами там не було лікаря й мамі доручали суміщати дві посади.

Крім лікарської роботи мама дійсно приймала активну участь в громадській діяльності Лоцм[анській] Кам'янці: напр[иклад,] була в числі організаторів споживчого кооперативу, улаштування на його користь речової лотереї то що [так у тексті — А. Д., О. Ш.]. Після революції мама приймала участь в організації гуртка «Просвіта» для ліквідації неписьменности. Брала вона участь і в організації аматорського хору, громадської бібліотеки, але з цих заходів нічого не вийшло.

Самого Г. Я. Олійника я не пам'ятаю. Я вчився в Комерційному училищі, а після революції в процесі перерайонування учнів і приведення шкіл до єдиного програму [так у тексті — А. Д., О. Ш.] і спільного навчання я опинився в колишній жіночій гімназії, де майже і не вчився, бо не було на той рік палива в школах. Тому й не запам'ятав нікого, хто там був зо мною.

З приводу листа лікаря Олексія*** до т. Борусенка також маю знатися, що такого водовоза не пам'ятаю. Пригадую іншого, певне пізнішого. Що в листі мого батька хибно названо Василем Михайловичем, Ви, звичайно, зауважили.

От я й спромігся нарешті відповісти Вам на листи. Причина [далі слово закреслено — А. Д., О. Ш.] затримки проста: безліч дрібязко-

вих справ дідівських, господарчих, садівничих і одночасно низька продуктивність праці при їх виконанні[.]

Прошу Вас не мати мені за зле затримку в листуванні. І ще раз дякую Вам за увагу.

Бажаю Вам усього найкращого, головне — здоров'я.

З пошаною Кривинюк».

Автограф М.М. Кривинюка 3 арк. (текст. зобр. боков. аркуша). До листа наданий конверт з адресами О. І. Шалагінової (домашня) та М. М. Кривинюка (домашня). Поштові штемпель: Київ, 29. 08. 84. Вгорі на конверті рукою О. І. Шалагінової: «Родинне «дерево» Кривинюків. Миколайчуки, Волянські Могилів-Подільський Борисови Робота О. П. Косач-Кривинюк в Лоцманській Кам'янці лікарем».

В. О. Волянська за деякими даними була першою дружиною М. М. Кривинюка, але згодом пара розлучилась, нащадків вони не мали.

Булюмбек-паша — предок Старицьких.

Леся Українка померла, коли Михайликові було років сім, тому він і справді небагато міг пригадати про свою тітку.

Через О. П. Агапову було одержано спогади Віри Александрової про Лесю Українку та Сергія Мержинського.

І. М. Шаповалов — письменник та працівник музею в м. Дніпро Іван Шаповал.

Г. І. Мусієнко — завідувач гідрометеорологічною станцією в Лоцманській Кам'янці, знайомий Кривинюків

Лист четвертий:

«19. І. 1985

Шановна Олександро Іллівно!

Дякую Вам за новорічне вітання і зі свого боку бажаю Вам здоров'я, миру і благополуччя. Свого часу я послав Вам новорічну картку на Вашу стару адресу і от не знаю, чи дісталася вона до Вас. Я вже й тоді почувався ніяково, що не відповідав на Вашого давнього листа з 23. XI. 1984 і от лише тепер знову звернувся до нього... Справи ледве посуваються, а час жахливо швидко лине...

В архивах, стосовних до Зеленого Гаю аматорські фотографії можуть бути не лише Ю. П. Тесленка-Приходька, але й Ізидори Петрівни Косач.

Міську Драгоманівську садибу в Гадячі я пригадую невиразно. В пам'яті виникає така картина: через ворота, або хвіртку, вхід на подвір'я, праворуч — комора, ліворуч дім — близько од крутого краю гори, по-під якою продовження садиби з меншим домиком. Проте й верхній дім пригадується мені як невеликий, хоча мої враження од нього, отримані в дитинстві, могли б лише сприяти помилці в сторону його побільшення. і кімнатки в ньому були невеликі, і вікна маленькі, що не йшли в порівняння з кімнатами і й вікнами в Зеленому Гаю. Чи був міський дім цегляний з дахом із черепиці, чи дерев'яний з гонтовим дахом, я не можу сказати... Трохи більше, ніж вигляд садиби й дому, я запам'ятав враження од краєвиду згори в домику на церкву і греблю з млином. Може цьому сприяла згадана Вами фотокартка.

Про будинок у Зеленому Гаю я не знаю, хто його будував, лише пригадую, що за «проектом» самої бабуні, як говорилося в родині. Не уявляю, як той «проект» передався будівникам. Певне, у вигляді нарисів загального плану і окремих деталей. Так, пригадую, говорилося, що бабуня була автором форми вікон на фасаді, обернутому до Псла, округлих зверху і з «зірами» з червоними шибками, і узору балясин на балконі. Пригадую, що чималу участь у виготовленні деяких меблів за малюнками бабуні приймав учень майстер-столяр Тарас Дробний (якщо, звичайно, пам'ять мене не зраджує).

Чомусь я нічого не пригадую, щоб чув про А. Макарову. Так само я нічого не знаю про ув'язнення бабуні у тюрмі в Гадячі в 1918 р.

Про скриню з родинним архівом, закопану в Колодяжному, не чув ніколи.

На жаль переконуюся, що не можу Вам чим-небудь стати в пригоді у ваших історичних пошуках.

Ви пишете про атмосферу дому і Драгоманівські клопоти Гадяцького періоду. Про клопоти не можу сказати — видно вони не доходили до мене, ще мало, а атмосфера була досить родинна й лагідна, щоб сприймати її без запам'ятовування якихось примітних випадків, чи рис.

Будьте здорові, на все вам добре.

З пошаною Кривинюк».

Лист у конверті з адресами О. І Шалагінової (служба) та М. М. Кривинюка (домашня). Штемпель: Свердловськ, 20. 01. 85. На конверті вгорі ліворуч рукою О. І Шалагінової: «Гадяч і «Зелений Гай».

Макарова Антоніна — вчителька, знайома Косчаїв-Драгоманових.

У листі докладні відповіді на питання Олександри Іллівни, бо саме в цей час музей працював над підготовкою нової експозиції. О. І. Шалагінова робила проєкт експозиції меморіальної квартири Косачів та окремих тематичних вузлів літературної експозиції. Нею було привезено з Гадяча верхню частину вікна з Зеленого Гаю, яка сьогодні вмонтована у одне з вікон другого поверху музею, та ручку від дверей у формі зрізані гілки дерева (зберігається у фондах музею).

Оригінали цих листів передані О. І. Шалагіновою до фондів Київського музею Лесі Українки.

Відтворення маловідомих сторінок родинного літопису Косачів Післямова

Лєся Українка — зіронька в сузір'ї найвидатніших українок, завдячуючи яким про Україну знає весь світ. Вже так багато по смерті письменниці і за її життя сказано про Лєсю Українку та її родину, висвітлено, проаналізовано. Понад 2300 джерел, де йдеться про життя і творчість Лєсі Українки, містять фонди київських бібліотек. Найбагатша ж колекція зібрана й постійно презентується бібліотекою, що 75 років з гордістю носить ім'я Лєсі Українки.

Серед того, що видавалося за радянських часів — чимало заідеологізованого, пафосного, написаного з пропагандистсько-виховною метою. Лєся Українка у радянський час свідомо протиставлялася власній родині, друзям. Таким чином, викривлювалася історія родин представників духовної еліти України, спотворювалася наша історія.

Ця книжка містить багато фрагментів листування членів родини Косачів, що сприяють реінтерпретації їх життєписів, сфальсифікованих у радянську добу. Низький уклін музейникам та літературознавцям, які впродовж багатьох років по крихтах збирали усю можливу інформацію про Лєсину родину, особлива вдячність дослідникам-літературознавцям п. Олександрі Шалагінової та п. Аллі Дібі за відтворення маловідомих сторінок родинного літопису Косачів.

Ця книжка дає нам можливість через дослідження трепетної й чистої, сповненої великих страждань і великих злетів духу історії життя родини Косачів-Кривинюків, їхніх друзів — сімей українських інтелігентів, відчутти атмосферу тих неспокійних часів, коли вони жили і діяли, надихнутися прикладами мужності, самовідданості, чесності й любові, яких було досить в цій родині і які були для них важливішими за можливість втрати особистої свободи і навіть життя. І це є дуже важливим для нас сьогодні, коли українці виборюють та захищають незалежність та територіальну цілісність України.

Я народилася неподалік Новоград-Волинського, тож першим музеєм у моєму житті, який я відвідала, був музей саме Лесі Українки. Оте відчуття спорідненості, що виникло у мене після відвідин музею, і досі зі мною.

Бульварно-Кудрявська, Овруцька, Баговвутівська, Стрілецька, Тарка, Лук'янівка, трамвай на Поділ — цими шляхами Косачів ходжу я сьогодні, в цій місцевості Києва головне приміщення бібліотеки, що носить ім'я Лесі Українки.

Ольга Косач-Кривинюк — зоря-порадниця, улюблена сестра Лесі Українки. Їм обом притаманне було тонке розуміння мови, виплекане матір'ю, Оленою Пчілкою, здатність відчувати чужий біль як свій, перейматися чужим життям. Обое — неймовірно сильні духом.

Ольга, лікарка за фахом, за нелегких умов ростила дітей, підтримувала рідних, вела господарство і тримала город на Лук'янівських пагорбах, робила переклади з шести європейських мов. Та для нас, бібліотекарів, вона залишається передусім колегою. І нам гордо від цього. Завдячуючи пані Олександрі Шалагіновій нам стали відомі колеги Ольги Косач-Кривинюк, бібліотекарі Національної наукової медичної бібліотеки України, її друзі. Дізналися побільше й про відвідувачів бібліотеки, які консульгувалися у сестри Лесі Українки. Вона стала хранителем і розпорядником архіву письменниці, дослідником її творчої спадщини, створила першу наукову біографію, де на основі документів розшифрувала дні її письменницької праці.

Ольга Страшенко, письменниця і бібліотекар, написала свого часу вірш-присвяту Публічній бібліотеці імені Лесі Українки, де назвала її обжитою Лесиною оселею, «виталищем» Лесиного духу. Сьогодні Лесин дух гуртує довкола бібліотеки найкращих людей, ентузіастів і подвижників, які продукують нові ідеї та реалізують проекти.

Колись, ще у 1966 і 1971 роках, видавництво «Мистецтво» випустило поштові листівки з графічними портретами Лесі Українки художника графіка Василя Чебанника. Сестра Лесі Українки, Ізидора Петрівна Косач-Борисова, високо оцінила цю листівку в листі до Анатолія Костенка: «А яку приємність справили Ви мені, надіславши листівку з портретом Лесі (дереворит В. Я. Чебанника)! Якщо це молода людина (а я чогось таки думаю, що молода), то це на рідкість талановитий мистець, бо так передати схожість і вираз обличчя людини,

ніколи не бачивши її живу, це може тільки якийсь особливий артист, що його природа наділила даром особливої інтуїції».

У 2018 році Публічна бібліотека імені Лесі Українка підтримала проєкт заслуженого діяча мистецтв України, професора, завідувача кафедри графічного дизайну Київського державного інституту декоративно-прикладного мистецтва і дизайну ім. Михайла Бойчука В. Я. Чебанника «Графіка української мови», подавши його на здобуття Національної премії України імені Тараса Шевченка.

Передусім, у бібліотеку імені Лесі Українки привела ідея талановитого режисерку Наталію Яковлеву, яка за підтримки Українського культурного фонду взялася за створення серії художніх фільмів про плеядівців, зокрема і про Лесю Українку. Активно сприяли реалізації проєкту працівники Музею видатних діячів української культури, Музею Становлення української нації, окремі літературознавці та культурні діячі.

І таких прикладів, коли і нині Леся Українка об'єднує людей та ідеї, маємо достатньо.

«Я маю в серці те, що не вмирає...», — сказала авторка безсмертної драми-феєрії «Лісова пісня» вустами головної героїні цього твору Мавки. Ця сила духу закладена в ній самим Творцем, бо проявлялася ще в ранньому дитинстві. Ця сила духу допомагала її родині, її улюбленій сестрі Ользі долати усі життєві труднощі.

Дуже хочеться, аби й сучасне покоління у нашому непростому сьогодні навчилося долати розчарування й знеохочення негараздами, які маємо, щоб не уподібнювалися ми Лицарю із драми Лесі Українки «Осінь казка», втомленому боротьбою, розчарованому, «втомленому навіки», а наполегливо йшли до мети, повсякчас відбудовуючи й виборюючи Україну. Гідним прикладом для нас і для прийдешніх поколінь завжди є і будуть найкращі українські родини, а серед них і Косачі та їхні друзі. Саме про цих людей розповідає книга Алли Діби та Олександри Шалагінової «Найкраща лілея з родинного саду Косачів».

Ольга Романюк,
директорка
Публічної бібліотеки
імені Лесі Українки.

Біографічні довідки

Ольга Косач-Кривинюк

Ольга Косач — молодша сестра Лесі Українки. Народилася 26 травня 1877 року в м. Новограді-Волинському на Житомирщині (у метриці було помилково записано 26 липня — «Хронологія», с. 31). Була дочкою юриста, голови з'їзду мирових посередників Новоград-Волинського повіту Петра Антоновича Косача (1841—1909) та письменниці, вченого, громадської діячки Ольги Петрівни Косач (1849—1930), дівоче — Драгоманової, літературне ім'я — Олена Пчілка

Одержала спершу домашню освіту. Її вчителями були батьки та кращі студенти Київського університету Святого Володимира. Довгий час вчилася разом із сестрою Ларисою. Брала участь в роботі гуртка «Плеяда», який організували Леся та Михайло Косачі разом із батьками та друзями і який був тоді, хоч і неофіційним, але першим українським, україномовним університетом. Після закінчення з золотою медаллю 7-го класу та додаткового 8 класу з поглибленим вивченням математики Київської жіночої гімназії О. Дучинської (1896—1899) склала іспит з латинської мови при Київській II чоловічій гімназії (Ольга Косач-Кривинюк «Жизнеописание») виїхала у Санкт-Петербург, де вступила до Жіночого медичного інституту, який успішно закінчила у 1903 р. У період здачі державних іспитів два місяці відбувала ув'язнення, після чого була під гласним наглядом поліції.

Ольга Косач-Кривинюк була одним з найближчих друзів Лесі Українки в її житті, як лікар, завжди була консультантом у лікуванні письменниці. У 1890—1891 роках Лариса Косач спеціально для молодшої сестри Ольги написала підручник «Стародавня історія східних народів», яку Ольга Косач-Кривинюк 1918 року вперше видала в Катеринославі. 2008 року ВАТ «Волинська обласна друкарня» по-

бачило світ репринтне видання цієї книги (упорядкування, підготовка текстів та ілюстрації, коментарі, примітки Олени Огневої та Надії Сташенко).

1899 року доглядала сестру Ларису в Берліні після операції. У свою чергу Лариса допомагала сестрі Ользі, коли народився її старший син Михайло. Вона вишила племіннику найпершу українську сорочечку, яка нині зберігається у Київському музеї Лесі Українки. У цій сорочці М. М. Кривинюк зображений на своїх перших фото.

26 січня 1896 року, на весіллі у спільних приятелів Людмили Старицької та Олександра Черняхівського познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Михайлом Васильовичем Кривинюком (1871—1944), тоді студентом Київського університету. На тому весіллі Лариса та Ольга Косач були дружками, а Кривинюк — боярином. Впродовж декількох років молоді люди зустрічалися і згодом, коли почали вирішувати, чи не поєднати їм свої долі, саме сестра Лариса благословила їх на шлюб: «Не міряй і не важ, хто більше, а хто менше любить, бо на сі речі не досить відомих «измерений», а треба іншого, не математичного. Не міряй і не важ, не збирайся жити, а ж и в и, люби, скільки можеш і як можеш, то менше буде жалю, вір мені, ніж коли б ти все розмірила, розважила і відклала на завтра, бо «завтра» не завжди приходить» (лист Лесі Українки до сестри Ольги від 9 червня (27 травня) 1901 року з Кімполунга).

1904 року Ольга Косач-молодша приїхала до Праги, де в той час, після звільнення з в'язниці і заборони вчитися у Російській імперії, Михайло Кривинюк був студентом. Відтоді вони стали подружжям. А в грудні 1905 року у них народився первісток Михайло. Згодом, у 1910-х роках у Кривинюків народилася донька Ольга, яка померла маленькою, та 1920-го — син Василь (1920—1987). Деякий час подружжя жило у громадянському шлюбі, потім, зважаючи на те, щоб їхні діти мали усі права в суспільстві, Ольга та Михайло Кривинюки обвінчалися 1907 року.

У 1906—1906 роках Ольга Косач-Кривинюк мешкала у Києві, брала активну участь у громадській роботі, зокрема у товаристві «Прогресивіта», часто виїздила з родиною у Зелений Гай на Полтавщині. В ніч з 17 на 18 січня 1907 року в Києві Ольга Косач-молодша (помилково замість матері Ольги Косач-старшої) разом із сестрою Ларисою була

заарештована жандармами і відправлена до Либідського поліцейського відділення. При обшуку в родині Косачів було знайдено 121 нелегальну брошуру.

У 1910—1921 роках (за іншими свідченнями до 1922 року, Петро Одарченко) мешкала у Лоцманській Кам'янці на Катеринославщині, де працювала земським патронажним лікарем. З 1921 року до 1924-го мешкала з іншими представниками родини Косачів (мати, сестра Ізидора з сім'єю) у м. Могилеві-Подільському, де викладала українську мову. Від 1924 року—знову в Києві, де викладає українську мову в середній школі №20, а з 1929 (за даними Петра Одарченка) працює на посаді бібліографа у науковій медичній бібліотеці.

«В останні роки свого життя Ольга Петрівна написала цінні спогади про батька та про дитинство Лесі Українки. Особливо велику цінність становить довголітня праця Ольги Петрівни над вивченням біографії Лесі Українки, над впорядкуванням її листування і над остаточним оформленням цих розвідок в формі великої й цінної праці під назвою «Хронологія життя й творчості Лесі Українки».

Ольга Петрівна почала писати також спогади про свою матір Олену Пчілку, але недуга й смерть перервали цю роботу» (Петро Одарченко «Ольга Петрівна Косач-Кривинюк, сестра Лесі Українки»).

У 1930-х родині Лесі Українки пережила тяжкі випробування, переслідування, арешти. 1943-го року сестри письменниці Ольга та Ізидора, боячись нових репресій, емігрували з України. Ольга Косач-Кривинюк померла від раку 11 листопада 1945 року в таборі для переміщених осіб у м. Аугсбург в Німеччині. Похована там же на місцевому кладовищі.

Кобилки-Сидоренки

Наталія Павлівна Кобилко, в одруженні Сидоренко (1892—1990)—вчений-біолог, фармаколог, науковий співробітник кафедри біології Київського медінституту. У 1930—1940-х роках приятелювала з сестрою Лесі Українки Ольгою Косач-Кривинюк та її родиною. Наталія Павлівна в той час консультувалась з Ольгою Петрівною Косач-Кривинюк у зв'язку з підготовкою кандидатської дисертації «Вплив соку

алоє на організм». Ольга Петрівна була у ті роки бібліотекарем-референтом Наукової медичної бібліотеки у Києві і перекладала для Наталії Павлівни потрібні їй наукові тексти з зарубіжних видань. У свою чергу, наукові розробки Н. П. Сидоренко активно використовував у своїй роботі видатний український офтальмолог Володимир Філатов під час лікування пацієнтів з тяжкими захворюваннями очей.

Чоловік Наталії Павлівни—**Гаврило Романович Сидоренко** (1894–1965)—видатний український лікар-фтизіатр, інфекціоніст, багаторічний керівник Київського обласного туберкульозного диспансеру, один з улюблених учнів Теофіла Яновського. 1938 року був репресований за вигаданим звинуваченням про те, що він начебто мав намір отруїти усіх киян, отруїти цілий Дніпро. Якимось дивом вижив, а в період війни одержав завдання створити єдиний радянський інфекційний госпіталь.

Син Наталії Павлівни та Гаврила Романовича **Павло Гаврилович Сидоренко** (1925–2015)—знаний цитолог, генетик, кандидат біологічних наук, організатор і засновник новітніх напрямів клітинної біології і біотехнології рослин в Україні. Працював у Інституті ботаніки АН УРСР на посаді старшого наукового співробітника і заступника директора з наукової роботи. Куратор акліматизаційного саду Миколи Кащенко. На фронт пішов добровольцем після 8 класу.

У період Другої світової війни Наталія Сидоренко і сестри Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк та **Ізидора Косач (Борисова)** залишились в окупованому Києві, продовжували спілкуватися, підтримували одна одну. А для того, щоб якось прогудуватися, разом вишивали українським орнаментом блузи, які потім продавали на Євбазі. Одна з таких блуз і сьогодні збереглася у Сидоренків. У своїх вишивках вони використовували узор, які свого часу збирали і видавали Ольга Косач-Кривинюк та її матір Олена Пчілка. Ті зразки вишивок з названих альбомів Ольги-старшої (Олени Пчілки) і Ольги-молодшої (Косач-Кривинюк) і досі є у цій родині.

У час свого знайомства жінки з роду Косачів і Н. П. Сидоренко спілкувалися не тільки в службових потребах, але й поза роботою. Подружжя Сидоренків постійно бувало у Косачів на Лук'янівці, вони ж—у свою чергу—любили бувати у Сидоренків на Макарівській

(Академіка Ромаданова). За інших обставин обидві родини могли б навіть стати й родичами. Адже молодший син Ольги Косач-Кривинюк **Василь Кривинюк** у юності зустрівся з Марією Венгліською, а **Павло Сидоренко** незабаром одружився з її молодшою сестрою Оленою. 1943 року, в час виїзду сестер Лесі Українки на еміграцію, Марія відмовилася залишати Україну.

Олена Володимирівна Сидоренко, дівоче — Венгліська (1925–2007) — видатний український біолог, кандидат біологічних наук, один із перших у світі дослідників птишиного грипу. Працювала на кафедрі вірусології Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

Онука Наталії Павлівни та Гаврила Романовича Сидоренків **Світлана Павлівна Сидоренко** (23. 09. 1953 — 26. 08. 2018) — видатний український вчений-онколог, завідувачка відділом регуляторних механізмів клітин Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології ім. Р. Є. Кавецького НАН України, член-кореспондент НАН України за спеціальністю «експериментальна онкологія».

Правнучка Наталії Павлівни та Гаврила Романовича Сидоренків **Олександра Володимирівна Звиглянич**, в одруженні **Шандра** (в родині — Аля), нар. 10 жовтня 1984 р. — за фахом географ, працює журналістом і волонтером. У другому шлюбі з Тобіасом Вайманном має доньку Терезу (нар. 14 листопада 2019 р.).

Праправнучка Наталії Павлівни та Гаврила Романовича Оленка Шандра (нар. 11 березня 2008 р., вона ж — **Олена Сидоренко-молодша**) продовжує нині не тільки звияжний рід українських інтелектуалів Кобилків-Сидоренків з глибинним козацьким корінням, але й за батьковою родинною гілочкою (філософа Дмитра Шандри) вона нащадок Тараса Шевченка по сестрі Катерині.

Знайомство з родиною Косачів у Кобилків-Сидоренків могло відбутися не тільки 1930-х, в час роботи Ольги Косач-Кривинюк у Медбібліотеці, але й набагато раніше, адже і Кобилки, і Сидоренки для Олени Пчілки — любі земляки-полтавці. Крім того, одразу ж по одруженню Наталія Павлівна та Гаврило Романович квартирували в родині Грушевських, де Гаврило Сидоренко ще й працював сімейним лікарем, бо, хоч і був ще студентом, але перед тим вже закінчив фельдшерську школу. На той час вони були в близькому до Косачів

оточенні, а нащадки Грушевських стверджують, що Олена Пчілка з дочками не раз була тоді в домі Грушевських.

Племінницею Наталії Кобилко (Сидоренко) була **Катерина Іванівна Штуль**, дівоче — **Кобилко** (1919 — 2009) — за освітою інженер атомних станцій, редактор (разом із чоловіком) газети «Українське слово» (Париж), дружина видатного діяча ОУН **Олега Штуля (Ждановича)**.

В часи Другої світової війни Наталія Кобилко-Сидоренко не тільки зберегла все обладнання біологічної кафедри Київського медінституту, на якій працювала, але й меморіальні речі родини Косачів, які ті передали їй на збереження, виїжджаючи з України, а коли у Києві було відкрито музей Лесі Українки, Наталія Павлівна подарувала ці раритети музею. У ті роки у власному будинку, незважаючи на небезпеку для власного життя, вона давала прилисток багатьом людям, часто тим, кого при перевірці й арешті могли розстріляти.

Алла Діба

Іменний покажчик

- Абушек Опанас, другий чоловік Є. М. Косач (Мільської), племінниці Ольги Косач-Кривинюк — с. 53
- Абушеки (родина) — с. 53
- Аврахов Григорій Герасимович, дослідник Лесі Українки, колишній завідувач Київського музею Лесі Українки — с. 42, 98, 116
- Агапова О. І., київська знайома В. Д. Александрової, дякуючи якій Київський музей Лесі Українки одержав спогади В. Д. Александрової про Лесю Українку та Сергія Мержинського — с. 192, 194
- Академіка Ромаданова (колишня Макарівська, Пугачова), вулиця в Києві — с. 94, 203 та ін.
- Александрова Віра Данилівна, приятелка Л. П. Косач а с. К. Мержинського, донька письменника Данила Мордовця — с. 194
- Алексеєнко, проф. — с. 104
- Анатолій, робітник, знайомий Сидоренків — с.112
- Андрущенки, родина — с. 251 (фото)
- Андрущенко Устя Прокопівна — с. 251 (фото)
- Анна, дочка О. І. Барчук — с. 114
- Андерсен Ганс.Крістіан — с. 7, 29
- Артоболевські (родина) — с. 14
- Артоболевський Юрій — с. 14
- Барчук Ілля, чоловік М. В. Венглінської — с. 114
- Барчук (у першому шлюбі Зеленська) Ірина Іллівна, дочка М. В. Венглінської, дружина Олександра Марченка — с. 114
- Барчук Оксана Іллівна, дочка М. В. Венглінської — с. 114
- Басін Яків Зіновійович, лікар, історик, журналіст, письменник, дослідник теми «Леся Українка і Сергій Мержинський», співавтор Михайла Іоська — с. 172
- Бергер Е. Н, директор Київської обласної Медбібліотеки. — с.13
- Биковська (Беляєва) Марія Михайлівна, Маня, подруга сестер Косач, плеядівка — с. 150
- Білокінь Сергій Іванович, історик, музеєзнавець, дослідник Лесі Українки та її оточення, дослідник сталінських репресій — с. 119, 131
- Біланюк Олекса- с. 163
- Білошицький Павло Васильович, лікар, математик, рецензент книги — с. 256
- Більський — с. 23
- Блавацький Володимир, — с. 159
- Блашкович Діониз, чехословацький мікробіолог та вірусолог, колега О. В. Сидоренко — с. 110
- Бойчук Михайло, художник, жертва сталінських репресій — с. 198
- Богуш Параска Назарівна, «харківська баба» — с.136
- Болабольченко Анаолій Андрійович, юрист, письменник, літературознавець, дослідник української національної еліти — с. 118, 131
- Болдирева (Косач-Новік) Валенина, родичка О. П. Косач-Кривинюк з мглинських Косачів — с. 54, 56
- Борецькі (родина) — с. 150
- Борисова (Сергеева, Сергіїв) Ольга Юріївна, Олеся — с. 13, 22, 24, 35, 43, 45, 47, 128, 153, 155, 159, 242 (фото)
- Борисови (родина) — с. 21-22, 42, 47, 127, 129, 192
- Борисов Михайло Юрійович, чоловік О. М. Кривинюк, зять М. М. та Н. Ф. Кривинюків — с. 177
- Борисов Юрій Григорович, агроном, чоловік І. П. Косач (Борисової), батько Борисової (Сергіїв) О. Ю. — с. 21 - 22, 34, 43, 127 - 129, 192, 237 (фото)
- Борусенко — с. 193
- Бояриня Оксана, героїня драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня» — с. 36
- Брешкова Фрося, служниця Косачів — с. 150, 235 (фото)
- Будьонного, вулиця — с.11; Будьонного, кіннота — с. 68-69
- Булломбек-паша, легендарний родич Старицьких — с. 191, 193
- Буряківець Юрій — с.157-158
- Буцефал (Букефал), легендарний кінь Олександра Македонського, тут — кінь О. П. Косач-Кривинюк — с. 142
- Вавилов Микола Іванович, ботанік, жертва сталінських репресій — с. 107
- Вайманн Тереза Тобіасівна, дочка О. Шандри та Т. Вайманна, онука С. П. Сидоренко — с. 112, 218, 203
- Вайманн Тобіас, другий чоловік Олександри Шандри (з Сидоренків), батько Терези Вайманн — с. 112, 203
- Вальо Марія Андріївна, літературознавець, бібліограф, дослідник О. П. Косач-Кривинюк — с. 46,75,120,131,154, 162
- Ванчура Владислав, чеський письменник і кінорежисер — с.9
- Венглінська Марія Володимирівна, сестра О. В. Сидоренко, подруга

В. М. Кривинюка, дружина І. Барчука — с. 114, 154

Верзилов Аркадій Васильович, історик, краєзнавець, домашній учитель О. П. Косач-Кривинюк, плеядівець — с. 139

Волянська Віра Михайлівна (дівооче — Комарова), донька М. Ф. Комарова, дружина О. І. Волянського, подруга сестер Косач — с. 193, 228 (фото)

Волянська Віра Олексіївна, дочка В. М. та О. І. Волянських, дружина Римаренка Л. — с. 193

Волянський Богдан Олексійович, син В. М. та О. І. Волянських — с. 193

Волянський Михайло Олексійович, син В. М. та О. І. Волянських — с. 193

Волянський Олексій Іванович, лікар, чоловік В. М. Волянської (Комарової) — с. 193

Волянський Роман Олексійович, син В. М. та О. І. Волянських — с. 193

Волянський Юрій Олексійович, син В. М. та О. І. Волянських — с. 193

Волянські (родина) — с. 193

Ворон Василь, історик, дослідник репресованих у сталінські часи — с. 125

Гааб Роберто, юрист, онук О. П. Косач (Шимановської), дослідник роду Косачів-Драгоманових — с. 155, 160

Гайдучок Марія Михайлівна, музеєзнавець, дослідник Лесі Українки, колишній науковий працівник Київського музею Лесі Українки — с. 47

Гальченко Сергій Анастасійович, видатний літературознавець, текстолог-джерелознавець — с. 121, 126, 134

Ганжа Ігор Михайлович — с. 104

Гебгес В. — с. 8

Гельфанд Л. А. — с. 12

Генерала Алмазова (колишня Кутузова), вулиця в Києві — с. 124

Геник-Березовська Зіна — с. 42

Геник-Березовські (родина) — с. 42

Гирич Ігор Борисович, історик, журналіст, дослідник репресованих у сталінські часи — с. 124

Гірник Йосип — с. 159

Гликерія Лук'янівна, прабабуся Кобилків-Сидоренків — с. 113

Голембієвська Тетяна Миколаївна, художниця — с. 106, 115

Голембієвські-Зноби (родина) — с. 95

Головка Валентина, літературознавець, музеєзнавець, колишній головний хранитель Київського музею Лесі Українки — с. 180

Гомер — с. 7

Гончар Олесь Терентійович — с. 175

Городовенко Нестор Теофанович — с. 159

Гришко Микола Миколайович, ботанік, генетик — с. 106, 109

Грін Даніель, художник — с. 115

Грінченко Борис Дмитрович — с. 23, 119, 149

Грозний Іван, цар Московії — с. 112

Грушевські (родина) — с. 96, 101, 203

Губергриц Макс Мойсейович, знаменитий український терапевт. — с. 13

Гуць Михайло Васильович, літературознавець, дослідник Лесі Українки — с. 175

Гюго Віктор Марі — с. 7, 29

Даниленко Василь Михайлович, історик, дослідник репресованих у сталінські часи - с. 126, 130, 131

Дейч Йосип Якович, лікар Лесі Українки — с. 136

Дейч (Малкіна) Євгенія Кузьмівна, літературознавець, перекладач, невістка Й. Я. Дейча, друг Київського музею Лесі Українки — с. 180

Демидчук Тамара, бібліокар Медбібліотеки — с. 17

Держанов Мартирос Сергійович, лікар Лесі Українки — с. 149

Деркач Марія Дем'янівна, літературознавець, дослідник Лесі Українки — с. 45 — 47, 91, 120, 152, 154

Дзюба Іван Михайлович, видатний український літературознавець — с. 42

Дікенс Чарлз — с. 7, 29, 151

Доде Альфонс — с. 151

Драгоман, перекладач у козацькому війську, предок О. П. Косач-Кривинюк — с. 80

Драгоманов Михайло Петрович, дядько О. П. Косач-Кривинюк, рідний брат її матері — с. 7, 20, 80, 141; Музей Драгоманова — с. 41, 159-160

Драгоманов Петро Якимович, дід О. П. Косач-Кривинюк — с. 7, 80

Драгоманов Яків Якимович, брат діда О. П. Косач-Кривинюк — с. 7

Драгоманова (дівооче Труш) Аріадна Михайлівна, дочка М. П. та Л. М. Драгоманових, двоюрідна сестра О. П. Косач-Кривинюк — с. 236 (фото)

Драгоманова (дівооче Кучинська) Людмила Михайлівна, дружина М. П. Драгоманова, дядина О. П. Косач-Кривинюк — с. 20, 142

Драгоманова-Шишманова Лідія Михайлівна, донька М. П. та Л. М. Драгоманових, двоюрідна сестра Ольги Косач-Кривинюк — с. 142

Драгоманови (родина) — с. 139

Дробний Тарас, столяр - с. 195

Дробот Іван — с. 126

Думанський В., знайомий Кривинюків — с. 182 — 183

Думбадзе, хірург — с. 13

- Дучинської Олександри Тимофіївни, гімназія — с. 199
- Дяченко Мотря, мамка О. П. Косач-Кривинюк — с. 234 (фото)
- Еттлі Клемент, англійський письменник и політик — с. 101
- Євцихевич (Кривинюк) Марія — с. 237 (фото)
- Ежова «намордники» — с. 121
- Єрмоленко Ольга, літературознавець, музеєзнавець, колишній співробітник Чернігівського музею Коцюбинського — с. 39, 55
- Жаботинський Леонід, борець — с. 113
- Жданович Наталія Яківна (з Ліндфорсів-Русових), друг Київського музею Лесі Українки — с. 180
- Житников В., фотограф — с. 170
- Жулинський Микола Григорович, видатний український літературознавець — с.48, 119 — 120, 160, 163
- Занд (Санд) Жорж (Амандіна Аврора Люсіль Дюпен) — с. 139, 151
- Звиглянич Володимир Олександрович, філософ, соціолог, колишній чоловік с. П. Сидоренко, батько О. В. Звиглянич (Шандри) — с. 111
- Звиглянич (в одруженні Шандра, з Сидоренків) Олександра (Аля) Володимирівна, дочка с. П. Сидоренко та В. О. Звиглянич, дружина Тобіаса Вайманна — с. 105, 111 — 112, 205
- Здор Оксана, дизайнер — с. 57
- Зек Богдан Миколайович, історик, музеєзнавець — с. 104, 113
- Зільберман Ольга Борисівна, дружина Ю. П. Тесленка-Приходька. — с. 177
- Зосимович Володимир Павлович, видатний український генетик — с. 103
- Ізраель (Ізраелі) Джеймс Адольф, лікар Лесі Українки — с. 136
- Ілленко Юрій, кінооператор та кінорежисер, вулиця імені (колишня Ювеналія Мельникова) — с. 103
- Ільєнко Іван Олександрович, дослідник Лесі Українки, репресій сталінського режиму, колишній директор Київського музею Лесі Українки — с. 165 — 166, 181
- Іосько Михайло Іванович, білоруський філософ та історик — с. 172
- Іщенко Іван Миколайович, хірург — с.13, 15
- Кавецький Ростислав Євгенович, український патологіолог, онколог — с.93, 108, 111
- Каневська (в одруженні Гоцик) Раїса Олександрівна, медсестра, колишня студентка Є. М. Косач (Мільської) — с. 52
- Каневський Георгій Олександрович, дядько Юра, брат матері Діби А. Г. — с. 104

- Карафіят Ян — с. 8
- Карпеко (родина) — с. 14
- Карпеко (Карпеко-Артоболовська) Анна Данилівна — с. 14
- Карпінська с. М. — с. 13
- Карпови-Квітки (родина) — с.132-133
- Карташевський Петро — с. 235 (фото)
- Каспер, професор — с. 136
- Кащенко Майя Володимирівна — с. 101
- Кащенко Микола Феофанович, лікар та зоолог, засновник акліматизаційних садів у Томську та Києві, творець і перший директор зоологічного музею. — с. 19, 95, 97, 101, 103, 115
- Квітка Климент Васильович, юрист, музикознавець, чоловік Л. П. Косач (Квітки) — с. 3, 56, 124, 128, 132 — 133, 186
- Кіплінг Ред'ярд — с. 8, 29
- Клен Юрій (Освальд-Еккард Бургарт), український поет, переклада, літературний критик — с. 157
- Кобилки-Сидоренки, Сидоренки (родина) — с. 6, 116 117, 132, 201-204, 243 - 250 (фото)
- Кобилко Анна Павлівна, сестра милосердя, дочка П. З. Кобилка, сестра І. П. та Н. П. Кобилків — с. 99, 243 — 244
- Кобилко Іван Павлович, брат Н. П. Кобилко-Сидоренко, батько К. І. Кобилко (Штуль) — с. 97, 104, 113, 243 (фото)
- Кобилко Павло Захарович, батько Н. П. Кобилко-Сидоренко та І. П. Кобилка — с. 97, 112 — 113
- Кобилко-Сидоренко Наталія Павлівна, знайома О. П. Косач-Кривинюк — с. 31-32, 93-94, 96-99, 104-106, 110-111, 113, 115, 201-202, 243-247 (фото), 250 (фото)
- Кобилко (в одруженні Штуль) Катерина Іванівна, донька І. П. Кобилка, племінниця Н. П. Кобилко-Сидоренко, дружина О. Д. Штуля (Ждановича) — с. 97, 104, 114, 204
- Кобилко Костянтин Павлович, брат А. П., І. П., Н. П., с. П. Кобилків, репресований і розстріляний 1937 р. — с. 243 (фото)
- Кобилко Степан Павлович, брат А. П., І. П., К. П. та Н. П., Кобилків — с. 243 (фото)
- Кобилянська Ольга Юліанівна — с. 32, 44, 123, 130, 149
- Ковалевська-Деген Ганна (Галя) Миколаївна, подруга сестер Косач, плеядівка — с. 144
- Ковалевський Микола Васильович, український громадсько-політичний діяч, знайомий Косачів — с.144
- Ковпак Сидір Артемович, командир партизанів у роки Другої світової

війни, пізніше депутат Верховної Ради УРСР — с. 102

Коган В. М., перший директор Медбібліотеки — с. 12

Коляда Микола, драматург, режисер (Росія) — с. 180

Комарова Галина Михайлівна, письменниця, подруга сестер Косач — с. 228 (фото)

Корецький В. — с. 124

Косач Богдан Юрійович, старший син Ю. М. Косача від першого шлюбу, брат Юрія Косача-молодшого — с. 49

Косач (Борисова) Ізидора (Ісидора) Петрівна, Дора, Біла Гусь, Дроздик, — с.4, 11, 13 21-22, 24, 32, 34-36, 41-49, 50, 51, 52, 53, 118-134, 153, 156, 160-162, 235 (фото)

Косач, боснійський герцог, предок О. П. Косач-Кривинюк — с. 80

Косач (Квітка) Лариса Петрівна, Леся, Леся Українка — 4, 6, 7, 11, 12, 14, 18, 20-25, 27, 30, 32-38, 40-44, 46-58, 74-77, 80, 91-92, 94-98, 99, 105, 115-120, 126-127, 129, 131-144, 146-152, 154-170, 173, 175, 181-182, 186, 191 - 202, 204, 226 (фото), 228 (фото), 253 (у біограф. Діби)

Косач-Кривинюк Ольга Петрівна, сестра Олеся, Ліля, Лілея, Пуц, Пуцик, Ліль, Ліцик, Giglio, Олег, Лілея злоторожевая, Джілія, Mio Giglio bianchissimo, Giglio carissimo, («найдорожча Лілея!» італ.), Лільчик золотий

і рожевий, іскристий, Ліліточка, Лілінятко, Mio Giglio d'oro, Ліліціка, Giglio bellissimo! найпрекрасніша лілея, Лілеєнька, Олеся Зірка, молодша сестра Лесі Українки. — с.3-37, 44-48, 50, 58- 79, 82, 89, 91-92, 95- 96, 98, 118, 135-163, 169, 185, 199-201, 224-242 (фото)

Косач (дівооче прізвище Дробиш, Дробишева) Наталія Григорівна, дружина М. П. Косача, мати Ю. М. Косача — с. 49, 178

Косач Ольга Петрівна (дівооче Драгоманова), Ольга Косач-старша, письменниця Олена Пчілка — с. 5, 9, 12, 16, 18, 23, 33, 37-41, 50-51, 56, 76, 96, 98, 119, 149, 162, 187-188, 199, 202, 204, 224-225 та 236 (фото)

Косач (в одруженні Мільська) Євгенія Михайлівна, Імочка, лікар, дочка М. П. Косача та О. Є. Судовщикової (Косач), племінниця О. П. Косач-Кривинюк — с. 24, 34, 51-53, 182-183, 235 (фото)

Косач Богдан Юрійович, старший син Ю. М. Косача, онук М. П. Косача та Н. Г. Дробишевої (Косач) — с. 49

Косач Григорій Антонович, дядько О. П. Косач-Кривинюк, брат її батька П. А. Косача — с. 177

Косач Микола Петрович, Роман, Юрій, Микунька, молодший брат О. П. Косач-Кривинюк — с. 49, 146, 178, 228 (фото)

Косач Михайло Петрович, старший брат О. П. Косач-Кривинюк — с. 24,

50-53, 57, 135, 138, 141, 151, 183, 235 (фото)

Косач Петро Антонович, батько О. П. Косач-Кривинюк — с. 37, 135, 147, 182, 213

Косач Юрій Миколайович, письменник, син Н. Г. Дробишевої (Косач) та М. П. Косача — с. 49, 50, 178

Косач (в одруженні Тесленко-Приходько) Олена Антонівна, тьотя Єля, сестра батька О. П. Косач-Кривинюк П. А. Косача — с. 7, 48, 146, 160, 235 (фото)

Косач (в одруженні Шимановська) Олександра Антонівна, тітка по бацькові О. П. Косач-Кривинюк — с. 238 (фото)

Косачі, Косачі-Кривинюки, Косачі-Драгоманови, Косачі-Кривинюки-Борисови (родина) — с. 5 — 7, 9, 11, 13, 18 — 92, 96, 118 — 201, 224 — 243 (фото)

Косачі-Старицькі-Лисенки — с. 44, 123, 131

Косач (в одруженні Шимановська) Оксана Петрівна, сестра О. П. Косач-Кривинюк, дружина А. Б. Шимановського — с. 41 — 42, 47, 55, 142 — 143, 159, 177 — 178, 225 (фото)

Косач Юрій Юрійович — син Ю. М. Косача та М. Ф. Кричевської, онук М. П. Косача та Ф. Г. Кричевського, Юрій Косач-молодший — с. 49

Косенко Марина, видавець — с. 132

Костенко Анатоль Ілліч — с. 2, 6, 44, 56, 118 — 119., 251 (фото)

Костюк Григорій Сирович, — с. 93, 97

Коханова Л. Л. — с. 103

Коцюбинський Михайло Михайлович, письменник, учасник гурка «Плеяда» — с. 30; музей — 38

Кошиць Олександр, композитор, хоровий диригент — с. 159

Красицький Фотій Степанович, художник, родич Тараса Шевченка, друг Косачів — с. 23

Красовські, сусіди Кривинюків у Києві — с. 18

Кривинюк Василь, дід М.М. та В. М. Кривинюків, батько М. В. Кривинюка, свекор О. П. Косач-Кривинюк — с.191

Кривинюк Василь Васильович, онук М. М. і Н. Ф. Кривинюків — с. 177

Кривинюк Василь Михайлович, молодший син О. П. Косач-Кривинюк та М. В. Кривинюка — с. 12, 16, 18, 34 — 35, 45, 48, 50, 73, 76, 153, 157, 177, 189, 200, 238 — 239 (фото)

Кривинюк Василь Михайлович-молодший, син М. М. Кривинюка — с. 48, 177

Кривинюк Ганна Василівна, сестра М. В. Кривинюка, тітка М.М. та В. М. Кривинюків — с. 191

- Кривинюк Ірина, дружина В. М. Кривинюка, сина О. П. Косач-Кривинюк та М. В. Кривинюка — с. 48, 177
- Кривинюк Марія Василівна, сестра М. В. Кривинюка, тітка М.М. та В. М. Кривинюків — с. 191
- Кривинюк Михайло Васильович, Соловей, чоловік О. П. Косач-Кривинюк — с. 8 - 9, 11 — 12, 16, 19 — 21, 25 — 30, 33 — 34, 37, 58 — 75, 77, 81, 83, 88, 91, 138, 143, 146 — 147, 149 — 150, 174, 159, 161, 174, 179, 181 — 182, 200, 231 (фото), 233 (фото), 235 — 236 (фото), 238 — 240 (фото)
- Кривинюк Михайло Васильович, онук М. М. та Н. Ф. Кривинюків — с. 177
- Кривинюк Михайло Михайлович, Михайло Кривинюк-молодший, Михайлик, старший син О. П. Косач-Кривинюк та М. В. — с. 10 — 11, 18 — 19, 21, 32 — 34, 44, 52, 58 — 92, 149 — 150, 153, 155, 164 — 195, 200, 232 — 233 (фото), 235 — 238 (фото)
- Кривинюк Ніна Фрідманівна (дівоче прізвище Вольфсон), дружина М. М. Кривинюка — с. 164, 175 — 186
- Кривинюк Ольга Михайлівна, Оленька, донька О. П. Косач-Кривинюк та М. В. Кривинюка — с. 21, 31, 148, 177, 200, 237 (фото)
- Кривинюк Ольга Михайлівна, дочка М. М. та Н. Ф. Кривинюків — с. 48, 157, 177
- Кривинюк (в одруженні Садикова) Марія Михайлівна, донька М. М. та Н. Ф. Кривинюків, дружина О. Ф. Садикова — с. 48, 157, 177
- Крижанівська Зоя Федорівна — с. 34
- Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна, знайома Лесі Українки — с. 56
- Кримський Агатангел Юхимович, сходознавець, приятель Лесі Українки — с. 31, 94
- Кричевська Мар'яна Федорівна — друга дружина Ю. М. Косача, , племінника О. П. Косач-Кривинюк Юрія Косача-старшого, мати Юрія Косача-молодшого — с. 49
- Кричевський Федір Григорович, художник, родич Косачів — с.49
- Кротевич Євген Максимович, письменник — с. 34
- Крупська Надія Костянтинівна — с. 130
- Кузьменко Андрій Архипович, завідувач кафедри Київського сільськогосподарського інституту, колега І. П. Косач (Борисової) — с. 130
- Кузьмінський, цукрозаводчик — с. 14
- Кузьмінські (родина) — с.14
- Кузьмінська Тетяна Андріївна (в дівоцві Бергс) — с. 14
- Кунах Віктор Анатолійович, учень Сидоренка П. Г. — с. 95, 107 — 108, 110, 117
- Кундієв Юрій Ілліч — с. 95, 103
- Курбас Лесь, актор, режисер, жертва сталінських репресій — с. 159
- Кучерепа Микола Михайлович, історик, дослідник репресованих у сталінські часи — с.125
- Лебединцева Катерина Йосипівна (в дівоцтві Петренко) — с. 23
- Лебединцева Олена Костянтинівна — с. 23 — 24
- Лебединцев Костянтин Феофанович, математик — с. 23
- Лебединцеви (родина) — с. 23
- Левицький Модест Пилипович, лікар, письменник, дипломат — с. 136, 150
- Леонтович Олена Василівна, письменниця, літературознавець, нащадок родів українських гетьманів, дослідниця української національної еліти — с. 118 — 119
- Леонтовичі (родина) — с. 131
- Лисенки (родина) — с. 44, 140
- Лисенко Микола Віталійович, композитор, друг Косачів, один з організаторів і активних учасників гурка «Плеяда» — с. 24, 118, 140
- Лисенко Трохим Денисович, радянський агроном, представник т. зв. мічуринської школи — с. 109
- Лисенко Тарас Миколайович, син М. В. Лисенка — с. 53
- Ліщинська Валентина Михайлівна, колега О. П. Косач-Кривинюк у Медичній бібліотеці — с. 5, 13–17, 31, 148
- Лотті П'єр (Луї Марі-Жульєн Біо) — с. 29
- Лутак Іван Кіндратович, партійний діяч часів СРСР — с. 106, 115
- Магеровський Василь Кирилович, директор Медбібліотеки — с. 17
- Макарова Антоніна Семенівна, вчителька, знайома Драгоманових-Косачів — с. 38 — 40, 195
- Мануїльський Дмитро Захарович, партійний діяч часів СРСР, дипломат — с. 100 — 101
- Марія, служниця Кривинюків у Лоцманській Кам'янці — с. 72 — 73
- Марія, героїня Нового Завіту — с. 142
- Марфа, героїня Нового Завіту— с. 142
- Марченко Дар'я Олександрівна, художниця, пасербиця І. І. Барчук, співавтор Даниїля Гріна — 114–115
- Марченко Олександр, другий чоловік І. І. Барчук, батько художниці Д. О. Марченко — с. 114
- Масловські, сусіди Кривинюків у Києві — с. 18
- Масловський К. Л., домовласник, знайомий М. В. Кривинюка — с. 12,18, 187
- Мельников Ювеналій Дмитрович, знайомий М. В. Кривинюка — с. 103

Мержинський Костянтин Васильович, батько с. К. Мержинського — с. 138

Мержинський Сергій Костянтинович, друг Лесі Українки — с. 3, 20, 57, 138, 144, 194

Мережинська Олена Костянтинівна, викладач Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, дружина племінника М. І. Мережинського Івана — с. 19

Мережинський Максим Іванович, лікар, друг Косачів, боярин на весіллі Л. П. Косач та К. В. Квітки, хрещений батько М. М. Кривинюка — с. 12, 19, 122, 136, 185 — 186, 188

Меркульов, службовець у суді м. Гадяча, знайомий Косачів-Драгоманових — 39

Миколайчуки, племінниці М. В. Кривинюка — с. 19, 237 — 238 (фото)

Мищенко Лідія, знайома О. П. Косач-Кривинюк — с. 96

Мільський Микола, залізничник, перший чоловік Є. М. Косач (Мільської), племінниці О. П. Косач-Кривинюк — с. 53

Міріам, героїня драматичної поеми Лесі Українки «Одержима» — с. 27

Мірошниченко Лариса Петрівна, літературознавець, текстолог-джерелознавець, музеєзнавець, видатний дослідник творчої спадщини Лесі Українки — с. 6, 42, 47, 55 — 56, 75, 120, 152, 163, 182

Міяковська (Радиш) Оксана, з родини друзів Косачів — с. 48, 160

Монастирецький Леонід Семенович, педагог, літературознавець — с. 126

Мопассан Гі де (Анрі Рене Альбер Гі) — с. 7, 29

Моржанов М., купець, домовласник — с. 95

Мусієнко Григорій Іванович, завідувач гідрометеорологічною станцією в Лоцманській Кам'янці, знайомий Кривинюків — с. 11, 192, 194

Насальська Ніна Євгенівна, дружина проф. А. І. Собкевича — с. 96

Нюбея, богиня, героїня давньогрецьких міфів, яка втрачала своїх дітей, героїня вірша Лесі Українки «Нюбея» — с. 37 — 57

Новикови, сусіди Кривинюків у Києві — с. 18

Новицький с. Т., проф. — с. 104

Новоборські, сусіди Кривинюків у Києві — с. 18

Овідій — с. 140

Огнева Олена Дмитрівна, сходознавець, дослідниця Лесі Українки — с. 200

Одарченко Петро Васильович, літературо- та мовознавець, дослідник творчої спадщини Лесі Українки, брав участь у реалізації проекту «Леся Українка. Хронологія...» — с. 55, 121, 134, 201

Ожешко Еліза — с. 8, 20, 151

О'Коннор (в одруженні Лисенко) Ольга Олександрівна, перша дружина Миколи Лисенка — с. 140

Олійник Г. Я., знайомий Кривинюків — с. 193

Орешкіна Галина Геннадіївна, дружина сина М. М. а Н. Ф. Кривинюків В. М. Кривинюка — с. 177

Павлик Михайло Іванович, письменник, громадський діяч — с. 8

Павличко Дмитро Васильович — с. 35

Патон Євген Оскарович, видатний мостобудівник — с. 101

Пасічник Н. М., академік — с. 102

Пахаревський Леонід Андрійович, письменник, журналіст, актор, режисер — с. 24

Пендиківська Зіновія, знайома І. П. Косач (Борисової) та О. П. Косач-Кривинюк — с. 157 — 158

Петрова Ольга Олександрівна, дочка О. Ю. Борисової (Сергіїв), онука І. П. Косач (Борисової) — с. 22, 45, 153, 155, 177

Петров Олександр Павлович, другий чоловік О. Ю. Борисової (Сергіїв), племінниці О. П. Косач-Кривинюк — с. 24, 34

Петров, конспіративне ім'я, яке придумав для М. М. Кривинюка слідий НКВД — с. 87

Піддубний Іван, борець, приятель П. З. Сидоренка — с. 113

Погребенник Федір Петрович, видатний український літературознавець — с. 118

Поль Олександр Миколайович, історик, археолог, підприємець, меценат — с. 9

Порошина Інна, концертмейсер, учениця О. Г. Холодної — с. 183

Презент Ісаак Ізраїлевич, біолог, представник т. зв. мічурінської школи — с. 109

Приступа — с. 104

П'ядик Юрій Васильович, літературознавець, бібліограф, мистецтвознавець, киевознавець — с. 181

Радзівський, лікар — с. 136

Рижов Микола Іванович, нарком внутрішніх справ у сталінські часи — с. 128 — 130

Римаренко Л., чоловік В. О. Волянської (з Комарових) — с. 191

Романов Сергій Миколайович, літературознавець, педагог, дослідник Лесі Українки та її оточення — с. 132

Романюк Ольга Іванівна, бібліотекар, бухгалтер-економіст, автор післямови — 196 — 198, 256

Росошинська (Розсошинська) Ніна Леонідівна — літературознавець, музеєзнавець, дослідник Лесі Укра-

їнки, колишній науковий працівник Київського музею Лесі Українки — с. 47, 175

Савченко, професор — с. 17

Садиков Олег Фагімович, чоловік М. М. Кривинюк (в одруженні Садиковою), доньки М. М. та Н. Ф. Кривинюків. — с. 177

Садиков Михайло Олегович, син М. М. Кривинюк (в одруженні Садиковою) та О. Ф. Садикова, онук М. М. та Н. Ф. Кривинюків — с. 177

Садикова Ніна Олегівна, дочка М. М. Кривинюк (в одруженні Садиковою) та О. Ф. Садикова, онука М. М. та Н. Ф. Кривинюків — с. 177

Садиков Фагім Олегович, син М. М. Кривинюк (в одруженні Садиковою) та О. Ф. Садикова, онук М. М. та Н. Ф. Кривинюків — с. 177

Сапезко Кирило Михайлович, лікар Лесі Українки — с. 136

Сверло Софія Федорівна, знайома Кривинюків — с. 186 — 187

Сергійчук Володимир Іванович, знаний історик, колишній директор Центру українознавства Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка — с. 119

Сергеев, льотчик, перший чоловік О. Ю. Сергіїв (дівоче Борисової), доньки І. П. Косач (Борисової) та Ю. Г. Борисова — с. 127

Сергіїв (Сергеев) Михайло, син О. Ю. Борисової (Сергіїв), онук І. П. Косач (Борисової) — с. 24, 138, 129 177

Сікорський Григорій Григорович, лікар, плеядівець — с. 136

Сидоренко Гаврило Романович, лікар-фтизіатр, чоловік Н. П. Кобилко-Сидоренко, учень Т. Г. Яновського — с. 99 — 104, 202, 244, 246 — 247 (фото)

Сидоренко (дівоче Венгліньська) Олена Володимирівна, біолог, вірусолог, дружина П. Г. Сидоренка, мати с. П. Сидоренко, сестра М. В. Венгліньскої — 109 — 112, 203

Сидоренко Павло Гаврилович, вчений-генетик, син Н. П. та Г. Р. Сидоренків, чоловік О. В. Сидоренко (Венгліньскої), батько с. П. Сидоренко — с. 98, 106 — 113, 202, 244, 246 — 247

Сидоренко Світлана Павлівна, вчений-цитолог, онколог, дочка П. Г. та О. В. Сидоренків, онука Н. П. та Г. Р. Сидоренків — с. 110 — 112, 203

«Син Костюка Г. С.» У Григорія Силевича Костюка було двоє синів: Платон Костюк, нейрофізіолог, і Олександр Костюк, мистецтвознавець, — с. 101

Скорульська Роксана Микитівна, музикознавець, музеєзнавець — с. 120, 134

Скрипка (за першим чоловіком Борисюк) Тамара Олексіївна, літе-

ратурознавець, дослідник творчої спадщини Лесі Українки та її родоводу — с. 6, 48, 54, 75, 91, 120, 131, 155 — 156, 162, 180

Славинський Борис Миколайович, родич і дослідник М. А. Славинського — с. 120

Славинський Максим Антонович, письменник, журналіст, історик, юрист, дипломат, друг Лесі Українки, плеядівець, жертва сталінських репресій — с. 57, 120, 134

Собіневська (в одруженні Бешкурова) Марія Миколаївна, вихованка Карпових-Квіток — с. 169

Собкевич Антон Іванович, проф., чоловік Насальської Н. Є. — с. 96, 99

Соколянський Іван Опанасович, видатний український дефеколог і сурдопедагог, один з організаторів Українського науково-дослідного інституту педагогіки, основоположник першої у світі сисеми навчання і виховання сліпоглухонімих дітей, автор наукових праць і винаходів у галузі тифлотехніки (якісних тростин, побуових приладів зі звуковим і тактильним супроводом), засновник української наукової школи рефлексології та експериментальної педагогіки, друг Олександра Довженка та родини Сидоренків, жертва сталінських репресій — с. 101

Спілліотті Микола Михайлович, домашній учитель О. П. Косач-Кривинюк, плеядівець — с. 139

Сталь Жермена де (Анна-Луїза Жермена Неккер, баронеса де Сталь-Гольштейн) — с. 8, 29

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна, письменниця, громадська діячка, подруга сестер Косач, донька М. П. Старицького, плеядівка, жертва сталінських репресій — с. 26, 43, 142, 152, 200

Старицький Михайло Петрович, письменник, друг родини Косачів, активний організатор і учасник «Плеяди» — с. 48, 76, 160

Сташенко Надія Георгіївна, літературознавець, педагог, дослідниця Лесі Українки — с. 133, 162, 175

Стражеско Микола Дмитрович, лікар — с. 13, 93, 104

Страшенко Ольга Іванівна, письменниця, бібліотекар — с. 197

Стеценко Кирило Григорович, композитор, хоровий диригент — с. 119

Стешенко Ірина Іванівна, Орися, друг родини Косачів, актриса, перекладачка, онука М. П. Старицького — с. 48, 53, 160

Стешенко Ярослав Іванович, видатний бібліограф, син плеядівців І. М. Стешенка та О. М. Старицької (Стешенко), онук М. П. Старицького, жертва сталінських репресій — с. 53

Стрількова Світлана, колишній науковий співробітник Київського музею Лесі Українки — с. 48

Стрішенець Надія Володимирівна, вчений-історик, рецензент книги — 256

Студецька (Біленька) Ангеліна Тимофіївна, письменниця, дружина М. М. Студецького — с. 168

Студецький Микола Миколайович, Скеля, письменник, знайомий Косачів — с. 35, 157 - 159, 163, 167 — 168, 242 (фото)

Судовщикова Анна (Ганна) Іванівна, мати О. Є. Судовщикової (Косач), приятелька О. П. та П. А. Косачів — с. 235 (фото)

Судовщикова (в одруженні Косач) Олександра Євгенівна, Шура, Грицько Григоренко, письменниця, юрист, дружина М. П. Косача, подруга сестер Косач, плеядівка — с. 50 — 51, 53, 141, 235 (фото)

Сулима Віра Іванівна, літературознавець, музеєзнавець — с. 180

Суровцова Надія Віталіївна, історик, журналістка, громадська діячка, жертва сталінських репресій — с. 132, 134

Тамбурер, лікар — с. 136 — 137

Тарнаутський (Громов) Олександр — с. 38

Тендлін, знайомий Кривинюків-старших — с. 167

Тесленко-Приходько Павло Юрійович, син Ю. П. Тесленка-Приходька та О. Б. Зільберман — с. 177

Тесленко-Приходько Юрій Петрович, двоюрідний брат О. П. Косач-Кривинюк — с. 177

Тимченко Євген Костянтинівич, видатний мовознавець, перекладач, друг Косачів, плеядівець, жертва сталінських репресій — с. 124

Тичина Павло Григорович — с. 25

Токар Л. О. — с. 106

Толстой Лев Миколайович — с. 14

Толстая Софія Андріївна — с. 14

Трегубов Єлисей Кипріянович (Купріянович), педагог, приятель Косачів, родич Івана Франка — с. 23

Трегубов Ілля Єлисейович, лікар, син Є. К. Трегубова — с. 23,

Трегубова Ірина Іллівна, кінооператор, донька І. Є. Трегубова — с. 23

Трегубова Катерина Єлисеївна, Катря, дочка Є. К. Трегубова — с. 23

Трегубови (родина) — с. 23

Третяченко Тетяна Григорівна, літературознавець, відомий дослідник Лесі Українки та її оточення — с. 56

Трумен Гаррі, колишній президент США — с. 101

Тургенєв Іван Сергійович — с. 8, 29, 139

Тучапський Павло Лукич, історик, педагог, учасник соціал-демократичного руху, приятель родини Косачів — с. 57, 144

Усенко Ігор Борисович, історик, юрист — с. 124

Фаворська Ксенія Федорівна, бібліотекар Медбібліотеки, знайома О. П. Косач-Кривинюк — 13, 15, 18, 31

Фаворський, лікар — с. 136

Федоров Олексій Федорович, керівник партизанського загону в роки Другої світової війни, державний і партійний діяч часів СРСР — с. 102

Філатов Володимир Петрович, офтальмолог, хірург, винахідник, художник — с. 31, 95, 97 — 98, 244 (фото)

Фінк, лікар — с. 136

Франки (родина) — с. 131

Франко Іван Якович — с. 23, 120, 126

Хазяйка Шуби — с. 40

Харчук Роксана Борисівна, літературознавець — с. 120, 134

Холодна Оксана Григорівна, піаністка, педагог, знайома Кривинюків — с. 183

Холодний Микола Григорович, український ботанік, фізіолог, мікробіолог, еколог — с. 93, 95

Хорунжий Юрій Михайлович, письменник, літературознавець, дослідник української національної еліти — с. 56, 118 — 119

Хоткевич Гнат Мартинович, письменник, знайомий родини Косачів, жертва сталінських репресій — с. 149

Хоцянов Лев Кипріянович, видатний гігієніст — с. 95, 102

Хрущов Микита Сергійович, радянський партійний діяч — с. 124

Чайка Андрій Никифорович, проф. — с. 104

Чебаник Василь Якович, художник, один з найкращих ілюстраторів творів Лесі Українки — с. 198

Чеботарьов (Чоботарьов) Дмитро Феорович, інтерніст, геріатр, геронтолог, директор Інституту геронтології НАМН України (тепер носить його ім'я), знайомий Сидоренків — с. 13, 102

Череватенко Леонід Васильович, письменник, літературознавець, дослідник української національної еліти — с. 119

Чередниченко Дмитро Семенович, письменник, літературознавець — с. 125

Черняхівська Вероніка Олександрівна, Рона, перекладачка, дочка Л. М. Старицької-Черняхівської та О. Г. Черняхівського, онука М. П. Старицького, жертва сталінських репресій — с. 53

Черняхівський Олександр Григорович, лікар, вчений-гісолог, онколог, чоловік Л. М. Старицької-Черняхівської, батько В. О. Черняхівської,

плеядівець, репресований (СВУ) — с. 43, 142, 200

Черчіль Вінстон Леонард Спенсер, державний діяч Великої Британії. — с. 101

Чикаленки (родина) — с. 131

Чикаленко Євген Харлампійович, громадський діяч, меценат, видавець, публіцист — с. 119

Шалагінова (Рушай) Олександра Іллівна, літературознавець, перекладач, музеєзнавець — с. 3 — 36, 93 — 94, 119, 134, 163, 186 — 198

Шалагінов Борис Борисович, видатний український літературознавець, дослідник Лесі Українки та зарубіжної літератури, чоловік О. І. Шалагінової (Рушай) — с. 6, 180 та фото Діби і Шалагінової

Шандра Дмитро, перший чоловік О. В. Звиглянич, батько О. Д. Шандри, нащадок роду Тараса Шевченка — с. 203

Шандра Олена Дмитрівна (з Кобилків-Сидоренків), дочка Олександри Шандри (Звиглянич), онука с. П. Сидоренка — с. 111 — 112, 203

Шаповал Іван Максимович, Шаповалов, краєзнавець, музеєзнавець, вчений у галузі металургії, письменник, автор знаменитої книги про Д. І. Яворницького «В пошуках скарбів» — с. 192, 194

Шаповал Юрій Іванович, знаний історик — с. 119

Шевельов (Шерех) Юрій (справжнє прізвище Шнайдер), українсько-американський славіст-мовознавець німецького походження, історик української літератури — с. 242 (фото)

Шевченко Тарас — с. 13, 53, 99, 109–110, 135, 203

Шекспір Вільям — с. 136

Шереметьєви, родичі Кобилків — с. 97

Шило Костянтин Степанович, педагог, учасник хору Миколи Лисенка, чоловік доньки Миколи Лисенка Галини, пережив сталінські репресії (СВУ) — с. 24

Шимановська (в одруженні Гааб) Оксана Антонівна, племінниця О. П. Косач-Кривинюк, донька її сестри О. П. Косач (Шимановської) та О. Б. Шимановського — с. 41, 177 — 178

Шимановський Антон Борисович, двоюрідний брат О. П. Косач-Кривинюк, чоловік О. П. Косач (Шимановської) — с. 41, 177

Шимановський Павло Борисович, агроном, громадсько-політичний діяч, двоюрідний брат О. П. Косач-Кривинюк — с. 23–24, 177, 227 (фото)

Шкварніков Петро Климентійович, генетик, селекціонер — с. 95

Штоль Генріх Вільгельм, німецький філолог-класик, історик, антикознавець — с. 48

Штуль Олег Данилович (псевдо О. Жданович, О. Шуляк), український політичний і військовий діяч, чоловік К. І. Кобилко (Штуль) — с. 97, 104, 204

Шуба Петро Васильович — с. 39–40

Шутря Микола Архипович, письменник, літературознавець, дослідник української національної еліти — с. 119

Шуневич Володимир, журналіст — с. 97, 117

Щекутін Лук'ян, предок Кобилків-Сидоренків — с. 112

Щекутіни, князі — с. 112–113

Щербицький Володимир Васильович, раянський партійний функціонер — с. 109

Щукіна Ірина, музикознавець, літературознавець, завідувачка Музею Лесі Українки у Києві — с. 96, 156

Яворницький Дмитро Іванович, історик, музеєзнавець, видатний дослідник українського козацтва — с. 9–11

Яковлева Наталія, продюсер, кінорежисер, працює за тематикою Лесі Українки та її оточення — с. 198

Яновський Теофіл (Феофіл) Гаврилович, видатний український терапевт, вчитель Г. Р. Сидоренка — с. 15, 99, 136

Ольга Косач на руках у мамки Мотрі Дяченко. Київ, 1878 р. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України (далі — Інститут літератури): фонд 2 (Лесі Українки), №1639;

Ольга Косач-старша (Олена Пчілка) з дочкою Ольгою Косач-молодшою (в майбутньому — Косач-Кривинюк). Київ, початок 1882 року. Фотокопія. Інститут літератури: ф. 28 (Олени Пчілки), №2223;

Олена Пчілка з дітьми Ізидорою, Ольгою, Оксаною та Миколою. Інститут літератури: ф. 28, №2226;

Михайло та Ольга Косачі. Без дати [1890-ті роки]. Інститут літератури: ф. 28. №2262;

Оксана Старицька, Лариса Косач (Леся Українка), Ольга Косач-молодша. Ковель, фото А. Епштейна, літо 1896 р. Фотооригінал. Інститут літератури: ф. 2, №589; ф. 2, №1252; ф. 2, №1667;

Ольга Косач. Рига, кінець 1890-х років. ;

Ольга Косач у фізичній лабораторії Дерптського університету (В гостях у брата Михайла, який там працював). Дерпт (тепер Тарту, Естонія), 899 р. Фотокопія. Фото надане Олександрою Шалагіною;

Ольга Косач. Київ, 1898 р. Фотооригінал. Інститут літератури: Ф. 2, №1696;

Ольга Косач з Павлом Шимановським (двоюрідний брат по батьковій сестрі Олександрі Косач). Дерпт, 1899 р. Фотокопія. Фото надане Олександрою Шалагіною;

Ольга Косач у молоді роки;

Микола та Ольга Косачі.
1896 р. (ліворуч).

Ольга Косач з Вірою
та Галиною Комаровими.
1893 р. (праворуч).

Ольга та Лариса Косач.
Берлін, весна 1899 р.
Інститут літератури, ф. 2,
№1611;

Ольга Косач (перша ліворуч) серед слухачок медичного інституту.
Петербург, початок 1900-х років;

Українська студентська громада в Петербурзі. У центрі в темній сукні
Ольга Косач. Початок 1900-х років;

Перший випуск Жіночого медичного інституту в Петербурзі. Перша ліворуч — Ольга Косач;

Ольга Косач (третья в другому ряду ліворуч) серед студентів;

Ольга Косач з нареченим Михайлом Кривинюком. Запруддя, 1900 р. ;

Ольга Косач з нареченим Михайлом Кривинюком. Запруддя (біля церкви), 1900 р. ;

Ольга Косач біля столу в кабінеті. Прага, 1905 р. Фотокопія. Фото надане Олександрою Шалагіною;

Ольга Косач-Кривинюк із сином Михайлом. Гадяч, 1906 р. На хлопчикові сорочка, вишита для нього Лесею Українкою (ліворуч).

Ольга Косач-Кривинюк із сином Михайлом. Гадяч, 1906 р. На хлопчикові сорочка, вишита для нього Лесею Українкою (праворуч).

Михайлик Кривинюк у сорочечці, вишитій Лесею Українкою

Ольга Косач-Кривинюк зі своїм чоловіком Михайлом Кривинюком та старшим сином Михайликом. Хутір Зелений Гай (Полтавщина), літо 1906 р. Фотооригінал. Інститут літератури: Фонд 2 (Лесі Українки). № 1641

Ольга Косач-Кривинюк з чоловіком Михайлом Кривинюком біля швейної машинки. Зелений Гай, 1906 р.

Правління київської «Просвіти». Ольга Косач-Кривинюк — крайня праворуч, Київ, 1910 р.

Ольга Косач-Кривинюк (крайня праворуч сидить) серед службовців Катеринославського губернського земства. 1911 р.

Ольга Косач-Кривинюк. Лоцманська Кам'янка біля Катеринослава, 1910 р. ;

Ольга Косач (Олена Пчілка), Фрося Брешкова (служниця) з малим Михайликом на руках, Ольга Косач-Кривинюк, Олена Тесленко-Приходько, Анна Судовщикова, Марія Євцихевич (Кривинюк), Олександра Шимановська, Петро Карташевський, Михайло Кривинюк, Олександра Косач (з Судовщикових); на передньому плані Ізидора Косач та Євгенія Косач (Імочка). Зелений Гай, літо 1907 р. ;

Михайлик Кривинюк. 1909 р.

Ольга, Ізидора, Михайлик. Київ, 1909 р.

Ольга та Михайло Кривинюки, Олена Пчілка, Аріадна Драгоманова (Труш)

Ольга Косач-Кривинюк з донькою Ольгою та сином Михайлом, Олеся Борисова на руках у невідомої жінки. 1916 р.

Юрій Борисов, Ольга Косач-Кривинюк, Михайлик Кривинюк, Марія Євцихевич. Лоцманська Кам'янка, 1913 р. ;

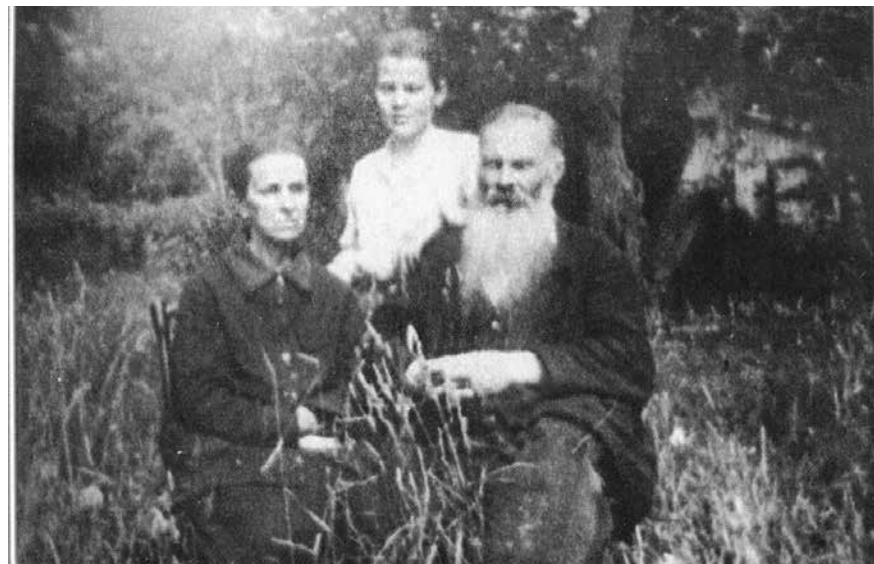
Сорочка Михайла Кривинюка. Вишивка роботи Лесі Українки. Збереглася уставка до чоловічої сорочки. Експонується у 7-му залі Київського музею Лесі Українки

Ольга Косач-Кривинюк з сестрою Ізидорою, матір'ю та тіткою Олександрою Косач (Шимановською), Зелений Гай, 1906 р.

Михайло і Василь Кривинюки, Ольга Косач-Кривинюк (у центрі), Оксана Миколайчук (племінниця М. В. Кривинюка), Михайло Кривинюк-старший. Київ, 1926 р.

Ольга Косач-Кривинюк, Василько Кривинюк, Михайло Кривинюк-старший. Київ, садок біля будинку на Багговутівській, 7. Середина 1930-х років. Інститут літератури, ф. 107 (Ольги Косач-Кривинюк), № 155/5.

Ольга Косач-Кривинюк із сином Василем та чоловіком. Київ, 1930-ті роки. Інститут літератури: Ф.2 (Лесі Українки), №1643.

Ольга Косач-Кривинюк і Михайло Кривинюк. Київ, 1930-ті роки

Ольга Косач-Кривинюк з чоловіком. Київ, 1930-ті роки

Ольга Косач-Кривинюк. Київ, 1941 р.

Типова кімната в казармах табору ДіПі. У такій кімнаті у таборі Соме (Аугсбург) померла Ольга Косач-Кривинюк;

Похорон Ольги Косач-Кривинюк. м. Аугсбург, 11 листопада 1945 р. Несуть труну: перший (у шинелі та чаботях) Юрій Шевельов (Шерех), за ним другий — Микола Студецький. За труною йдуть — перша Ізидора Косач (Борисова), за нею її дочка Ольга Борисова (Сергієва) з дитиною;

Родина Кобилків, 1910 р. Зліва направо: Іван (у майбутньому – батько Катерини Кобилко-Штуль), Наталія, Костянтин (розстріляний у 1937 році), Анна, Степан

Могила Ольги Косач-Кривинюк на Аугсбурзькому кладовищі; Пам'ятник на могилі Ольги Косач-Кривинюк. Аугсбург (Німеччина). Фотооригінал. Інститут літератури: Фонд 2 (Лесі Українки). Одиниця зберігання №1644;

Наталія Кобилко – народна вчителька у Кременецькому повіті

Наталя, Павло та Гаврило Сидоренки.
1932 р.

Анна Кобилко – сестра
милосердя

Кобилки-Сидоренки напередодні репресій. 1937 р.;

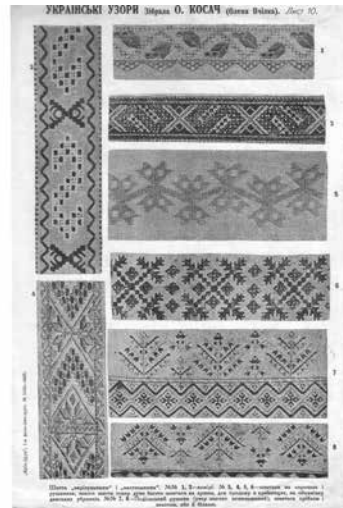
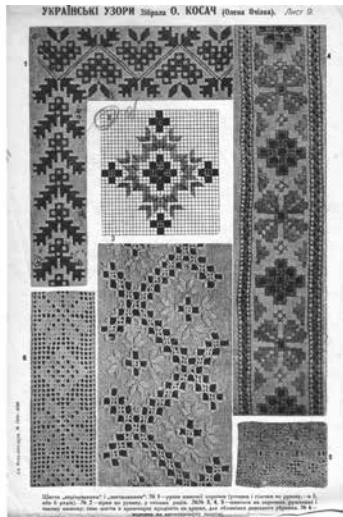
Наталя Сидоренко. 1928 р.

Сидоренки в саду. Зліва направо на
лаві: Гаврило, Павло, Наталя

Наталя Сидоренко в родинному
саду біля фонтана. Кінець 1940-х –
початок 1950-х рр.

Сторінки з альбому зразків українських вишивок Олени Пчілки в родинного архіву Кобилків-Сидоренків;

Євбаз у Києві в роки війни

Н. П. Сидоренко зі студентами (в центрі стоїть четверта ліворуч)

*Студенти з приладдям, врятованим Наталею Сидоренко.
Кінець 1940-х років. Н. П. Сидоренко — в центрі в білому халаті*

Кривуниук Ірина (1990)

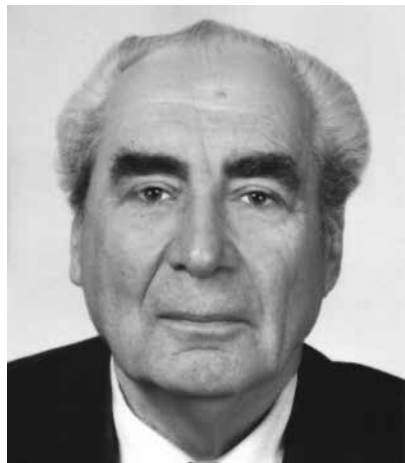
Аля Шандра і Світлана Сидоренко

Устя Прокопівна Андрущенко і Анатоль Костенко коло садиби мельників Андрущенко, збудованої з розібраної дачі Косачів у Зеленому Гаю. Позаду річка Псьол. 1987 р. Світлина О. І. Шалагінової

*Годинник Косачів, збережений
Кобилками-Сидоренками;*

Павло Сидоренко

*Родина Сидоренків. 1999 р. Зліва направо: Павло Гаврилович, Олена
Володимирівна, Аля (Олександра), Світлана;*

*Марія Венгліньська —
сестра Олени Сидоренко*

Василь Кривинюк. Київ, 1942 р.

Ізидора Косач та Василь Кривинюк з друзями та родичами. Піскавказь, червень 1969 р.

Подяки

Автори висловлюють глибоку і щиру подяку колегам-літературознавцям Галині Бурлаці, Ларисі Мірошниченко, Надії Стащенко, Тетяні Третяченко, Альбіні Шацькій, працівникам бібліотеки Інституту літератури, працівникам Публічної бібліотеки імені Лесі Українки і зокрема її директору Ользі Романюк та головному бібліографу Тетяні Мамалізі, колективу Музею видатних діячів української культури і особисто Наталії Тереховій, Оксані Константинівській та Ірині Щукіній, працівникам Волинського краєзнавчого музею, Наукової медичної бібліотеки у Києві, посестрам-письменницям Олені Леонтович, Марії Морозенко, Лілії Максименко, відповідальному секретареві Київської міської організації НСПУ Світлані Злочевській та Борисові Шалагінову, який керував науковою роботою в музеї, коли ми почали збирати матеріали за цією темою. Алі (Олександрі) Шандрі (з Кобилків-Сидоренків). Фотографам Валентину Бондаренку та Сергію Гавришкевичу.

Працівникам фотосалону «Ексар» і копіцентру «ПрінтІмідж».

Світлій пам'яті Анатолія Костенка, Федора Погребенника, Гелія Аронова, Юрія Хорунжого, Ольги Борисової (Сергіїв), Наталі, Павла та Світлани Сидоренків.

Дані про авторів

[Алла Дибя з портретом Лесі Українки. Київ, подвір'я музею Лесі Українки. 1980-ті роки. Фото Бориса Шалагінова].

Дибя (дівооче прізвище **Гоцик**) **Алла Георгіївна** — вчений-літературознавець, дослідник життя і творчості Лесі Українки та її оточення, член Національної спілки письменників України (літературне об'єднання «Радосинь»). Закінчила філологічний факультет Київського (тепер Національного) університету ім. Т. Г. Шевченка (спеціальність — українська мова та література). Чверть віку працювала науковцем у Київському музеї Лесі Українки. З весни 2000 була запрошена на роботу до Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України, де працює на посаді наукового співробітника.

Алла Дибя — автор сотень публікацій у наукових збірниках, альманахах, антологіях, періодиці. Автор поетичної збірки «Заметіль яблунева» (Київ: ПВП «Задруга», 2003), документальної повісті для родинного читання «Далека принцеса: Дітям про

Леся Українку» (Київ, додаток до газети «Українська мова та література», 1999), де виступила також упорядником текстів колег — дослідників творчої спадщини Лесі Українки, та джерелознавчої книги «Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів» (Київ: Основні цінності, 2003. — 173 с. ; 32 с. фото [серія «Спадщина»]).

2001 року Київська публічна бібліотека ім. Лесі Українки видала біобібліографічний покажчик, освячений словами Лесі Українки «Довго щирими сими словами /До людей промовлятиму я...» Леся Українка в дослідженнях Алли Дибя», куди увійшли публікації за двадцять п'ять років роботи за улюбленою тематикою.

Алла Дибя також взяла участь у підготовці монографічного видання: «Коцюбинський Михайло. Листи до Олександри Аплаксіної/» (Упорядкування Володимира Панченка. Підготовка текстів Алли Дибя, Степана Захаркіна та Володимира Панченка. Стаття Михайлини Коцюбинської. Коментарі

Зміст

та покажчики Степана Захаркіна. Добір та опрацювання ілюстрацій Степана Захаркіна, Галини Степанець і Бориса Чернякова. Відповідальний редактор Віктор Дудко. — Київ: Часопис «Критика». — 2008).

Твори Алли Диби опубліковані у багатьох антологіях, альманахах, збірниках, періодичних виданнях. Автор — переможець багатьох літературних конкурсів та фестивалів, нагороджена званням «Кращий освітянин року» (1918 р.) у номінації «Народ мій завжди буде» за публікації в періодиці та організацію громадських проектів для поширення в українському суспільстві національно-важливої інформації про родоводи велетів духу, носіїв коду нації.

Шалагінова (дівоче прізвище **Рушай**) **Олександра Іллівна** — історик, музеєзнавець, культуролог, перекладач. Закінчила Київський Національний університет ім. Т. Г. Шевченка. Працювала в літературно-меморіальному музеї Лесі Українки та інших музеях Києва. Розшукала, дослідила і описала сотні меморіальних речей та фотографій родини Косачів. Автор першого проекту експозиції меморіальної квартири Косачів на Маріїнсько-Благовіщенській (Саксаганського), №97 у Києві та численних публікацій про Лесю Українку, її родину, оточення. Включена в електронну «Енциклопедію лесезнавства» як дослідник життя і творчості Лесі Українки та її родичів. Автор статей з української, польської та англійської літератури та історії (Леся Українка, Я. Длугош, Маруся Чурай, Ю. Словацький, Ю. І. Крашевський, Дж. Конрад, Марія Карпінська-Венгренівська), з історії середньовічної України (зокрема про сучасне місцезнаходження загублених ступок знаменитих київських «Золотих воріт»). Автор (у співавторстві з Борисом Шалагіновим) шкільного підручника «Історія стародавнього світу» (перекладений угорською, румунською, польською, російською мовами). Перекладає з польської (Ю. І. Крашевський, Я. Длугош та ін.).

Олександра Шалагінова.
Фото Бориса Шалагінова.

ДАНІ ДЛЯ ЗВ'ЯЗКУ:

Диба Алла Георгіївна — тел. 044-2790488 (служб.); мобільні: 0956324027, 0976742030; Електронна адреса: dyba@ukr.net

Шалагінова Олександра Іллівна — тел. 044-2769753; 0995666108.

Алла Диба, Олександра Шалагінова. Сестра Олеся (передмова).....	3
Олександра Шалагінова. До біографії Ольги Петрівни Косач-Кривинюк, сестри Лесі Українки	7
Валентина Лещинская. Записки о прошлом.....	14
Олександра Шалагінова. Сестри: Маловідомі сторінки родинного літопису сестер Лесі Українки та їх матері Олени Пчілки	18
Алла Диба. Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки	37
Алла Диба. «Лікарка-білогвардійка втекла від нас... »: Спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917 — 1920 рр.....	58
Алла Диба. За лаштунками судилища «СВУ»: Епізод життєпису родини Косачів-Кривинюків	75
Алла Диба. «Недобиті генетики» Кобилки-Сидоренки	93
Алла Диба. «Благаю Вас допомогти мені реабілітувати себе і повернути мені свободу...»: Матеріали слідчої справи Ізидори Косач (Борисової).....	118
Алла Диба. Найкраща лілея з родинного саду Косачів	135
Листи Михайла Кривинюка-молодшого до Алли Диби.....	164
Листи Михайла Кривинюка-молодшого до Олександри Шалагінової.....	187
Ольга Романюк. Відтворення маловідомих сторінок родинного літопису Косачів [післямова].....	197
Біографічні довідки	
Ольга Косач-Кривинюк	200
Кобилки-Сидоренки.....	202
Іменний покажчик.....	206
Фотоілюстрації. Підтекстовки до фото	224
Подяки.....	252
Дані про авторів.....	253
Дані для зв'язку	254

Літературно-художнє видання

Алла Диба, Олександра Шалагінова

Найкраща лілея
з родинного саду Косачів

Рецензенти

Доктор історичних наук, голова Жіночого товариства
ім. Ольги Басараб та Олени Теліги **Надія Стрішенець**

Доктор медичних наук, лауреат Державної премії України
в галузі науки і техніки, письменник, член Київської міської
організації НСПУ **Павло Білошицький**

Автор післямови **Ольга Романюк**, директорка Публічної
бібліотеки імені Лесі Українки.

:

Підписано до друку 20.10.2020. Формат 60x84/16.
Гарнітура Rolleston Text. Папір офсетний.
Обл.-вид. арк. 11,9. Ум.-друк. арк. 14,88.

Видавництво «Саміт-книга»

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції

№ від р.